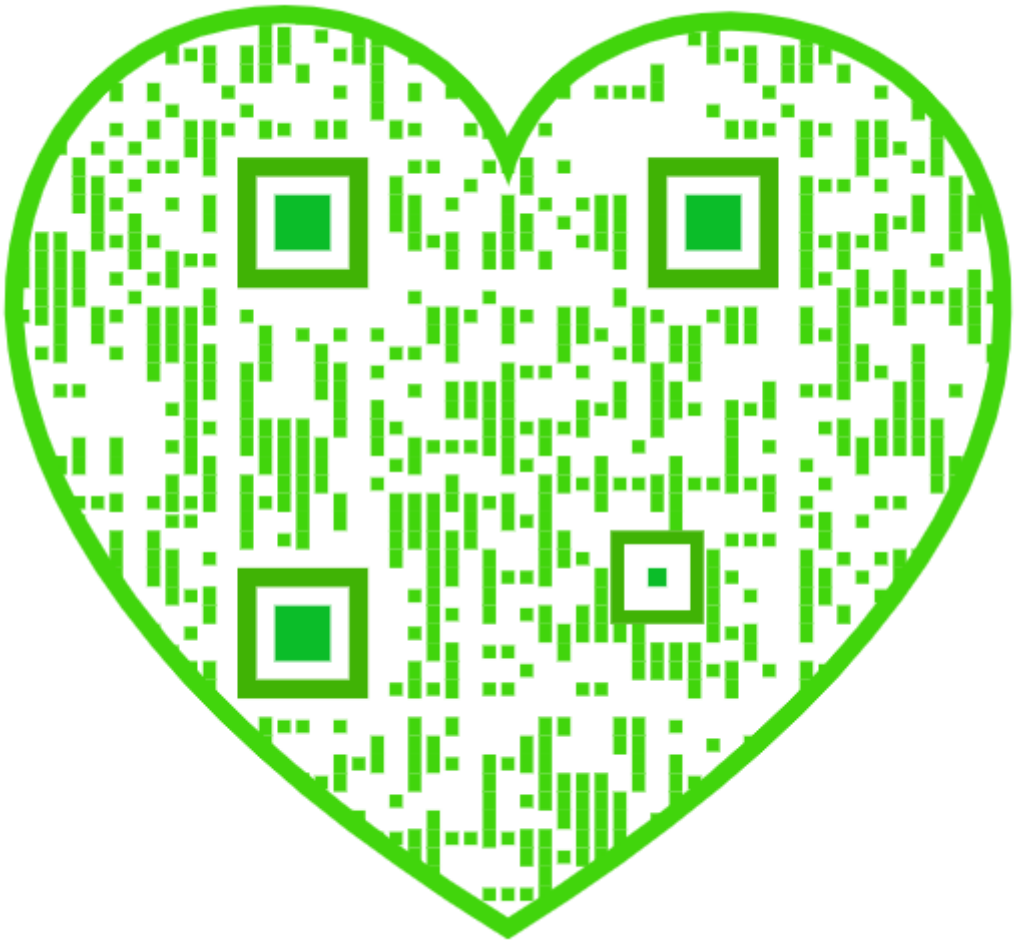
Acta Neerlandica 2

bron
Acta Neerlandica 2. Debreceni Egyetem, Debrecen 2002

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_act003acta03_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. ACTA NEERLANDICA

Voorwoord

Het Regionaal Colloquium Neerlandicum wordt volgens een goede traditie tweejaarlijks georganiseerd. Tussen 17 en 20 mei 2001 vond het in Debrecen in Hongarije plaats met als titel *Historische aspecten van de Neerlandistiek.* Deze bundel bevat artikelen die tijdens het Regionaal Colloquium in de vorm van lezingen werden voorgedragen.

Met de titel *Historische aspecten van de Neerlandistiek* wilden we de collega's inspireren om op het verleden van de neerlandistiek in de regio terug te kijken en om historische ontwikkelingsprocessen van bepaalde problematiek op hun vakgebied onder de loep te nemen.

Het leek ons handig na een aantal congressen en symposia die zich allemaal met de toekomst van de neerlandistiek hebben beziggehouden voor een terugblik te kiezen. Want het is belangrijk over het verleden na te denken als we over de toekomst willen spreken. Voor iedereen vormt het verleden een domein van rijke leerstof die gebruikt en verwerkt moet worden om de toekomst tegemoet te kunnen gaan. Het verleden drukt dus zijn stempel op het heden en ook op de toekomst. Om de juiste keuzes te kunnen maken wat verworpen en wat gekoesterd moet worden, moeten we intensief met de historische aspecten omgaan. Als we zo handelen dan lijken we wel een schipper, die achter in zijn sloep staat en die met een grote stok voorwaarts duwt terwijl hij naar achteren kijkt, in die richting waar zijn bootje vandaan komt.

Volgens ons vormt historiciteit een belangrijk en een breed thema waarmee iedere spreker aan de gang kon gaan. We kunnen u melden, en met deze bundel ook ondersteunen dat het ons gelukt is met die inspiratie. Het bewijs daarvoor was een reeks van bijna dertig lezingen.

Vijfenvijftig deelnemers uit Mdden- en Oost-Europa, Nederland en België namen aan het Colloquium deel. We zijn met een openingsreceptie aan de Universiteit Debrecen begonnen, waar we toegesproken werden door de ambassadeurs van Nederland en van Zuid-Afrika. De eerste werkdag van het Colloquium vond plaats in het gebouw van de Hongaarse Academie der Wetenschappen in Debrecen. Na de begroetingen en toespraken van de decaan van de Faculteit der Letteren, de vertegenwoordiger van de Nederlandse Taalunie en de

instituutsdirecteur van het Instituut voor Germanistiek zijn de lezingen begonnen. Na de plenaire openingslezing van Prof. Dr. Herbert van Uffelen over de ontwikkeling van de historische roman werd er in de sessies ‘Taalkunde/Didactiek’ en ‘Letterkunde/Cultuur’ gewerkt en gediscussieerd.

Op de tweede werkdag van het Colloquium vond een workshop van het Steunpunt Nederlands en van het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal plaats. Hierin konden zich de deelnemers een beeld vormen van het veranderde Certificaat Nederlands en van de nieuwe toetsingmethodes van verschillende taalvaardigheden. Tijdens het Colloquium kon ook de ledenvergadering van Comenius worden georganiseerd. Na drie drukke, maar interessante dagen zijn de deelnemers vertrokken - hopelijk met een goed en tevreden gevoel.

Met deze bundel willen we een stukje van het Colloquium tastbaar maken. We willen niet alleen de deelnemers, maar ook iedere neerlandicus in de wereld aanspreken en hun aandacht op het belang van gemeenschappelijk onderzoek vestigen.

In deze bundel vindt u de meest diverse thema's die op een of andere manier met historiciteit te maken hebben: u kunt hier artikelen over Huizinga's cultuurpolitiek, over het proza van de Zuid-Afrikaanse beweging, maar ook over de ontwikkeling van het betrekkelijk voornaamwoord in het Nederlands lezen.

De redacteurs willen ook graag gebruik maken van de gelegenheid om namens de Vakgroep Nederlands aan de Universiteit Debrecen iedereen te bedanken die aan het Colloquium heeft deelgenomen.

Verder gaat onze speciale dank uit naar alle sponsoren, die het congres hebben mogelijk gemaakt: de Nederlandse Taalunie, de Orde van den Prince, de Nederlandse Ambassade in Boedapest, het Prins Bernhard Cultuurfonds, de Universiteit Debrecen, de Faculteit der Letteren van de Universiteit Debrecen, de Stichting Universitas en de Hongaarse Academie der Wetenschappen.

In naam van de redactie:
Gábor Pusztai en Márta Faragó

Literatuur en Cultuur

Herbert Van Uffelen
De geschiedenis geschied(t)

Wij hebben geen Thomas of Heinrich Mann, geen Undset, geen Marquez, geen Döblin, geen Yourcenar. Bosboom-Toussaint, Conscience, Couperus, Van Lennep en Vestdijk - hebben in het buitenland als auteurs van historische romans wel een zekere rol gespeeld, maar nu, in de 21e eeuw, weet buiten de grenzen van ons taalgebied niemand meer wie ze zijn. Zelfs voor Hella Haasse meen ik geen uitzondering te moeten maken. Zij is in het buitenland bekend, maar uit de recensies blijkt toch dat haar grote rol op het terrein van de historische roman eerder onderbelicht is gebleven. (Zie hiervoor: Sternburg 1998; Zenker-Baltes 1994)

Nu komt het wel vaker voor dat grote auteurs uit het Nederlandse taalgebied in het buitenland zo goed als onbekend blijven. Willem Frederik Hermans bijvoorbeeld. Maar in het geval van de historische roman heeft het maar weinig te maken met de principiële onderwaardering die tot voor enkele decennia het perspectief op de Nederlandse literatuur in het algemeen in het buitenland bepaalde. De buitenlandse visie op onze historische romans is een perfecte spiegel van onze eigen opvattingen. Ook in onze canon speelt de historische roman slechts een ondergeschikte rol. Zelfs in *Nederlandse literatuur een geschiedenis* - tot nader order toch nog steeds het moderne standaardwerk voor de geschiedenis van de Nederlandse literatuur vinden wij geen eigen verhaal

over Jacob van Lennep; bij Bosboom-Toussaint staat *Majoor Frans* (1874) centraal en ook aan het historische werk van Couperus wordt geen eigen hoofdstuk gewijd. Het duikt slechts op onder het thema 'homoseksualiteit en literatuur'. Ook in het stuk van Jaap Goedegebuure over de historische roman in de twintigste eeuw wordt Louis Couperus slechts een keer vermeld. Ondanks het veranderde perspectief op de ik, de taal en het verleden bij Couperus - hierover later meer - presenteert Goedegebuure deze auteur niet als voorloper van de moderne historische roman. En om een laatste voorbeeld te geven: als Goedegebuure het over Louis Paul Boon heeft, verwijst hij niet naar *Het Geuzenboek* (1979) maar naar *De kapellekensbaan* (1953). (Zie hiervoor: Goedegebuure 1993a; Goedegebuure 1993b)

De historische roman verdient meer aandacht. Niet alleen omdat aan de hand van de ontwikkeling van de historische roman, zeer goed de algemene ontwikkelingen in de romankunst in de 19e en de 20e eeuw geïllustreerd kunnen worden. Dit is maar één aspect waarop ik me in deze bijdrage zou willen concentreren. Ik kunnen zal bovendien op zoek gaan naar verklaringen voor het feit dat er in de laatste jaren 'betrekkelijk veel' (Kroesbergen 1999, 66) historische romans of in ieder geval romans met een historisch kader verschenen: onder andere *De virtuoos* (1993) van Margriet de Moor, *Het oog van de engel* (1991) van Nelleke Noordervliet en *Gewassen vlees* (1994) en *Publieke werken* (1999) van Thomas Rosenboom. Dat juist het oertraditionele genre van de historische roman in het tijdperk van het antitraditionele postmodernisme een kleine hausse beleeft, is namelijk geen toeval en op zich al interessant genoeg om de ontwikkeling van de historische roman in het Nederlandse taalgebied nog eens onder de loep te nemen.

Ter opbeuring van de geest

> 'De echte Hollander, Maurits, is zedig en bezadigd.'
> (Adriaan Loosjes, geciteerd volgens: Drop 1972, 41)

Het verhaal van de historische roman in Nederland begint weinig spectaculair. Het bovenstaande citaat stamt uit *Het leven van Maurits Lijnslager* (1808), het verhaal van een jonge man, die een reis naar Italië maakt om zaken te doen en om nieuwe dingen, mensen, streken en een

andere cultuur te leren kennen. En daar blijft het bij. Veel spanning of avontuur biedt de roman van Loosjes niet. Ondanks de liefdesperikelen - Maurits, wiens meisje in Rotterdam op hem zit te wachten, slaagt er maar met moeite in de bekoorlijkheid van het Italiaanse vrouwelijke schoon te weerstaan - gaat het er vooral om Maurits als 'waardig' (zie hiervoor: Drop 1972, 43) 'representant [...] van de voortreffelijkste Natie in Europa' (Drop 1972, 42) te presenteren.

In *Maurits Lijnslager* overweegt de didactiek en Loosjes windt er geen doekjes om. In het 'voorbericht' lezen we:

> 'Ik heb mij, ter opbeuring van mijn geest over de zware rampspoeden, die mijn geteisterd Vaderland blijven treffen, verplaatst in deszelfs blinkends, zoal niet gelukkigst, tijdperk: het tijdperk, toen het, na afschudding van het Spaanse juk, zijn vlag in alle wereldzeeën geëerbiedigd zag.' (Geciteerd volgens: Drop 1972, 39)

Loosjes wil 'het echt karakter van de oude Hollander in een [...] eerbiedwaardig, [...] bevallig daglicht' (Drop 1972, 39) stellen en zo 'deze of gene [...] opwekken tot edele naijver, om de voetstappen der vaderlijke zeden te drukken, en de moederlijke deugden na te volgen' (Drop 1972, 39).

Maurits Lijnslager staat nog te zeer in de verlichte, didactische traditie van de 18e eeuw, heeft te nog te weinig van het wonderbaarlijke van de 'Gotische' romans en te weinig aandacht voor enerzijds de grotere historische samenhang en anderzijds het specifieke, de couleur locale, om echt als voorloper van de Scottiaanse historische roman in het Nederlandse taalgebied te kunnen worden beschouwd. Dat de historische roman van Loosjes desondanks de literatuurgeschiedenis heeft gehaald, ligt vooral aan de datum van publicatie: 1808, dus zes jaar voor het verschijnen van Walter Scott's eerste roman *Waverley* en zestien(!) jaar voor de publicatie van de eerste vertaling van Scotts romans in Nederland. (Zie hiervoor ook: Tenter 1984)

Het signaal voor het ontstaan van de historische roman als combinatie van de '"moderne" Engelse roman (zoals die is ontstaan op het einde van de 18de eeuw)' (Heirbrant 1995, 42) en van een geschiedschrijving die

zich van de annalistiek distantieerde en aandacht kreeg voor de grotere historische samenhang, gaf in Nederland niet Loosjes, maar Prof. David van Lennep, die op 30 januari 1827 de lezing hield met de welbekende titel: *Over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*.

> 'Weinig schrijvers', zo sprak Van Lennep, 'hebben in onze tijd, door hun werken, een meer algemene roem verworven, dan Walter Scott, wiens historische romans gretig gelezen zijn niet slechts door allen, die, bij het lezen, alleen vermaak en uitspanning zoeken, maar ook door hen, die lezen om kennis op te doen, ja door zulken, die, te voren, in deze soort van romans geen behagen schepten.' (Geciteerd volgens: Drop 1972, 52)

Van Lennep hield een pleidooi voor de historische roman, waarin de gebeurtenissen niet slechts 'opgesierd' werden met verbeelding of waarin dezelfde verbeelding misbruikt werd om historische feiten in 'een vreemd daglicht' te plaatsen. (Zie hiervoor: Drop 1972, 52) Daarom stelde hij voor dat men zich in de toekomst zou richten op de getrouwe en onderhoudende beschrijving van de gebeurtenissen uit het verleden. Als bronnen voor inspiratie beval hij in het bijzonder kronieken, verhalen en legenden uit de Middeleeuwen en de geschiedenis van de vestiging en uitbreiding van het Christendom aan.

De historische avonturenroman

Het is bekend dat Jacob van Lennep als een der eersten de aanbeveling van zijn vader is gevolgd. Zijn roman *De pleegzoon*, verscheen in 1833. Het is het verhaal van een complot dat op het einde van de 16^{e} eeuw tegen de Republiek wordt gesmeed en dat door de twee helden van de roman, de graaf Falckestein en zijn vriend baron Van Reede, wordt ontdekt; en het is het verhaal van Falckestein, die na zijn dood als pleegzoon bij Van Reede opgroeit en slechts na veel verwikkelingen zijn ware identiteit ontdekt, zodat zijn verbintenis met de dochter van zijn pleegvader niets meer in de weg staat.

In *De pleegzoon* ligt net als in Van Lenneps tweede roman, *De roos van Dekama* (1836) de nadruk op het avontuurlijke. Als Scottiaanse

kenmerken herkennen wij verder: ‘de opsporingen van een onbekende afkomst, gekombineerd met een liefde-met-avontuurlijke-hindernissen’ (Drop 1972, 64), de stijgende spanningskurve, het ‘nulpunt’ (zie hiervoor: Drop 1972, 63) en een hele reeks min of meer onverwachte gebeurtenissen, die tot de ontknoping leiden. En dit alles, zoals Drop heeft aangetoond, onder het toezicht van de ‘regiefiguur’ (Drop 1972, 64) Eugenio. Daar tegenover staat dat het historische ‘op de achtergrond’ (Drop 1972, 60) blijft en de couleur locale en niet in de laatste plaats het historische portret, dat Van Lenneps voorbeeld zo meesterlijk beheerste, ontbreken. (zie hiervoor: Drop 1972, 69)

Maar de lezers vonden dit blijkbaar niet zo erg. Van Lenneps werken hebben wel geen plaats gekregen in de wereldliteratuur, maar ze werden graag gelezen, ook in het buitenland. (Zie hiervoor: Uffelen 1993)

De historische ideeënroman

Ook het tweede type historische romans dat na de oproep van Van Lennep verscheen, beantwoordde niet echt aan het prototype dat door Scott werd ontworpen. In de romans van Aarnout Drost en Anna Louise Bosboom-Toussaint vinden wij wel de typische, schilderachtige historische schetsen uit het werk van Scott, maar de aandacht gaat veel minder uit naar de actie. Deze werd vervangen door de religieuze visie die de romans moesten uitdragen.

Het ontstaan van de historische ideeënromans moet gesitueerd worden in het kader van enerzijds de theologische vernieuwingsbeweging rond Willem van Heusde en Petrus Hofstede de Groot en anderzijds het Réveil, de bewegingen, die tot doel hadden de calvinistische geloofsbeginselen (weer) tot het levensprincipe van het Nederlandse volk te maken. (Zie hiervoor: Wiel 1993, 440) Het feit dat in de romans van Drost en Bosboom-Toussaint het romantische verlangen naar betere, andere tijden wordt vervangen door de overtuiging dat het geluk niet te vinden is in wereldse of vaderlandse dingen maar in het geloof, het hemelse vaderland, maken hun werken tot typische producten van de Nederlandse romantiek.

In 1832 voltooide Aarnout Drost zijn *Hermingard van de Eikenterpen* met als ondertitel: ‘een oud vaderlandsch verhaal’. De roman is gesitueerd

in de Eikenterpen, een gebied in de buurt van het huidige Arnhem, in het tijdperk dat de Germaanse stammen in opstand komen tegen de Romeinse overheersing. Deze opstand symboliseert de weerstand van de heidenen tegen het Christendom, want de kern van het verhaal is de bekering de doop en de beproeving van Hermingard en van haar geliefde, Siegbert. (Drop 1972, 160) Een tragisch verhaal dus, met een einde dat wij moeten zien in het kader van het 'enig-heilbrengende' (Drop 1972, 162) evangelische geloof.

De personages in de roman van Drost zijn in eerste instantie dragers van ideeën en vandaar eerder statisch geschetst. Het historische conflict dat voor een historische (avonturen-) roman zo belangrijk is, speelt in *Hermingard van de Eikenterpen* slechts zijdelings een rol.

Dat het ook anders kon, toonde Anna Louis Geertruide Bosboom-Toussaint in haar bekende *Huis Lauernesse* (1840). De roman vertelt het verhaal van de diepgelovige Katholiek Aernout en de vrijzinnige Ottelijne, die wel van elkaar houden, maar die elkaar niet echt kunnen vinden omdat ze de grenzen van hun geloof niet kunnen overwinnen. Als Ottelijne, onder invloed van Paul, een leerling van Luther, in de ban van het protestantisme geraakt, verbreekt Aernout alle banden met haar. Na enkele dramatische ontwikkelingen, waarin Aernout o.a. in een donkere nacht per ongeluk zijn broer neersteekt en het land moet verlaten, komt Aernout als inquisiteur weer terug naar Nederland. Als Ottelijne merkt in welke functie hij is teruggekomen, breekt ook zij definitief met hem. Samen met Paul verlaat ze Nederland en gaat naar Duitsland. Daar ontmoet ze later Aernout nog eens, aan het hoofd van een afdeling Hollandse soldaten. Na een gevecht sterft Aernout, in de armen van Ottelijne. Ook Paul sterft enige tijd later en Ottelijne verhuist naar Wittenberg, waar ze ook Luther ontmoet.

Ook de teneur van dit verhaal is duidelijk. Het historische gebeuren geeft het onstuitbaar voortschrijden van de hervorming weer. Net als Drost schetst ook Bosboom-Toussaint hoe beslissend en ingrijpend de ontmoeting met een ideale drager van het Evangelisch geloof kan zijn, maar in tegenstelling tot Drost reduceert Bosboom-Toussaint de actie niet tot 'statische, gestileerde tafereeltjes' (Wiel 1993, 442). Vernieuwend in haar werk is dat handeling en karaktertekening 'een onverbrekelijke eenheid' (Drop 1972, 173) vormen, zodat het gebeuren, zoals Drop heeft

geschreven, ‘volkomen organisch’ (Drop 1972, 173) blijkt voort te vloeien uit de ontwikkeling van de karakters. Dit is de reden waarom Drop deze roman als een van de belangrijkste historische romans uit de eerste helft van de 19e eeuw beschouwt. (Drop 1972, 183)

De historische roman als nationaal epos

Het derde accent in de ontstaansgeschiedenis van de historische roman in het Nederlandse taalgebied werd in Vlaanderen gezet. ‘In het Zuiden hoeft de romantiek niet te worden voorafgegaan door ‘een verhandeling over het belangrijke van den vaderlandschen grond en oudheden’ (Bock 1916, 74), schreef Eugène de Bock al in het begin van de vorige eeuw. En inderdaad: de meeste Vlaamse dichters uit het begin van de 19e eeuw voelden zich nauw met de Vlaamse strijd verbonden: steeds volgens het motto van Jan Frans Willems die in 1818 in zijn gedicht *Aen de Belgen* had geschreven (Janssens 1984):

> ‘Welaen, mijn Broeders! Laet ons dan die tael beminnen! laet ons het heerlyk werk van onzen roem beginnen!
> Laet ons ('t is meer dan tyd), door eendragt saemgeschaerd.
> Het woordryk Nederduytsch doen kennen aen heel de aerd! -
> Dan zal het Belgisch Volk, doór deugd en tucht en orden,
> Haest waerlyk nederlandsch, een baek der volken, worden!’
> (Willems 1877, 303)

Ook Hendrik Conscience, die in 1837 met *In 't Wonderjaer* debuteerde, wilde een bijdrage leveren tot de ontwikkeling van het nieuwe nationale gevoel. Het slotwoord van zijn *Leeuw van Vlaanderen* (1838) loog er niet om:

> ‘Gij Vlaming, die dit boek gelezen hebt, overweeg bij de roemrijke daden, welke het bevat, wat Vlaanderen eertijds was, - wat het nu is en, nog meer, wat het worden zal, indien gij de heilige voorbeelden van uw vaderen vergeet’ (Conscience 1978, 348)

Het nationalisme van Conscience is vergeleken met dat van zijn Nederlandse collega's ‘ongewoon bezield’ (Gobbers 1993, 49) zodat de didactische functie, inherent aan elke historische roman uit het begin van

de negentiende eeuw, bij Conscience een opvallend direct karakter krijgt; Door '[...] onomwonden aan te sturen op politieke bewustwording en eventueel zelfs op concrete actie' (Gobbers 1993, 49), wordt ze zelfs omgebogen 'tot een politiek functie' (Gobbers 1993, 49), stelde Gobbers in 1993 vast.

Ten tweede verschilt het werk van Conscience van dat van zijn collega's uit Nederland door zijn uitgesproken anti-Franse houding.

> 'Het is een roman! schrikt niet. Niet een roman als de Franschen, waerin Godsdienst en eer aan een staek gebonden, en door de vrye ondeugd gebrandmerkt worden: waerin moord en egtbraek verschooning vinden. Neen zoo niet. Zuivere gevoelens alleen zijn in het Wonderjaer verheerlijkt.' (Geciteerd volgens: Janssens 1984, 100)

schreef Conscience in het voorwoord van zijn *In 't Wonderjaer*. Samen met het Frans als taal voor zijn werken, wees Conscience dus ook dat af wat men met de Franse literatuur verbond. Hij wilde uitdrukkelijk niet schrijven voor de Franstalige elite, de geletterde bourgeoisie, die in die tijd 'massaal' de ten dele in België gedrukte Franse literatuur lazen. (Simons, Somers, & Ruyssevelt 1983, 10) Conscience wilde schrijven voor hen

> 'die niet met minachting op het volk en zijn taal neerzagen en toch voldoende ontwikkeling en vrije tijd hadden om zich de moeite te kunnen getroosten een ernstig boek te lezen in het Nederlands' (Simons et al. 1983, 10).

Hij schreef dus voor een heel klein publiek.

Ten slotte presenteerde Hendrik Consciene met zijn *De leeuw van Vlaanderen* een heel bijzondere vorm van historische roman. De *Leeuw* is niet alleen het relaas van 'heroïsche en beslissende daden en gebeurtenissen, gesitueerd in een sleutelperiode van de (nationale) geschiedenis' (Gobbers 1993, 52). Door o.a. in voor- en nawoord de klemtoon te leggen op de verstrekkende gevolgen van de feiten, door het indrukwekkende, ja bovennatuurlijke formaat van de helden, het ontbreken van de psychologische analyse, de archetypische oversimplificatie der karakters,

de elementariteit van de gevoelens, de pompeuze en de verheven stijl overstijgt de roman van Conscience, zoals Gobbers heeft aangetoond, het momentane en krijgt hij het karakter van een nationaal epos. (Zie hiervoor: Gobbers 1993, 52-59) Zelfs als we rekening houden met het feit dat de 'spanningsverhouding historiciteit-epiciteit tot het wezen van de historische roman' (Gobbers 1993, 52) hoort, is *De leeuw van Vlaanderen* een bijzonder geval. Want in dit boek blijft het epische karakter niet zoals in de meeste historische romans beperkt tot een aantal trekken, maar doordringt het werk dusdanig 'dat het er zijn wezenlijke identiteit aan ontleent' (Gobbers 1993, 54).

Consciences *Leeuw* heeft dus iets unieks en monumentaals in de Nederlandse en zelfs in de Europese literatuur en misschien is dat ook een van de belangrijkste redenen waarom juist Conscience in het Duitse taalgebied zoveel succes heeft gekend. (Zie hiervoor: Uffelen 1993)

De vernieuwing van de historische roman rond de eeuwwisseling

Over de historische roman rond de eeuwwisseling schrijft Goedegebuure in zijn essay voor *Nederlandse literatuur een geschiedenis*:

> 'De historische romans die door literatuurgeschiedschrijvers worden ondergebracht bij de zogenoemde Neoromantiek onderscheiden zich [...] juist door het ontbreken van feitelijke, aan bronnen ontleende details. De historische achtergronden die elders het hoofdbestanddeel vormen van de veelbesproken couleur locale zijn hier vervaagd tot een "atmosferisch waas" [...]' (Goedegebuure 1993a, 772)

Rond de eeuwwisseling was er echter meer aan de hand dan alleen maar het feit dat de auteurs van historiserende romans, de historische werkelijkheid beperkten tot een 'droomland' (Goedegebuure 1993a, 773) waarin 'neoromantische motieven als eenzelvigheid en wereldverzaking de historisch te reconstrueren werkelijkheid overwoekeren' (Goedegebuure 1993a, 773). Auteurs als Couperus, Van der Leeuw, Prins en Van Schendel hadden helemaal niet de reconstructie van het historische verleden voor ogen.

Hun romans verschijnen op een moment dat er een tweede paradigmawisseling in de geschiedschrijving heeft plaatsgevonden. Door de ‘herbezinning op de aard en de functie van historische kennis’. (Wesseling 1993, 42) heeft de traditionele historische roman veel van zijn ‘bijzondere geloofwaardigheid’ (Ibsch 1989, 361) verloren. In de laat-negentiende-eeuwse historische romans, domineert niet meer de laag van de feiten, maar het fictionele. Men verwezenlijkt een eigen realiteit, ‘zonder zich [...] om de quasi-historische dimensie daarvan al te zeer te bekommeren’. (Ankersmit, geciteerd volgens: Kroesbergen 1999). Op z'n minst even belangrijk lijkt me het feit dat terzelfder tijd de aandacht voor en het belang van de vorm en de taal is gestegen.

> ‘Een stuiveling witte stof poeierde van den weg omhoog, om de haastige stappen der aanstroomende, - stroomende menigte. Langs de hooge cactushagen, de tempelparken omstekelbladerend, stroomde de Menigte van links en van rechts toe naar de Zonzuilen-ingang, en met het gouden gesidder der gongslag-weêrtrillingen vermengde zich, tot hoog in de lucht, het poeierende stof, opgejaagd door de duizende en duizende zich reppende sandalen, en wemelde weêr glinsterstuivelend neêr.’ (Couperus 1993, 44)

schreef Louis Couperus in 1905 (1906) en bij Ary Prins lezen we:

> ‘In stillen winter-avond met koude na de sneeuw, de wit-beladen stad, die bij het slot gebouwd - enkele straten om een plein, waarop de kerk stond. De slanke toren-uit-één-stuk zwart grauwde op uit het zuivere blank, dat alles dekte, met wegge spits in het duister boven, waardat geen zilver-lichte-blauwen van maan of sterren was.’ (Prins 1912, 9)

Later, als de narratieve geschiedschrijving zich zal doorzetten, zullen literatuur en geschiedschrijving elkaar weer vinden. Maar de basis daarvoor werd al op het einde van de negentiende eeuw gelegd. Toen al hebben auteurs als Louis Couperus, Van Schendel en Arij Prins de schijn van de literatuur als spiegel van het historische verleden definitief doorbroken. Door in hun historische romans de literatuur tegenover de geschiedschrijving te emanciperen, hebben zij de grondsteen gelegd voor de moderne historische roman, waarin de historische betekenis niet wordt ‘weer-

spiegeld, ontdekt of zelfs maar gereconstrueerd' (Wispelaere 1995, 14) maar 'geconstrueerd, "gemaakt" in de narratieve voorstelling.' (Wispelaere 1995, 14).

De laatste belangrijke verandering op het einde van de negentiende eeuw vindt plaats op het terrein van de rol van het subject. Terwijl een auteur als Couperus zich niet meer richt op de beschrijving van de historische werkelijkheid, maar de historische werkelijkheid gebruikt om een 'symbiose van estheticisme en androgynie' (Goedegebuure 1993b, 590) te construeren, om een personage te verwezenlijken, waarin hij zich zelf kan spiegelen (Zie hiervoor ook: Goedegebuure 1993b, 590), schuiven neo-romantische auteurs als Aart van der Leeuw en de jonge Arthur van Schendel de historische werkelijkheid naar de achtergrond om zich op de ervaring van het individu te concentreren. De werkelijkheid in de historische roman rond de eeuwwisseling is dus ook niet meer langer de werkelijkheid van een alwetend subject maar wordt beperkt tot de ervarings-, de belevingswereld van de respectievelijke personages.

Op het einde van de 19de eeuw wordt de positie van het subject dus uitgesproken ambivalent. Aan de ene kant is het nog steeds uitermate machtig, omdat het de vorm beheerst en een kunstwerk creëert, aan de andere kant wordt het meer en meer ook object van de eigen kunst, stelt het in de literatuur zijn eigen standpunt ter discussie. De modernistische twijfel kondigt zich aan.

En dat is niet de enige spanning die ontstaat. Door de verschuiving van het accent van de gespiegelde en gedramatiseerde historische waarheid naar de ervaring van de romanpersonages voor de achtergrond van een (schijnbaar) historische werkelijkheid, komen heden en verleden, realiteit en verhaalde historische werkelijkheid steeds dichter bij elkaar. Opnieuw kondigt zich aan dat het in de historische roman op lange termijn niet meer zal gaan om de reconstructie van een verleden, maar om de constructie van betekenis door middel van een (historisch) verhaal.

De twee belangrijkste auteurs van historische romans, die tijdens het interbellum op dit spoor zijn gebleven, zijn Arthur van Schendel en Simon Vestdijk. Reeds in *De zwerver verliefd* (1904) en in *De zwerver verdwaald* (1907) schrijft Van Schendel niet over een periode uit het verleden, maar kiest hij voor een historisch kader om zijn thema, het

conflict tussen de drang van de hoofdpersonen naar innerlijke vrijheid en de normen van de samenleving die deze drang beperken, te illustreren. (Sande 1986, 28-29) Bij Van Schendel wordt het heden door het verleden en verleden door het heden bepaald. Zoals in *Het fregatschip Johanna Maria* (1930) de Johanna Maria niet alleen 'historische' werkelijkheid is, maar tegelijkertijd het steeds minder waard wordende object van het verlangen van Brouwers, 'lijkt' (Vd. Sande 30) Maarten Rossaart uit *De waterman* (1933) slechts op een werkelijke persoon uit een historisch verleden. (Zie hiervoor ook het fascinerende essay van W.J. Otten in *De letterpiloot* (Otten 1994, 270-285)). Net als de Johanna Maria groeit ook Rossaart uit 'tot boventijdelijke mythische proporties' (Sande 1986, 30).

Ook Vestdijk, die zich bewust was van de onkenbaarheid van het historische en van de tekortkomingen van de historische roman, streeft in zijn historische romans niet naar reconstructie van het verleden. (Fenoulhet 1995, 110; Stuiveling 1984) Jane Fenoulhet heeft in haar verhelderende lezing tijdens het twaalfde colloquium Neerlandicum te Antwerpen laten zien, dat Vestdijk de externe historische hiaat, dit wil zeggen, de verhouding tussen heden en verleden (de verhouding tussen feit en fictie is de interne, poëticale hiaat) gebruikt om zowel de geldigheid van de setting van het verleden voor het heden te thematiseren als ook concrete situaties uit het heden in het beschreven verleden te projecteren. (Fenoulhet 1995, 112; Kroesbergen 1999, 67-68). Maar de kracht van de romans van Vestdijk zit net als bij van Schendel in de manier waarop hij interne en externe hiaat met elkaar verweeft. In *Ierse nachten* (1946) bijvoorbeeld schetst Vestdijk niet alleen de miserabele situatie van de Ierse plattelandsbevolking en beperkt hij zich ook niet tot een vergelijking met de even uitzichtloze situatie op het einde van de Tweede Wereldoorlog. De roman overtuigt vooral omdat de gekozen historische periode perfect past bij de Vestdijks thema's en motieven: overlevering en bijgeloof, het verlangen naar het eeuwige geluk, het alles overheersende ritme van de tijd, de spanning tussen licht en duister. (Kralt 1983) Vestdijk streeft, net als Van Schendel in en door het verhaal naar een onontwarbare, organische relatie tussen heden en verleden, feit en fictie. Dit zijn wezenlijke kenmerken van de moderne roman.

De moderne historische roman

Na de Tweede Wereldoorlog blijkt al snel dat niet alleen de schoonheid haar gezicht had verbrand, het was definitief duidelijk dat de mensheid had gefaald. Het subject dat zich almachtig had gewaand, stond nu voor de ruïnes van zijn verleden. Twijfel en onzekerheid, de chaos leken het bestaan te bepalen, ook in de literatuur en niet alleen bij Willem Frederik Hermans. Ook in de historische roman heeft het oude vertrouwen in samenhang en betekenis, in waarheid en leugen na de oorlog geen plaats meer. Net als de geschiedschrijver, die zich geconfronteerd ziet 'met een veelvoud van mogelijke verbanden waarbinnen men historische feiten kan plaatsen' (Wesseling 1993, 44), tonen zich nu ook de romanciers bewust van het feit dat de verbanden steeds weer nieuwe interpretaties genereren. De narratieve geschiedschrijver wordt een

> '"schrijver" in de volle betekenis van het woord, dat wil zeggen een auteur wiens instrument van kennis- en beeldvorming niet alleen in een algemene zin de taal is, maar die op een bijzondere manier te maken heeft met de inventieve, scheppende, naar zekere autonomie neigende activiteit van het schrijven.' (Wispelaere 1995, 14)

De belangrijkste auteurs van historische romans uit deze periode zijn Hella Haasse en Louis Paul Boon. Hella Haase debuteert als auteur van historische romans in 1949 met *Het woud der verwachting*. Een 'zorgvuldig gecomponeerde' (Wispelaere 1995, 25) en naar eigen zeggen nog zeer traditionele historische roman. Maar al in haar tweede werk *De scharlaken stad* (1954) geeft Haasse de twijfel meer ruimte door het verhaal te presenteren vanuit een polyperspectivisch vertellersperspectief. Het traditionele, synthetiserende verhaal ontbreekt. (Wispelaere 1995, 26) En daarbij blijft het niet. In haar latere werken distantieert Hella Haasse zich meer en meer van de fictie en beperkt haar rol van schrijfster tot het ordenen, parafraseren en soms ook het becommentariëren van (archief)-documenten. In boeken als *Mevrouw Bentinck of onverenigbaarheid van karakter* (1978) en *De groten der aarde of Bentinck tegen Bentinck* (1981) waarin ze de geschiedenis van een adellijke familie beschrijft, geeft ze, om het weer eens met de woorden van Paul de Wispelaere te zeggen 'al haar wapens van romanschrijfster' (Wispelaere 1995, 26) uit handen en lijkt zo aan de druk van de twijfel te ontkomen.

De Wispelaere vergelijkt Haasse in dit verband met de historicus Simon Schama en noteert:

> ‘met Schama hadden we een historicus die maximaal fictionaliseert om op een levendige manier de onachterhaalbaarheid van “de” waarheid aan te tonen, met Hella Haasse hebben we een romanschrijfster die maximaal defictionaliseert om op een levendige manier de waarheid te garanderen.’ (Wispelaere 1995, 27)

Jammer genoeg staat Paul de Wispelaere niet langer stil bij de gevolgen van deze keuze. Het feit dat Hella Haase haar wapens als romanschrijfster uit handen geeft om op die manier zo dicht mogelijk bij de waarheid te komen, maakt haar werk, ondanks de vernieuwende - vergeleken met het oeuvre van de negentiende-eeuwer Scott revolutionaire - vorm, toch erg traditioneel. Haasse blijkt nog te geloven in de literatuur als spiegel van de werkelijkheid.

Louis Paul Boon is heel anders dan Hella Haase met dit probleem omgegaan. Ook hij is zich bewust van het feit dat de auteur niet in staat is de werkelijkheid adequaat weer te geven en dat hij haar ‘dientengevolge vervalst’ (Wispelaere 1995, 21). Het werk van Boon is zelfs een van de beste voorbeelden voor het feit dat na de Tweede Wereldoorlog de positieve houding van de auteurs tegenover de mogelijkheden van de het verhaal en de artistieke autonomie definitief is omgeslagen in een ‘kritische houding van wantrouwen, twijfel en onzekerheid’ (Wispelaere 1995, 21). Op deze ervaring antwoordt Boon met een intertekstuele kosmos van fragmenten, gepresenteerd vanuit een caleidoscopisch perspectief. Alle pogingen de waarheid te achterhalen leiden in zijn werk tot steeds grotere verwarring.

Kris Humbeeck heeft er bovendien op gewezen dat Boon zich als historiograaf in de volle betekenis van het woord heeft opgesteld: als een auteur die de geschiedenis tot zijn geschiedenis maakt; als seismograaf van de ‘gelovige, vooruitgangsdriftige wereld [die in zijn ogen] als een dolle trein op haar eigen ondergang afstevent’ (Humbeeck 1995, 105), schrijft Boon volgens Humbeeck een ‘Nietzscheaans getinte ziektegeschiedenis van de naoorlogse mens’ (Humbeeck 1995, 105). Om dit verhaal aanneembaar te maken, trekt Boon - om het toch maar zo extreem

en ongedifferentieerd te stellen -, in tegenstelling tot Haasse, al de wapens die hem als auteur ter beschikking staan. Boon zet de geschiedenis met alle literaire middelen naar zijn hand. Geen list of truc [niet in de laatste plaats de ironie!] is hem te min, alles volgens het motto: 'Wie geen bom durft gooien, schrijve er een!' (Zie hiervoor: Humbeeck 1995.)

De postmoderne historische roman

In de meest recente vorm van historische roman, de postmoderne historische roman, die in de jaren zestig opkomt, schijnt alles op zijn kop te staan, worden alle conventies doorbroken. In de postmoderne historische roman vindt geen 'historisering van de fictie' (Ibsch 1989, 363) meer plaats, maar definitief een 'fictionalisering van de geschiedenis' (Ibsch 1989, 363).

Een bekend voorbeeld, dat ik gezien mijn Weense achtergrond graag aanhaal, is Louis Ferrons *Turkenvespers* (1977). De plaats van handeling is het Wenen van het Fin-de-Siècle. Daar ontmoeten wij zowel Schubert als Wittgenstein, Musil en Handke. Bovendien wordt Ferrons Wenen door de Turken belegerd. Bij Ferron - en ik denk dat dit in principe geldt voor alle postmoderne historische romans - staat niet meer de externe historische hiaat, de relatie tussen verleden en heden centraal, maar de interne hiaat. Het is de relatie tussen feit en fictie die de relatie tussen heden en verleden bepaalt. Op die manier kan alles.

Lies Wesseling schrijft dat de auteurs van postmoderne historische romans proberen ons historisch bewustzijn uit te breiden met de verhalen van diegenen die tot nu toe onderbelicht zijn gebleven. (Wesseling 1993, 48-50), maar ik denk dat er meer aan de hand is. Door de externe en de interne hiaat met elkaar te verweven, door de almacht van de taal en de niet-kenbaarheid van werkelijkheid en geschiedenis te illustreren, doorbreken de postmoderne auteurs bewust onze illusie van een lineair en zinvol tijdsverloop. In de postmoderne historische roman gaat het niet om het aanvullen van de geschiedenis, maar om dat wat *niet* zo vanzelfsprekend is, dat wat *niet* uit de continuïteit voortkomt. En dit alles niet ter meerdere eer en glorie van het spel en de 'bandeloosheid' (Ibsch 1989, 361). Integendeel:

> '[...] door het verleden te pluraliseren, door feit en fictie onontwarbaar dooreen te schrijven, door de geschiedenis te multipliceren en ondoorzichtig te maken, zorgt de postmoderne roman ervoor dat het verleden voor de ideologie immuun wordt gemaakt en dat de mens eindelijk zijn verleden kan betreden zonder ideologie'. (Kibédi Varga 1993, 13)

Het belang van de postmoderne historische roman ligt niet in het herschrijven, aanvullen, of ontwerpen van geschiedenis, maar in het opheffen van de gedachte van tijd als gerichte tijd. De postmoderne auteur concentreert zich op de pas op de plaats. De postmoderne auteur vervangt de geschiedenis, de logische, ideologische en chronologische relatie tussen verleden en heden, de 'objectiviteit' van het gebeurde door de gebeurtenis. In de postmoderne historische roman is de geschiedenis niet meer 'geschied', maar geschiedt de geschiedenis omdat ze gebeurtenis wordt, ervaringsruimte. In postmoderne (historische) romans gaat het meer dan ooit om het stem verlenen aan de ervaring, om het letterlijke verantwoorden van de grenzen. Zo vindt het postmoderne romanpersonage zich, net als de postmoderne mens, in het verhaal.

Ter illustratie, een laatste voorbeeld: *Publieke werken* (1999) van Thomas Rosenboom. Het is het bekende verhaal van vioolbouwer Walter Vedder en apotheker Christof Anijs, die met het geld dat Vedder van de bouwers van het Victoria-hotel denkt te krijgen, de arme turfstekers die net buiten Hoogeveen onder erbarmelijke omstandigheden leven, aan een betere toekomst willen helpen.

Het is een 'typisch' postmoderne historische roman, want 'anything goes'. Er klopt ongeveer niets! In dit verband volstaat waarschijnlijk een blik in de bijdrage van de streekhistoricus Albert Metselaar, die zich met zoveel woorden afvraagt of Thomas Rosenboom wel wat begrepen heeft van de vervening in Hoogeveen en er o.a. op wijst dat er geen genealogische bewijzen zijn dat er ooit Joden in Elim hebben gewoond, dat de bewoners van het zogenaamde Hollandsche Veld helemaal niet zo onzelfstandig waren, en dat gebruiken als het vuur en rook houden in de door Rosenboom beschreven streek niet bekend waren. (Metselaar 1999)

Daar staat tegenover dat Rosenboom altijd heeft beklemtoond dat hij de historische stof alleen als achtergrond heeft gebruikt. Ik citeer Thomas Rosenboom:

> ‘Het werkt prettig om een historische periode als achtergrond voor een verhaal te kiezen. Je verplaatst je lezer naar een aparte wereld. Wanneer je een contemporaine roman schrijft, probeer je dat ook. Als dat lukt, dan heeft het boek iets van een eigen kosmos. Een bepaald aspect van vreemdheid moet een boek altijd wel hebben, en dat realiseer je vrij snel als je je verhaal in het verleden laat spelen.
> Er is nog een bijkomend voordeel: in die historische periode is er nog sprake van een algemeen gedeelde moraal. Sommige dingen kun je echt niet doen; het zijn overtredingen waar sancties op staan. Als een personage zich genoopt ziet om iets te doen wat niet hoort, dan staat er wat op het spel, terwijl in onze tijd alles mag.’ (Kraamer & Nijs 1999/2000, 36)

Vooral uit de laatste opmerking blijkt dat het Rosenboom niet om het spel zonder grenzen gaat, maar dat hij omgekeerd juist grenzen wil laten zien, dat hij op zoek is naar een kader waarin iets op het spel kan staan. In die setting verlenen zijn personages stem aan hun ervaringen, verantwoorden ze hun omgang met de grenzen. Uiteraard is dat een zich eindeloos herhalend en steeds variërend proces. Maar nog eens, de herhaling, het uitdijen en het voortdurende spiegelen in de postmoderne literatuur is geen esthetisch spelletje. Ze zijn het resultaat van het feit dat er geen werkelijkheid beschreven wordt, maar dat werkelijkheid ervaarbaar gemaakt wordt door personages die aan hun omgang met hun situatie de grenzen stem verlenen door de tijd ruimte te geven en zich de tijd te nemen om ruimte te ervaren. Het gaat niet meer om de feiten, maar om het gebeuren.

Dat het ook Thomas Rosenboom daarom gaat, maakt hij in *Publieke werken* al in de proloog duidelijk. Daarin beschrijft hij hoe de Bennemins besluiten de graafgrens te overschrijden en naar Hoogeveen te vertrekken onder het aloude gebruik van het vuur en rook houden, d.w.z. door in de nacht ergens een hut te bouwen en voor zonsopgang voor vuur en rook in de schoorsteen te zorgen, zodat men niet meer van die plaats verdreven kon worden. Daarmee is het kader van de roman bepaald. Het gaat om het

overschrijden van grenzen, het betreden van onbekend terrein, waarbij de maatschappelijke legitimering onduidelijk blijft.

In principe was dit voldoende geweest om de roman in te leiden. Maar Rosenboom maakt al in de proloog een pas op de plaats door de motieven van het grens overschrijden en van de legitimering door de kleine Pet te laten spiegelen.

Ook Pet Bennemin verliest al in de proloog zijn onschuld, en wel door het afluisteren van het gesprek van zijn ouders die de verhuizing beramen. Hij heeft daarmee iets gedaan wat niet mag en vreest daardoor het welslagen van de onderneming van zijn ouders in het gedrang te brengen. Ook hij moet nu grenzen overschrijden en doet dit door op zijn manier 'vuur en rook te houden', door in het geheim het mohéldiploma en het besnijdenisboekje van zijn opa te verbranden. Als hij het lege mohéldoosje aan zijn grootvader teruggeeft met de leugen dat hij er goed voor heeft gezorgd, heeft ook Pet Bennemin het onduidelijke en gevaarlijke gebied betreden dat alle personages in dit boek zullen moeten betreden, heeft ook hij de ruimte vorm en stem verleend, waarin zijn leven op het spel zal staan. Ik citeer:

> 'Toen het vuur uit was stopte ik nog een grote kiezel in de kaddoeshbeker alvorens het kistje te sluiten, opdat het bij overhandiging aan opa ongeveer even zwaar zou zijn als voorheen - want waarom mijzelf sparen, waarom de straf dadelijk doen plaatsvinden, zonder eerst te lijden onder de dreiging.' (Rosenboom 1999, 21)

Wat Thomas Rosenboom in *Publieke werken* vertelt, is geen gedramatiseerd verhaal uit het verleden, hij haalt het verleden bewust uit de geschiedenis in het gebeuren. Dat is iets anders dan beschrijven, dat is iets anders dan puur vorm geven aan het verhaal, dat is niet het zelfde als documenteren, het komt in de buurt van Boons historiografie, maar het is minder rationeel. Rosenboom laat zijn personages door stem te verlenen aan het gebeuren, ruimte scheppen voor de ervaring van de lezer.

Op die manier is de geschiedenis niet meer verleden tijd, ligt ze niet meer achter ons, maar geschiedt ze voor onze ogen en met onze ervaring. Op die manier vormen feit en fictie, verleden en heden samen de ruimte

voor het gebeuren, komen geschiedenis en literatuur dichter dan ooit bij elkaar.

Misschien betekent dit het einde van het genre van de historische roman, zoals vele genres in de postmoderne ruimte zijn opgegaan, maar ik denk niet dat dit een verlies is. Integendeel, op die manier ontstaan juist nieuwe mogelijkheden om de geschiedenis te laten geschieden, om dat te tonen wat Mulisch ooit de toekomst van gisteren heeft genoemd.

Bibliografie

Bock, Eugene de: *Hendrik Conscience en de opkomst van de Vlaamsche romantiek.* Antwerpen, De Sikkel, 1916.

Conscience, Hendrik: *De leeuw van Vlaanderen.* 5de druk. Brussel, Manteau, 1978.

Couperus, Louis: *De berg van licht.* Amsterdam, L.J. Veen, 1993. - Volledige werken Louis Couperus; 24.

Drop, W.: *Verbeelding en historie: verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw.* Utrecht, HES, 1972.

Fenoulhet, Jane: De dynamiek tussen heden en verleden in 'Het vijfde zegel' en 'De nadagen van Pilatus' van S. Vestdijk. In: Janssen, Theo, Kleijn, Piet de & Musschoot, A. (eds.): *Nederlands in culturele context. Handelingen twaalfde Colloquium Neerlandicum. UFSIA 28 augustus - 3 september 1994.* Woubrugge, Internationale vereniging voor Neerlandistiek, 1995. p. 109-115.

Gobbers, Walter: Hendrik Consciences 'De leeuw van Vlaenderenl' verschijnt. In: Schenkeveld, Margaretha (ed.): *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis.* Groningen, Nijhoff, 1993. p. 449-454.

Goedegebuure, Jaap: Hella Haasse brengt een bezoek aan de tuinen van Bomarzo - De historische roman in de twintigste eeuw. In: Schenkeveld, Margaretha (ed.): *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis.* Groningen, Nijhoff, 1993a. p. 769-776.

Goedegebuure, Jaap: Jacob Israël de Haan wordt ontslagen als medewerker van Het volk. In: Schenkeveld, Margaretha (ed.): *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis.* Groningen, Nijhoff, 1993b. p. 586-591.

Heirbrant, Serge: *Componenten en compositie van de historische roman.* Leuven, Garant, 1995. - Literatuur in veelvoud; 7.
Humbeeck, Kris: L.P. Boon, Historiograaf. Het beeld van de negentiende eeuw in Boons 'historische romans'. In: Janssen, Theo, Kleijn, Piet de & Musschoot, A. (eds.): *Nederlands in culturele context. Handelingen twaalfde Colloquium Neerlandicum. UFSIA 28 augustus - 3 september 1994.* Woubrugge, Internationale vereniging voor Neerlandistiek, 1995. p. 85-107.
Ibsch, Elrud: Postmoderne (on)mogelijkheden in de Nederlandse literatuur. In: Schenkeveld, Margaretha & Breekveldt, W. (eds.): *De achtervolging voortgezet: opstellen over moderne letterkunde, aangeboden aan Maragetha H. Schenkeveld.* Amsterdam, Bakker, 1989. p. 346-359.
Janssens, Marcel: *De maat van drie. Essays over literatuur.* Leuven, Davidsfonds, 1984.
Kibédi Varga, A.: Postmodernisme in de literatuur. In: Ankersmit, F.R. & Kibédi Varga, A. (eds.): *Akademische beschouwingen over het postmodernisme.* Amsterdam, Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, 1993. p. 9-15. - Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks; 56, 1.
Kraamer, Josje & Nijs, Pieter de: Ik denk dat iedereen probeert zich boven zijn stand te verheffen. In gesprek met Thomas Rosenboom. *BZZLLETIN* 29 (270), 1999/2000. p. 35-47.
Kralt, P.: *Door nacht en ontijd. De Ierse romans van S. Vestdijk.* Amsterdam, 1983. Huis aan de drie grachten. - PHOENIXreeks. Studies over Nederlandse literaire werken.
Kroesbergen, Maaike: Waar verleden en heden kruisen. Over de hedendaagse historische roman. In: Bree, Cor van, Dibbets, G., Esink, E & Feijter, A. de (eds.): *Voortgang, Jaarboek voor Neerlandistiek.* Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU, 1999. p. 65-94; XVIII.
Metselaar, A.: *Elim in 1888. De waanzinnige wereld van Thomas Rosenboom*. 1999.http://www.rendo.dekooi.nl/~ametsel/elim88.htm 12 April 2001].
Otten, Willem-Jan: *De letterpiloot.* Amsterdam, Van Oorschot, 1994.
Prins, Arij: *De heilige tocht.* 1912.
Rosenboom, Thomas: *Publieke werken.* Amsterdam, Querido, 1999.
Sande, Jef van de: *Arthur van Schendel: De waterman.* Apeldoorn, Walva-boek, 1986. - Memoreeks.

Simons, Ludo, Somers, Marc & Ruyssevelt, A. van: *Hendrik Conscience, of de Vlaamse wedergeboorte.* Brussel, Kredietbank, 1983. - Culturele-brochurenreeks.
Sternburg, Judith von: Hauptfach: Beobachtung. Die niederländische Autorin Hella S. Haasse liest in Frankfurt. *Frankfurter Rundschau*. 1998, 5. Mai
Stuiveling, G.: Vestdijk, Simon. In: Bachrach, A.G.H., Bork, G.J. van & Grève, M. de (eds.): *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur.* De Haan, Weesp, 1984. p. 113-115; 10.
Tenter, P. den: Scottomanie in Nederland. *De negentiende eeuw* 8, 1984. p. 3-11.
Uffelen, Herbert Van: *Moderne niederländische Literatur im deutschen Sprachraum 1830-1990.* Münster, 1993. - Niederlande-Studien; 6.
Wesseling, Elisabeth: Twintigste-eeuwse vernieuwing van de historische roman. *Groniek* 26 (121), 1993. p. 41-50.
Wiel, J.R. van der: Aarnout Drost voltooit Hermingard van de Eikenterpen. In: Schenkeveld, Margaretha (ed.): *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis.* Groningen, Nijhoff, 1993. p. 437-443.
Willems, Jan Frans: Aen de Belgen. In: Alberdingk Thijm, P.P.M. (ed.): *Spiegel van Nederlandsche letteren.* Leuven, Karle Fonteyn, 1877. p. 300-303.
Wispelaere, Paul de: Geschiedschrijving en fictionalisering. In: Janssen, Theo, Kleijn, Piet de & Musschoot, A. (eds.): *Nederlands in culturele context. Handelingen twaalfde Colloquium Neerlandicum. UFSIA 28 augustus - 3 september 1994.* Woubrugge, Internationale vereniging voor Neerlandistiek, 1995. p. 11-29.
Zenker-Baltes, Inge: Minnesang und Hexerei. *Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt*. 1994, 4 Februar

Katalin Beke

Nederlandse cultuur in Debrecen

Het was bijzonder vererend voor de Universiteit Debrecen het Regionaal Colloquium in onze stad te kunnen organiseren.

Het onderwerp van het colloquium was: historische aspecten van de Neerlandistiek wat voor Debrecen bijzondere actualiteit heeft op tweeërlei wijze.

Ten eerste: het Instituut voor Germanistiek van de Universiteit Debrecen is pas tien jaar geleden, in 1991 begonnen met het doceren van het Nederlands.

Ten tweede: de keuze voor het Nederlands werd in 1991 onder andere gemaakt op basis van historische overwegingen, want vanwege de protestantse traditie is onze stad sinds de zeventiende eeuw sterk met Nederland en met Nederlandse universiteiten verbonden. Daardoor is de Nederlandse cultuur al vier eeuwen lang in onze stad vertegenwoordigd. Zowel de stad, het gereformeerde Collegium als onze universiteit bieden een rijke bron voor de studie van de invloed van de Nederlandse cultuur op de Hongaarse. Dit artikel heeft als doel een kort overzicht te geven van de aanwezigheid en geschiedenis van de Nederlandse invloed op Debrecen.

Begin van de contacten

Hongarije en Debrecen in de zestiende eeuw

De slag bij Mohács in 1526 werd fataal voor het land en luidde het uiteenvallen van het middeleeuwse Hongaarse koninkrijk in. Die herfst na Mohács werd de tot nog toe moeilijkste periode in de geschiedenis van Hongarije. Koning Lodewijk II was dood, het koninkrijk had een groot deel van zijn leiders verloren, het hof was niet in staat om te functioneren, de belangrijkste plaatsen waren leeg, en niemand kende de eigenlijke plannen van de Turken.

De Habsburgers beriepen zich op een dynastieke overeenkomst van 1515 die bepaalde dat, in het geval er geen gezonde mannelijke opvolger was uit het huwelijk van de Hongaarse koning Lodewijk II en aartshertogin Maria, de Hongaarse troon aan de Habsburgers toekwam. Maar János Szapolyai, een zeer invloedrijke en uiterst gefortuneerde Hongaarse edelman beriep zich op een resolutie die in 1505 door de Hongaarse standen was aangenomen en die bepaalde dat na de dood van de Jagello-koning men geen koning meer uit een buitenlands geslacht zou kiezen. De strijd was onvermijdelijk, maar geen van beide partijen was sterk genoeg om zijn macht over het hele Hongaarse koninkrijk te doen gelden. De oostelijke gebieden bleven in handen van János Szapolyai, terwijl koning Ferdinand zijn macht in de westelijke gebieden deed gelden. Tegelijkertijd hielden de Turken aan de zuideljike grens de belangrijkste kastelen bezet, en in 1541 bezette Süleyman de Grote de stad Buda met een list zonder één kanonschot te lossen. Zo werd Hongarije in 1541 in drie delen opgesplitst. Het centrale gedeelte stond onder Turkse overheersing, het noorden en het westen behoorde als koninkrijk Hongarije tot de Habsburgse monarchie, terwijl in het oosten na de dood van János Szapolyai het vorstendom Transsylvanië werd opgericht.

Debrecen had in de geschiedenis van de zestiende eeuw een bijzondere positie; de stad lag op de grens van de drie landen, betaalde aan de Turkse Port, het vorstendom Transsylvanië en het Habsburgse Rijk belasting. Dat betekende dat de stad haar vrijheid van de drie overheersers had gekocht. Zo bleef de stad tot op zekere hoogte onafhankelijk. Debrecen lag langs een belangrijke handelsweg, de handelaars van de stad bezochten heel Europa en daardoor beschikten ze over Europese ervaringen. Het bericht van de

nieuwe Europese politieke en ideologische richtingen zoals het protestantisme moeten de stad heel snel bereikt hebben.

Het protestantisme in Debrecen

Vanaf het midden van de zestiende eeuw won het protestantisme, vooral het calvinisme, aan invloed en verspreidde zich snel in het oosten van het land.

Door de nederlaag in de slag bij Mohács en katastrofale oorlogen werden de katholieke structuur en instellingen in Hongarije verwoest wat ook de verspreiding en consolidering van het protestantisme bespoedigde. De precieze datum van de verschijning van de reformatie in Debrecen is onbekend, maar de protestantse gedachten vonden in onze stad snel volgelingen. Het eerste teken van de belangstelling van het nieuwe geloof was dat de eerste student uit Debrecen, Gregorius Johannis Debrecinus, in 1529 aan de universiteit in Wittenberg werd geimmatriculeerd. Het jaar 1536 speelde in de verspreiding van de reformatie in Debrecen een belangrijke rol: in dit jaar heeft de stad een nieuwe landheer gekregen, Bálint Enyingi Török, die de reformatie ook actief ondersteunde. Hij bekeerde zich zelf tot het nieuwe geloof en liet een protestantse dominee naar Debrecen komen.[1]

Voor het protestantisme was het van belang om over hoog gekwalificeerde priesters en leraren met een universitaire opleiding te kunnen beschikken en daarom werden studenten op alle mogelijke manieren aangemoedigd om academische studies aan te vatten.

De ontwikkeling van de Hongaarse geschiedenis maakte het namelijk lange tijd onmogelijk dat er een zelfstandige protestantse universiteit in het land ontstond. De eerste rooms-katholieke universiteit werd door Péter Pázmány in de 17e eeuw opgericht die tot de negentiende eeuw de enige universiteit in Hongarije was waar geen protestantse studenten mochten geimmatriculeerd worden. Om deze reden was de enig begaanbare weg voor de protestanten om in het buitenland te gaan studeren. Het rondtrekken langs buitenlandse universiteiten is eeuwenlang karakteristiek voor het Hongaarse hoger onderwijs geweest.

Peregrinatie

In de protestantse gebieden van Hongarije werden ‘collegia’ (hogescholen) opgericht die wel de belangrijkste centra van hoger onderwijs in Hongarije waren, ze waren instituten van hogeschoolrang, maar de studenten konden aan deze collegia geen universitair diploma, geen academische titel behalen. Daarom moesten protestantse studenten hun vaderland verlaten en aan buitenlandse protestantse universiteiten studeren, d.w.z. daar hun studie voortzetten en daar afstuderen. De ‘peregrinatie’ gold als een soort afronding van de inheemse studie. De protestantse peregrinatie begon in de zestiende eeuw en verloor haar belang in de eerste decennia van de negentiende eeuw.

Het gereformeerde Collegium in Debrecen werd in 1538 opgericht, dus het jaar 1538 was het begin van de opleiding in het collegium. In de zeventiende eeuw werd het collegium één van de belangrijkste protestantse hogeschoolen in Hongarije.

De ‘peregrini’ van Debrecen studeerden in het buitenland vooral theologie, maar ook geneeskunde en rechten en ze werden verplicht na het afstuderen aan buitelandse universiteiten naar Hongarije terug te keren. De meeste van hen werden dominees van gereformeerde gemeenten, enkele van hen werden beroemde persoonlijkheden bijvoorbeeld als professoren van het collegium in Debrecen.

De eerste generatie had in Duitsland, in Wittenberg gestudeerd, maar Friedrich Wilhelm, een Saksische vorst vaardigde in 1592 een reglement uit waarmee hij calvinistische studenten uitsloot van de universiteit van Wittenberg.[2] Daarom gingen de ‘peregrini’ in Heidelberg studeren, maar tijdens de Dertigjarige Oorlog, na de brand van Heidelberg (1622) weken Hongaarse studenten tot het eind van de achttiende eeuw uit naar de steeds beroemder wordende Nederlandse universiteiten (vooral naar Leiden, Franeker, en Utrecht, maar ook naar Harderwijk en Groningen), waar het calvinisme het belangrijkste geloof was. De reden voor de keuze van de Nederlandse universiteiten was vooral de gelijkheid van de religie, maar ook de kwaliteit van de colleges en de opleiding speelde een rol bij hun keuze.

De eerste Hongaarse studenten verschenen in Franeker en in Leiden in 1623, de eerste student uit Debrecen werd in 1624 aan de Universiteit Leiden ingeschreven. De groep van de Hongaren aan de Universiteit Leiden was de zesde grootste onder de verschillende naties.[3] In de zeventiende eeuw zijn 468 namen van Hongaarse en Zevenburgse studenten

bekend die in Leiden studeerden, onder hen waren vooral de studenten uit Debrecen heel belangrijk.[4] Het aantal de Hongaren aan de Nederlandse universiteiten bedroeg een paar duizend, volgens het Album Studiosorum Academiae Franekerensis studeerden alleen in de kleine Friese stad Franeker al meer dan 1200 Hongaren.[5]

Het tijdperk van de 'peregrinatio' (de zeventiende en de achttiende eeuw) mag men gerust de Gouden Eeuw van de betrekkingen tussen Hongarije en Nederland noemen. Het collegium, zijn leraren, de kerk en de stad erkenden en ondersteunden de noodzaak van de peregrinatie.

Aanvankelijk toonden de Hongaren uit Debrecen aan de Nederlandse universiteiten in de eerste plaats interesse voor theologie, maar later legden ze ook een levendige belangstelling aan de dag voor andere wetenschappen: eerst met name voor de natuurwetenschap, die ook in het onderwijs aan het Collegium in Debrecen steeds meer aandacht kreeg en later ook voor geneeskunde, rechten en filosofie.

Hongaarse en Nederlandse drukwerken als bron voor de culturele betrekkingen

Disputaties, Dissertaties

De culturele betrekkingen tussen Hongarije en Nederland kregen voor een belangrijk deel vorm in werken van Hongaarse studenten, vooral disputaties en dissertaties die in Nederland verschenen en meestaal in het Latijn waren geschreven.

In de meeste faculteiten van de Nederlandse universiteiten behoorde namelijk ook het houden van disputaties tot het studieprogramma. Daarbij moest een student een aantal stellingen verdedigen tegen argumenten van medestudenten onder leiding van een professor. De stellingen waren doorgaans ontleend aan de collegestof die een hoogleraar in de periode daarvoor had behandeld en werden door de student zelf geformuleerd en soms door de professor opgesteld. De disputaties die in druk verschenen, zijn de belangrijkste schriftelijke bronnen over de studie van de Hongaarse studenten. Men kent vooral de titel van de disputaties, daardoor ook het onderwerp ervan en de namen van de auteurs. Er is een aantal disputaties in Nederland in druk verschenen, van de periode tussen 1641 en 1660 zijn er bijvoorbeeld 201 van Hongaarse auteurs bekend, waarvan 72 in Utrecht, 63 in Franeker en 48 in Leiden zijn gedrukt.[6]

Deelname aan de disputaties betekende nog geen einde van de studie aan de buitenlandse universiteit. Er waren nog enkele onder de Hongaarse studenten die ook in het buitenland promoveerden. Er zijn enkele verwijzingen naar de promotie van studenten uit Debrecen in Nederland, zoals Sámuel Köleséri junior, een Hongaarse student uit Debrecen die in 1680 in Leiden geimmatriculeerd was en in 1681 in Leiden in de filosofie promoveerde. Dezelfde student studeerde later in Franeker en promoveerde daar in theologie[7]. Uit de schriftelijke bronnen is nog een andere 'peregrini' uit Debrecen, Márton Karczagújszállási bekend. Deze promoveerde in 1671 in Leiden in de geneeskunde, maar alleen de titel van zijn dissertatie is bewaard gebleven: 'Inauguralis medice De Haemoptysi'.[8,9]

In Nederland gedrukte werken van Hongaarse auteurs

Die protestantse hogescholen zoals het collegium in Debrecen stichtten wetenschappelijke bibliotheken en sommige beschikten over eigen drukkerijen, waardoor ze een doorslaggevende rol konden spelen in de publicatie van Hongaarse boeken. In Debrecen werd door de invloedrijkste prediker van het calvinisme, Péter Méliusz Juhász, de drukkerij van Gál Huszár opgericht, waar in 1561 de eerste uitgebreide verzameling van religieuze liederen in het Hongaars verscheen.[10]

Ten gevolge van de contra-reformatie, door de permantente oorlog tegen de Turken en door het relatieve kleine aantal drukkerijen werd het uitgeven van protestantse boeken in Hongarije steeds meer bemoeilijkt. De Nederlandse drukkerijen snelden te hulp. De hele portestantse Bijbel, met liedboek (in 1645, in 1646, in 1685 en 1700 in Amsterdam gedrukt), zelf de Bijbel van de beroemde prediker uit Debrecen, György Csipkés Komáromi, die drie jaar in het buitenland studeerde en daarna, in 1653 rector van het collegium werd, werd in 1685 in Leiden gedrukt, waarbij professor Campegius Vitringa de uitgave heeft bevorderd. Die Bijbel verscheen met steun van de stad Debrecen, maar van de 4200 exemplaren kwamen er slechts 1116 in Debrecen terecht.[11] Bovendien zijn er nog vele honderden wetenschappelijke verhandelingen, theologische en historische werken, evenals leerboeken voor scholen, bij Nederlandse drukkerijen verschenen. Velen van hen hadden een zeer grote invloed op de ontwikkeling van de Hongaarse cultuur (bijvoorbeeld de werken van de beroemde leraar van Debrecen, György Csipkés Komáromi, zoals zijn *Schola hebraica die* in 1654 in Utrecht werd gedrukt en zijn *Hungaria illustrata* - een Hongaarse grammatica in het Latijn- die in 1655 in Utrecht werd

gedrukt).[12] In het algemeen verschenen er niet alleen Latijnse, maar ook Hongaarstalige werken in Nederland zoals de *Magyar Encyklopedia* van één van de belangrijkste wetenschappers van die tijd, János Apáczai. Velen van de Hongaarse auteurs waren bij de beroemdste uitgevers uit de Nederlanden als Plantijn en Elsevier bekend en geliefd.

Invloed van de Nederlandse boekdrukkunst

De Nederlandse boekdrukkunst was van onschatbare waarde voor de Hongaarse cultuur. De rondtrekkende Hongaren konden zich de techniek, de kunst en de kennis van het drukken eigen maken, zoals de later in heel Europa bekende meester van de boekdrukkunst, Miklós Tótfalusi Kis. Hij ging in 1680 naar Amsterdam om daar de boekdrukkunst en het lettersnijden te leren.

Boeken van Nederlandse en van andere buitenlandse auteurs

De peregrini maakten niet alleen de academische drukwerken, ze kochten en kregen ook boeken. De Nederlandse professoren hebben hun Hongaarse studenten met verschillende middelen ondersteund, zoals met wetenschappelijke boeken waarvan een groot deel later in Hongarije belandde. Eén van de belangrijkste eisen bij de peregrinatie was dat de studenten zoveel mogelijk wetenschappelijke boeken voor hun *alma mater* in Hongarije moesten meenemen. Daarom propeerden ze boeken te kopen, vaak deden ze dat bij Nederlandse professoren die niet meer van die boeken gebruik wilden maken. Vaak kochten de studenten de boeken niet voor zichzelf, mar voor het collegium. Daardoor werd het onderwijs in Debrecen ondersteund en ook de studenten, die niet naar het buitenland gingen studeren, leerden de Europese wetenschappers en hun werken kennen. Dit verklaart de aanwezigheid van de enorme hoeveelheid Nederlandse drukken in de huidige Hongaarse bibliotheken.

Hierbij moeten twee bibliotheken in onze stad genoemd worden, ten eerste de Grote Bibliotheek van het Oude Gereformeerde Collegium en de Grote Bibliotheek van onze universiteit.

In de tijd van de ‘peregrinatie’, van de zestiende tot de negentiende eeuw werd de bibliotheek van het collegium steeds rijker aan boeken. Ook in onze dagen kan de bibliotheek de bezoeker uit nederlandstalige gebieden

verbazen. Ze bezit onder meer een aantal kostbare Nederlandse drukwerken uit de zestiende en de zeventiende eeuw.

Omdat het Regionaal Colloquium aan onze universiteit plaatsvond, waren we van plan het bestand van onze universiteitsbibliotheek nader te onderzoeken. De universiteit van Debrecen werd in 1912 als opvolger van het gereformeerde collegium opgericht, de bibliotheek was gereed in 1916, maar deze werd voor het publiek pas in 1918 opengesteld.

De universiteitsbibliotheek heeft ongeveer 30 000 oude drukwerken, en een groot aantal Nederlandse drukken. De meeste daarvan zijn in het Latijn geschreven.

De universiteitsbibliotheek bezit in totaal ruim 32 drukwerken uit de zestiende eeuw en 233 boeken die in de zeventiende eeuw in Nederland zijn gedrukt. Het gaat hoofdzakelijk om theologische en wetenschappelijke werken in het Latijn, vooral van klassieke auteurs maar ook van Nederlandse en andere buitenlandse wetenschappers die in Nederland werkten. We vonden in de bibliotheek onder meer werken van Erasmus[13], Thomas á Kempis[14], Justus Lipsius[15], Vossius[16], Gomarus,[17] Hugo Grotius[18] en Voetius[19]. In onze bibliotheek zijn er slechts vijf nederlandstalige boeken uit de zeventiende eeuw te vinden[20]: waarvan één boek ook voor de Hongaarse geschiedenis van groot belang is: dat is het werk van Abraham van Poot: *Naauwkeurig Verhaal van de Vervolginge aangerecht tegens de Euangelise Leeraren in Hungarien nevens een bewijs van der selver onschuld aan de Rebellie* dat in 1684 in Amsterdam werd gedrukt en waarin de bevrijding van de Hongaarse predikanten door de beroemde zeeheld admiraal De Ruyter gedetailleerd zijn beschreven.

Verder is het interessant dat door de ‘perigrini’ enkele Nederlandse boeken in het Hongaars zijn vertaald, die ook voor de geschiedenis van de culturele betrekkingen als belangrijk bronmateriaal dienen.

Twee studenten uit Debrecen publiceerden niet alleen disputaties, maar vertaalden ook werken van Nederlandse auteurs in het Hongaars.

István Szokolyai Anderkó, die in Debrecen had gestudeerd en in 1646 naar Nederland ging, was aan de universiteiten Franeker, Groningen en Leiden ingeschreven. Daar verdedigde hij als respondes thesen bij onder andere Johannes Cloppenburg. Hij vertaalde in 1648 in Leiden zijn *Sérelmes lelkeket gyógyitó Balsamom* dat bij Jan van Dorp verscheen. Dit boek werd in Hongarije heel populair. Het is de vertaling van *Geestelycken Balsem voor een Siecke Ziele* dat door een dominee uit Delft, Dionysius Spranckhuysen, was geschreven.[21]

György Buzinkai, een vertaler uit de achttiende eeuw, studeerde in Duitsland en in Nederland geneeskunde aan onder meer de universiteit Leiden, Franeker en Amsterdam en werd later in Debrecen stadarts. Zijn vertaling, *Az elveszett bűnös megkerestetett és megtartatott és Christus barátságos hivogatása,* werd bij Hendrik Smets in 1735 en in 1741 in Amsterdam gedrukt. Hij moet bij zijn vertaling gebruik gemaakt hebben van het werk van Nicolaas Simons van Leeuwaarden, *De verloren zondaar, gezogt engezaligt en Christi vriendelyke nodig ing.*[22]

Michiel de Ruyter

Wie als Nederlander naar Debrecen komt en belangstelling heeft voor de bezienswaardigheden van de stad, kan achter de grote gereformeerde kerk de gedenkzuil van Michiel de Ruyter vinden. Zo komen we weer in de geschiedenis terug.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd een gewapende opstand tegen de Habsburgse machthebber georganiseerd die werd neergeslagen. Het Weense hof zag in deze opstand een goede aanleiding om een einde te maken aan de uitzonderingspositie van Hongarije. Bovendien kwam de vervolging op gang van de protestanten die tot rebellen werden bestempeld. Meer dan honderd protestantse dominees werden voor het gerecht gedaagd en wie niet tot het rooms-katholieke geloof wilde overgaan, werd ter dood veroordeeld.

Tweeënveertig dominees die zelfs na folteringen nog weigerden, bracht men -in plaats van dat men de vonissen uitvoerde- onder dwang naar Napels. De 32 man die daar aangekomen waren en de reis overleefd hadden, verkocht men als galeislaaf aan de Turken. De Nederlandse admiraal Michiel de Ruyter, die in februari van het jaar 1675 in de golf van Napels voor anker lag, bevrijdde op bevel van de Nederlandse regering de nog in leven zijnde 21 calvinistische en 5 lutherse dominees. Deze beroemde historische gebeurtenis is in onze stad vertegenwoordigd. In het stadcentrum is achter de grote protestantse kerk een gedenkzuil te zien, die in 1895 door de protestantse kerk van Debrecen ter nagedachtenis van admiraal de Ruyter werd opgericht.

Mijn doel met dit korte overzicht was om een beeld te geven van het verleden en het heden van de Nederlandse cultuur in Debrecen.

Sinds de zeventiende eeuw is de Nederlandse cultuur in Debrecen dus voortdurend vertegenwoordigd geweest. Het Regionaal Colloquium vormt hiervan een welsprekend bewijs. Wij denken dat wij met de studie Neerlandistiek en met ons wetenschappelijke werk een steentje kunnen bijdragen aan de culturele betrekkingen tussen beide landen zodat de aanwezigheid van de Nederlandse cultuur in Debrecen ook in de eenentwintigste eeuw is verzekerd.

Bibliografie

Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae. Hagae Comitum Apud Martinus Nijhoff. 1875.
Barcza, József (red.): *A református kollégium története (Geschiedenis van het gereformeerde collegium van Debrecen).* Budapest, 1988.
Eredics, Péter: Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert. In: *In search of the Republic of Letters, Intellectual Relations between Hungary and The Netherlands (1500-1800).* Wassenaar, 1999. p. 71-81.
Fockema Andreae, S.J. & Meier, Th.J. (red.): *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844).* Franeker, 1968.
Ladányi, Sándor: *Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten.* Budapest, 1980.
Imre, Mihály: Het protestantisme in Hongarije in het begin van de moderne tijd. In: *Hungaria regia. 1000-1800. Schittering en strijd.* Brepols, België, 1999. p. 80-87.
Ojtozi, Eszter: *Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek.* Debrecen, 1989.
Ojtozi, Eszter: *Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbiblitohek zu Debrecen zwischen 1601-1650.* Debrecen, 1996.

Ojtozi, Eszter: *Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651-1699.* Debrecen, 1994.
Otterspeer, Willem: *Groepsportret met dame.* Band I. Amsterdam, 2000.
Szabó, Käroly en Hellebrant, Árpád (red.): *Régi Magyar Könyvtár.* Band III. Budapest, 1879-1898.
Zoványi, Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest, 1977.

Eindnoten:

1 József Barcza (red.): *A debreceni református kollégium története. Geschiedenis van het gereformeerde collegium van Debrecen).* Budapest, 1988. p. 10-11.
2 Lajos Segesváry: *Schetsen over de peregrinatie der Hongaarse studenten.* Utrecht, 1933. p. 12
3 Willem Otterspeer: *Groepsportret met dame.* Band I. Amsterdam, 2000. p. 257.
4 *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae.* Hagae Comitum Apud Martinum Nijhoff, 1875.
5 S.J. Fockema Andreae & Th.J. Meijer (red.): *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844). I. Naamlijst der studenten.* Franeker, 1968.
6 Károly Szabó en Árpád Hellebrant (red.): *Régi Magyar Könyvtár.* Band III. Budapest, 1879-1898. p. 602- 603.

Igaz, Colomannus- Váraljai Simon, Michael- Debreceni Hentes, Michael-Tállyai B. Michael-Tiszabecsi Nagy, Caspar- Kereszturi B. Andreas- Bökényi Filep, Johannes-Vizkeleti P. Daniel

Compendiolum Socinianismi refutatum. Disputatio I.-III. Respondente Colomanno Igaz Claudiopoltano. Caput I. De Deo & Iesu Christom deque Spiritu Sancto.
Compendiolum Socinianismi confutatum. Disputatio IV-VI. Resp. Michaele Simone Varallyaino-Ungaro. Caput II. De statu primi hominis ante lapsum. -Caput III. De lapsu hominis & peccato originis. -Caput IV. De libero arbitrio & gratia.
Compendiolum Socinianismi confutatum. Disputatio VII-IX. Resp. Michaele Hentes Debrecio. Caput V. De veteri & novo foedere sive de lege & Euangelio. Docent Vetus & Novum Testamentum, seu foedus differe I. promissis, II. praeceptis.
Compendiolum Socianismi confutatum. Disputatio X-XI. Rep. Michaele B. Thallyai Ungaro. Caput VI. De praedestinatione, electione et vocatione.
Compendiolum Socinianismi confutatum. Disputatio XII-XIII. Resp. Caspare P. Tisza-Betsino Ungaro. Caput VII. De justificatione per fidem in Christum, deque poenitentia.
Compendiolum Socinianismi confutatum. Disputatio XIII-XIV-XVII. Resp. Andrea B. Kereszturi Ungaro. Caput VIII. De resurrectione mortuorum & statu animarum, deque futuro saeculo.
Compendiolum Socinianismi confutatum. Disputatio XVII-XIX. Resp. Iohanne Philippo Bekényi Ungaro. Caput IX. De eclesia, ministerio, synodis ac disciplina.
Compendiolum Socinianismi confutatum. Disputatio XX-XXII. Resp. Daniele P. Vizkeleti Ungaro. Caput X. De baptismo & coena Domini.
In: Cloppenburg, Johannes: *Compendiolum Socinianismi confutatum... Franekerae excudit Idzardus Balck...* Anno 1651

7 Jenű Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. (Lexikon van de Hongaarse protestantse kerkgeschiedenis).* Budapest, 1977. p. 344.

8 Károly Szabó, Árpád Hellebrant (red.): *Régi Magyar Könyvtár (Oude Hongaarse Bibliotheek).* Band III. Budapest, jaar 1871.

9 Péter Eredics heeft in zijn afstudeerscriptie (Hongaarse studenten aan de Universiteit Leiden in de zeventiende en achttiende eeuw) in 1997, 34 disputaties en dissertaties van Hongaarse studenten bestudeerd die in de bibliotheek van de Universiteit Leiden zijn bewaard.

10 Mihály Imre: *Het protestantisme in Hongarije in het begin van de moderne tijd.* In: *Hungaria regia. 1000-1800. Schittering en strijd.* Brepols, België, 1999. p. 81.

11 Sándor Ladányi: *Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten.* Budapest, 1980. p. 77-78.

12 József Barca (red.): *A Debreceni Református Kollégium Története. (Geschiedenis van het gereformeerde collegium van Debrecen).* Budapest, 1988. p. 36.

13 Eszter Ojtozi: *Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen.* Debrecen, 1989.
Eszter Ojtozi: *Die ausländischen Drucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1601-1650.* Debrecen, 1996.
Eszter Ojtozi: *Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651-1699.* Debrecen, 1994.
onder andere
Erasmus Desiderius Roterodamus: *Ded contemptu mundi.* Lugduni Batavorum, 1641, Ioannes Maire.
Erasmus Desiderius Roterodamus: *Lingua, sive, de linguae usu atque abusu lier utilissimus.* Lugduni Batavorum, 1649, Ioannes Maire.
Erasmus Desiderium Roterodamus: *Encomium moriae, sive declanatio in laudem stultitiae. Eiusdem libelli de ratione studiorum.* Lugduni Batavorum, 1641, Ioannes Maire
Erasmus Desiderius Roterodamus: *Princips christianae institutio per aphorismos digesta, auctore* -- Lugduni Batavorum, 1641, Ioannes Maire.
Erasmus Desiderius Roterodamus: *Colloquia nunc emendatiora.* Cum annotationibus Arnoldi Montani Amstelodami, 1658, apud Joannem Janssonium.

14 Ibid.
Bijvoorbeeld: Thomas á Kempis: *De imitatione Christi Libri quatuor...* Cum Vita eiusdem Thomae, per Heribertum Rosweydum Soc. Jesu. Antverpiae, 1626, ex. Officina Plantiniana, apud Balthasarum Moretum et Viduam Joannis Moreti, et Jo. Meursium.
Thomas á Kempis: *De imotatione Christi libri quatuor* Ex recencione Philippi Chifletii. Antverpiae, 1652, ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti..

15 Ibid. - bijvoorbeeld onder andere
Lipsius Justus, *Opera omnia quae ad crticam proprie spectant. Quibus accessit electorum liber secundus, novuc nec ante editus...* Antverpiae, 1585, apud Christophorum Plantinum.
Lipsius Iustus, *Ad libros politicorum breves notae.* Lugduni, 1594.
Lipsius Justus, *Admiranda, sive, Demagnitudine Romana libri quattuor.* Antverpiae, 1598, ex officina Plantiniana apud Ioannem Moretum.
Justus Lipsius, *Adversus dialogistem liber de una religione, In quo tria capita libri quarti politicorum explicantur.* Lugduni, 1592.

16 Ibid. Vossius Gerardus Johannes: *De historicis Latinis libri III.* Editio altera, priori emendatior, et duplo auctior. Lugduni Batavorum, 1651, ex officina Ioannis Maire.
Vossius Gerardus Ioannes: *Harmoniae evnagelicae de passione, morte, resurectione, ad adscensione Iesu Christi, servatoris nostri, libri tres.* Amstelodami, 1656, apud Ludovicum et Danielem Elzevirios.

17 Ibid. Gomar Franciscus: *Conciliatio doctrinae orthodoxae de providentia Dei.* Lugduni Batavorum, 1587, ex officina Plantiniana, Franciscus Raphelengius.

18 Ibid. Grotius Hugo: *Florum sparsio ad ius Justinianeum.* Amstelodami, 1643, apud Ioannem Ianssonium.
Respublica Hollandiae et urbes. (Omnia correctiora ex secundis curis Petri Scriverii), Grotius Hugo: De antiquitate Reipublicae Batavicae. Lugduni Batavorum, 1630, Ionannes Maire.
Grotius Hugo: *De jure belli ac pacis libri tres...* Accesserunt annotata in Epistolam Pauli ad Philemonem, dissertatio de Mari libero, et libellus singularis de aequitate, indulgentia et felicitate, quem Nicolus Blancardus Belga Leidensis e codice autoris descripsit et vulgavit. Nec non Joannis Friderici Gronovii notae in totum opus de Jure Belli ac Pacis. Hagae Comitis, 1680, apud Arnoldum Leers.
Grotius Hugo: *De veriatet religionis christianae*-Editio novissima, in qua ejusdem annotationes ipsius textus verbis subjectae sunt. Amstelaedami, 1696, apud Henricum Wetstenium.

19 Ibid. Voetius, Gisbertus: *Politicae ecclesiasticae partis primae.* Libri duo priores. Amstelodami, 1663, ex officina Joannis á Waesberge.

20 Ibid.
Machiavel Nicolaes: *De Discoursen -Florentijn oder de eerste tien Boecken van Titus Livius...* Beyde uyt den Italienischen on onse Nederdytsche Tale overgeset Door A. van Nievelt. H.ny.n., 1625
Machiavelle Nicolai: *Prince.* Overgheset door A. Nievelt. H.ny.n. 1625.
Acronius van Buma Johannes, *Bethlehemsche Mengelzangen noopende de geschiedenis ende nittugheden van de geboorte onzes Zaligmakers Jesu Christi.* Eenige Psalmen Davids... Staaltje van Salomons Wysheit... H.n., 1681, Gedrukt voor den Autheur, 94. Poot Abraham van: *Naauwkeurig Verhaal van de Vervolginge aangerecht de Euangelise Leeraren in Hungarien nevens een bewijs van der selver onschuld aan de Rebellie.* Amsteldam, 1684, Thimotheus ten Hoorn. (in twee exemplaren)

21 Péter Eredics: Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert. In: *In Search of the Republic of Letters.* Wassenaar, 1999. p. 78-79.

22 Ibid. p. 79.

Jerzy Koch

Multatuli lost, regained, revised
Van diagnose naar prognose

Verleden jaar toen ik aan de etalage van een boekwinkel in Leuven voorbij liep, trok een blauw boek mijn aandacht. *Het gelijk van Multatuli* las ik op de boekomslag. Ik stormde naar binnen om het boek te bekijken en te kopen, want - ondanks giftige opmerkingen van enkele collega's uit het Nederlandistische circuit - mijn belangstelling voor Zuid-Afrika in de afgelopen jaren betekent niet het vaarwel aan de neerlandistiek. Niets is minder waar, want mijn Afrikaans wortelt in mijn Nederlands en ligt in het verlengde van mijn belangstelling voor de Nederlandse (ex)koloniale gebieden. Over het algemeen is er tussen Zuid-Afrikaanse en Nederlandse elementen (ook in het onderzoek) sprake van wederzijdse bevruchting; ze zijn ‘verborge-één’ zoals de dichter Totius dit uitdrukte:

> Die sprokie is aan my vertel:
> wanneer die druiwetros weer swel
> onder die donker wingerdblad,
> dat dan die fyne wyn ook roer
> in ver verborge keldervat.
>
> 'n Fyn mistieke eenheidsband
> verbind Oranje, Nederland
> en Afrika, deur alles heen.
> Hoe ver die golwe ons al omspoel,

die diepe hart sal altyd voel -
ons is verborge-een.

De reden voor deze aanhaling is niet alleen de gastvrije ontvangst in het wijnland Hongarije - nee, ook dit dat wij neerlandici uit verschillende contreien eveneens ‘verborge-één’ zijn.

De auteur van het boek dat ik in Leuven kocht, de Amsterdamse advocaat Tom Phijffer (2000), gaf aan zijn publicatie de ondertitel: *Het handelen van Eduard Douwes Dekker in rechtshistorisch perspectief.* Mijn eerste reactie was: daar heb je het al weer - de Multatulianen aan de ene kant en de tegenstanders van de schrijver aan de andere. Later begon ik te reflecteren over het opmerkelijke fenomeen Multatuli: sinds bijna 150 jaar wordt zijn oeuvre vanuit verschillende ideologische, politieke, literaire en methodologische standpunten bediscussieerd en desalniettemin kan zijn figuur nog steeds de gemoederen in de Lage Landen doen verhitten, getuige bijv. de discussies in het herdenkingsjaar 1987. Zijn optreden in Lebak en zijn optreden als auteur stellen ook vandaag de kwestie van zijn betekenis en zijn actualiteit aan de orde. Zijn actieve receptie - die weliswaar verscheidene vormen aanneemt - is een fenomeen in het Nederlandse letterland. Hierover wil ik me buigen.

Het in Leuven aangekochte boek *Het gelijk van Multatuli* bracht mij op een aantal ideeën, bijv. dat de dynamische receptie van Multatuli niet minder verwonderlijk is dan het feit dat ze zelf nooit onderwerp van degelijk onderzoek is geworden. Met andere woorden er is - bij mijn weten - niemand die de poging heeft ondernomen om het geldend Multatuli-discours te definiëren.[1] Volgens mij kan dit zeer leerzaam zijn om de Multatuli-studies typologisch te rangschikken en de vakliteratuur kritisch in te delen volgens bepaalde modellen van receptie. Deze diagnose van bestaande interpretaties kan tevens dienen als vertrekpunt voor de prognose van de verdere ontwikkeling van de Multatuli-studie.

Het is natuurlijk niet doenlijk om zich de reusachtige Multatuli-literatuur voor de geest te halen.[2] De stroom publicaties die in de loop der jaren zijn ontstaan kan men in twee basale categorieën onderbrengen. De traditionele benadering van Multatuli pendelt tussen **het biografisme** en **de tekstgerichte analyse**.

Historisch gezien was de biografische strekking eerst. Vanaf het begin ontstond er een morbide belangstelling voor het privé-leven van de

gewezen koloniale ambtenaar. Deze publicaties werden nog in de 19de eeuw ‘wespen-literatuur’ gedoopt en in de 20ste eeuw bestempelde Du Perron hun makers als ‘luizen’. Laat mij twee titels uit deze oude Multatuli-literatuur noemen die boekdelen spreken: *Onkruid onder de tarwe* (Vloten 1875) en *Eduard Douwes Dekker (Multatuli). Eene ziektegeschiedenis* (Swart Abrahamsz. 1888).

Het ontstaan van het kamp van zijn verdedigers - de zogeheten Multatulianen -[3] was het logische gevolg. Maar onafhankelijk vanuit welke posities de uitlatingen werden gemaakt, het gesprek ging over hetzelfde, nl. over de mens Eduard Douwes Dekker, over zijn loopbaan in de koloniën, zijn karaktertrekken, zijn liefdesleven enz. Tamelijk vroeg werd zijn handelwijze in Lebak het topic. Reeds in 1901 gaf Mimi Hamminck Schepel, de weduwe Dekker, een boek uit onder de titel *Multatuli en officiële bescheiden.* Het debat duurde ook in de interbellum-periode voort. Een belangrijke rol in de verdediging van Multatuli heeft toen Du Perron gespeeld. Met zijn twee werken probeerde hij het gesprek weer op de documenten te baseren; het gaat om *De man van Lebak. Anekdoten en dokumenten betreffende Multatuli.* (1937) en *Multatuli. Tweede pleidooi. Beschouwingen en nieuwe dokumenten* (1938).

In de jaren zeventig en tachtig van de 20ste eeuw was de strijd nog niet gestreden. P. Spigt (1975) en W.F. Hermans (1976; 1987) aan de ene kant en Rob Nieuwenhuys (1975; 1987) aan de andere zijn in de slag gegaan. Het verschil lag nu voornamelijk daarin dat Nieuwenhuys Multatuli als auteur bewonderde, maar vond dat hij als bestuursambtenaar faalde. Hij wilde zich dus niet aan de zijde van de Multatulianen scharen omdat hij hen het traditionele neerlandocentristische standpunt verweet. De discussie betrof dus voornamelijk de precisie waarmee de koloniale ambtenaar Dekker de situatie van de inheemse bevolking in Lebak evalueerde, de gehaastheid van zijn optreden tegen het inlandse hoofd en de juistheid van de manier waarop hij ambtelijk te werk ging door zich direct tot de gouverneur-generaal te richten en zijn meerdere te passeren.

Conform de ontwikkeling van de literatuurwetenschap kwam de tweede op de tekst gerichte tendens in het Multatuli-onderzoek even later. Een van de eerste publicaties die op de nauwkeurige analyse van de tekst gericht waren, was de bijdrage van J.J. Oversteegen uit 1963 in ‘Merlyn’ *De organisatie van ‘Max Havelaar’*. Meer bekend is het proefschrift van A.L. Sötemann (1966) dat drie jaar later werd uitgegeven *De structuur*

van de Max Havelaar. Kenmerkend is zijn ondertitel die de richting en het doel van de analyse aanwijst, nl. *Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman.* Uit de analyse bleek hoe consistent het woordkunstwerk van Multatuli is.

Het tekstgerichte onderzoek wordt ook heden voortgezet. Bijvoorbeeld: Philip Vermoortel schreef in 1994 *De parabel bij Multatuli. Hoe moet ik u aanspreken om verstaan te worden?*. Vermoortel analyseert een van de schrijverstactieken van Multatuli en concentreert zich op de strategisch-retorische methode zoals het gebruik van parabels. Jaap Hoogteijling heeft daarentegen de ontstaansgeschiedenis van de roman tot het onderwerp van zijn dissertatie uit 1996 genomen - *Door de achterdeur naar binnen. Over de wording van Multatuli's 'Max Havelaar'.*

Als laatste in deze rij wil ik de publicatie van J.J. Oversteegen noemen *De redelijke Natuur. Multatuli's literatuuropvattingen* (Oversteegen 1987). Dit is een boek waarin de eerste serieuze poging wordt ondernomen om de poëticale opvattingen van Multatuli op te helderen. Dit is trouwens de enige verreikende studie over een ander boek dan *Max Havelaar* want het gaat over de *Minnebrieven* en Multatuli's eigen cryptisch commentaar daarbij. Ook bij deze gelegenheid wordt duidelijk dat het Multatuli-onderzoek in sterke mate door de *Havelaar*-problematiek gedefinieerd is.

Tussen die twee uitersten - kras gesteld: óf het leven óf het werk staat in het onderzoek centraal - plaatsen zich enkele publicaties over de buitenlandse receptie van Multatuli. Zij vormen zowel een uitvloeisel van bijv. de koloniale kwestie waarin de levenservaringen van de auteur een grote rol spelen, als een voortbouwing bouwen voort op de tekstanalyse wat vanzelf spreekt bij de studies die - gewijd aan de buitenlandse ontvangst - ingaan op de translatologische aspecten.

Ik bedoel bijv. de ongepubliceerde dissertatie van René Vanrusselt *Multatuli in het Duitse cultuurgebied. Een receptiestudie* (Vanrusselt 1982) of mijn eigen Leuvens proefschrift *Multatuli in Polen.* (Koch 1991) dat pas verleden jaar in het Pools is gepubliceerd: *Multatuli (1820-1887) w Polsce. Próba historycznoliterackiej analizy przebiegu recepcji na przełomie XIX i XX wieku* (Koch 2000). Er waren ook kleinere studies zoals die van Jaak Kolenberg (1971; 1971-a) *Multatuli in Frankrijk* of van B. Luger (1973) *Multatuli in Scandinavië.*

Ook hier hebben we te maken met enkele voorlopers: in een artikel van 1962, getiteld *Multatuli in het buitenland*, gaf J.J. Oversteegen (1962)

een schetsmatig overzicht van de vertalingen en stelde een interessante hypothese betreffende ups and downs van de buitenlandse belangstelling voor Multatuli.

Volgens mij is het receptieonderzoek een van de miskende aspecten binnen het Multatuli-discours. Daarmee bedoel ik niet alleen de buitenlandse receptie, d.w.z. Multatuli's vertalingen en kritische reactie op zijn werk buiten de Lage Landen, maar ook de fundamentele vraag naar de werking of uitwerking van zijn oeuvre. De ontvangst van Multatuli kan dus vanuit twee perspectieven benaderd worden: een extern (de buitenlandse vertalingen, maar ook de kritische reacties in de Lage Landen zelf) en een intern (de *ars poetica* van de auteur en de toegepaste schrijvers-strategieën). Op den duur geven die twee benaderingswijzen een treffender antwoord op de vraag wat maakt het fenomeen van Multatuli uitmaakt dan de discussie tussen de Multatulianen en anti-Multatulianen, juist omdat ze in eerste instantie de werking van zijn geschriften en zijn persoonlijkheid analyseren.

Ik heb me ook voorgenomen u te laten zien dat een nieuwe zienswijze noodzakelijk is en te verduidelijken waarom ik de voorkeur geef aan een radicale verandering van het Multatuli-discours. Alvorens rechtstreeks op die vraag in te gaan, moeten wij nog een ander probleem stellen: waardoor is iemand tot ‘de’ hedendaagse schrijver van de 19de eeuw, misschien zelfs van de hele Nederlandse literatuur, geworden, hij die steeds weer herhaalde dat hij geen schrijver is of wilde zijn? Hij herhaalde dat tot vervelens toe, het werd bij hem bijna tot een bezweringsformule alsof hij een ziekte probeerde te bezweren, daarom verdenk ik hem niet van koketterie maar van eerlijkheid.

Mij dunkt dat deze schijnbare tegenspraak (een schrijver die beweert geen schrijver te zijn) ontstond door de manier waarop Multatuli de bijzondere spanning tussen de auteur en zijn schriftuur heeft verwerkt. Hij kon dat wel degelijk aan, maar het heeft wel een deel van zijn leven kapot gemaakt. Het bijzondere is dat hij niet verviel in het oppervlakkige van de formule van het engagement, die hem blind zou maken voor de schoonheid, maar evenmin in een overdreven schrijfwoede, waarin zijn geest zou stikken.

De spanning tussen de schrijver en het geschrevene, die voor Multatuli zo typerend is, was in de Nederlandse literatuur vóór hem nauwelijks

aanwezig. Misschien dat wij na wat zoeken in de geschiedenis van de Nederlandstalige letteren iemand zouden kunnen ontdekken, wiens engagement even groot was. Maar daar worden wij niet wijzer van, want wie we ook maar met hem vergelijken, Multatuli is 'anders'.

Ook vóór hem vindt men b.v. een aantal vurige pleidooien voor de inlander in de Nederlandse koloniën; ik zelf heb de afgelopen weken in Debrecen een aantal colleges gegeven over de koloniale reisliteratuur en met de studenten de teksten van Jacob Haafner gelezen; ook weer iemand die aan het begin van de 19de eeuw een zware kritiek uitoefende op de uitwassen van de Nederlandse koloniale aanwezigheid in den vreemde. En toch geldt uitgerekend Multatuli als dé verdediger van de Javaan. Waarom?

Ik denk dat wij het antwoord in de zojuist genoemde spanning tussen de mens en zijn schriftuur zouden moeten zoeken. De structuur van *Max Havelaar* laat zich, dankzij de scherpe blik van o.a. Sötemann, goed begrijpen en heeft voor ons niet veel geheimen meer; wel moeten nog andere werken van Multatuli op soortgelijke inzichtgevende wijze geanalyseerd worden. Het leven van de schrijver is eveneens tamelijk goed verkend, ook al ontbreekt nog steeds een omvattende biografie.[4] Maar in vergelijking met de gebruikelijke kunstjes van andere auteurs en met de lotgevallen van andere Nederlandse schrijvers heeft Multatuli juist dat beetje extra dat hem tot 'iets' anders maakt. Deze Multatuliaanse meerwaarde is niet terug te voeren tot stijl en ook niet tot de zaak van de Javaan. Ik kan dit aan de blijvende actualiteit van Multatuli koppelen, maar dit is nog geen verklaring. Hoe zijn werking door de jaren heen is te verklaren, dat is waar het om gaat.

De vraag van de niet-schrijver Multatuli luidde: hoe kan ik de lezer betrekken bij problemen, die voor hem geen problemen zijn. En hij speelde dit klaar door niet te kiezen voor de vertrouwde manier van vormgeven of omgaan met de literaire teksten. Hij was erop uit, de literatuur - zeker zijn eigen geschriften - een andere plaats toe te kennen binnen de cultuur.

In het begin van de 20ste eeuw zien we duidelijk dat er zich drie verschillende tendensen in de literatuur aftekenen. De oudste is de hoge, canonieke literatuur, waar de schoolboeken het meestal over hebben. Deze sluit bij de traditie aan, soms door haar erfgoed aan te nemen, soms door haar te negeren, maar altijd door een zekere houding er tegenover aan te nemen. Die literatuur vergt zowel van de auteur als van de lezer een zekere specialisatie om alle interteksten op te sporen. Belangrijk zijn

in dit geval: de autonomie van de kunst en allerlei specialistische technische problemen.

Een tweede tendens vormt de literatuur tot lectuur om. Deze aanpak kende een zekere stroomversnelling rond de eeuwwisseling, toen de patronen van de hoge, canonieke literatuur snel aan de consumptie voor een breed publiek werden aangepast, en door gebrek aan specialisatie en aanpassing aan de verwaterde normen als het ware versleten tot trivialiteit.

Die twee tendensen leiden nog steeds een bloeiend bestaan. Maar in het geval van Multatuli interesseert ons meer een derde die zich in verschillende landen ook rond de eeuwwisseling sterker begon af te tekenen. De vertegenwoordigers van deze richting zoeken voor de literatuur een nieuwe plaats binnen het stelsel van de gehele cultuur. Het engagement is hier van doorslaggevende betekenis, in zoverre dat de schrijver buiten de perken van het bestaande cultuurpatroon wil treden, en nadruk wil leggen op het ingrijpen in de werkelijkheid zelf. Soms leidt dit tot een politieke en sociale verbintenis, en daarmee bedoel ik niet de kinderachtige betrokkenheid bij wat er op een bepaald moment gebeurt. Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen de schrijver bij wie de daad voorop staat en een schrijver 'in dienst', die hand- en spandiensten verleent aan een politieke groepering, zoals de kunstenaars van hoofdzakelijk experimentele richtingen die zich door bepaalde politieke stromingen lieten werven.

Het gaat om de literatuur, die een nieuwe plaats voor zichzelf zoekt door buiten zichzelf te treden, die niet zozeer een beroep doet op de werkelijkheid maar erop uit is in het leven zelf in te grijpen, - zoals Multatuli dat doet in het slot van zijn roman, de beroemde staart van *Max Havelaar*. Hem ging het niet meer om het 'waarom?', waar Nieuwenhuys en de Multatulianen over spreken en ook niet om het 'hoe?', dat Sötemann ontleedt. Zijn probleem lag ergens anders; chronologisch gezien lag zijn probleemstelling vóór het kruispunt waarop de vragen waarover-schrijven en hoe-schrijven zich splitsen. Onze zienswijze van Multatuli wordt mede gedefinieerd door het feit dat wij de heersende prioriteiten in het Multatuli-discours, de literatuurwetenschappelijke scheiding tussen 'wat' en 'hoe' op Multatuli projecteren. Bij hem daarentegen werd het probleem nooit gesteld als aparte, opzichzelfstaande vragen 'wat' of 'waarover' te schrijven en 'hoe', 'op welke wijze' dit te doen. Natuurlijk jongleert Multatuli met allerlei literaire conventies. Hij past uiteenlopende verteltechnieken toe, vermengt stijlen, maar de opsomming

van die schijnbewegingen en de analyse van afzonderlijke aspecten van zijn schrijverschap leidt nergens naartoe. Multatuli behoudt zich het recht voor, al die schijnbewegingen te beheersen, want hij legt op het cruciale moment zijn vertellers het zwijgen op en hij neemt de pen zelf.

Multatuli's houding zich niet als schrijver te willen voordoen en de gebruikelijke perken van de letteren te overschrijden, komt niet alleen in *Max Havelaar* voor. Wel is deze roman de plaats waar Dekker voor de eerste keer in het openbaar met de aan de literatuur eigen conventies (canonieke en triviale tendensen) speelt om die tenslotte te doorbreken. Maar het gaat niet om een doorbraak op het artistieke vlak, vanwege kunst. Hij gaat nog een stapje verder, want voor de auteur van de *Max Havelaar* was de literaire uitdrukkingsvorm niet te scheiden van de wereldbeschouwing. Zijn 'stijl' was de 'zaak' (en omgekeerd) en is tenslotte hijzelf geworden.

Vanuit dit standpunt kan men zijn oeuvre ook volgen langs de lijn: *Havelaar*, *Minnebrieven*, dan *Ideeën*, *Miljoenenstudiën* en tenslotte tal van publicistische brochures d.w.z. pogingen om een nieuwe plaats in de samenleving te vinden voor de literatuur en steeds weer een andere (schrijf)vorm proberen, om de 19de-eeuwse tijdgenoten zíjn opvattingen en zíjn manier van denken te doen accepteren. Als de maat van bitterheid vol was, deed hij ook concessies omwille van de bruikbaarheid en begrijpelijkheid, maar hij dwaalde nooit van de uitgestippelde hoofdlijn af, in geval van nood koos hij liever uitgesproken publicistische instrumenten.

Hier komen we bij het punt dat ik wilde maken. In het geval van Multatuli zal het onderzoek naar de esthetica (zie Sötemann) of naar de ethiek (Nieuwenhuys of Phijffer) namelijk altijd deelresultaten opleveren. Wat gezocht moet worden is iets wat die twee in de ogen van de onderzoekers en literatuurbeschouwers combineert en tot een geheel maakt en dit is volgens mij de ethos van de schrijver.

Beide wegen van benadering d.w.z. via de analyse van Multatuli's leven en via het onderzoek naar de artistieke dimensie sluiten elkaar niet uit. Integendeel - ze moeten gelijktijdig bewandeld worden. Dat dit niet gebeurt is te wijten aan het geldend Multatuli-discours dat kunstmatig bepaalde aspecten van de ethos van de schrijver scheidt die gezamenlijk geïnterpreteerd zouden moeten worden. In hoeverre realisatie van de door mij geponeerde stelling überhaupt mogelijk is, of wij over een instrumentarium en begrippenapparaat beschikken om dit te doen, is een andere kwestie.

Dat het Multatuli gelukt is zijn ethos-ideaal dicht te benaderen, daar bestaat geen twijfel over. Hij is vooral actueel door de manier waarop hij met de literatuur zelf en met zijn eigen geschriften omgaat. Hij boeit ons steeds weer dankzij zijn gave en zijn moed om voor de kunst een andere plaats in de cultuur te zoeken, geen autonome plaats, maar een die juist midden in het leven zelf te vinden is.

Bibliografie

Bruyn Prince, P.M.L. de.: *Officiële bescheiden betreffende de dienst van Multatuli als Oost Indies ambtenaar. Tweede vermeerde druk. Max Havelaar op de Westkust van Sumatra.* Amersfoort, G.J. Slothouwer 1910. [eerste uitgave 1900].

Douwes Dekker-Hamminck Schepel: Mimi. *Multatuli en officiële bescheiden*. Amsterdam, W. Verlsuys 1901.
Hermans, Willem Frederik: *De raadselachtige Multatuli*. Amsterdam, Boelen 1976.
Hermans, Willem Frederik: *De raadselachtige Multatuli*. Amsterdam, De Bezige Bij [tweede herziene druk] 1987.
Hoogteijling, Jaap: *Door de achterdeur naar binnen. Over de wording van Multatuli's 'Max Havelaar'*. Amsterdam, Thesis Publishers 1996.
Jongstra, Atte: *De Multatulianen. 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde. Bij het 75-jarig jubileum van het Multatuli Genootschap*. Amsterdam, Uitgeverij Joost Nijsen 1985.
Koch, Jerzy: *Multatuli in Polen. Proeve van een literair-historische analyse van het verloop van de receptie in de periode van de eeuwwisseling*' [ongepubliceerde dissertatie]. Leuven, 1991.
Koch, Jerzy: *Multatuli (1820-1887) w Polsce. Próba historycznoliterackiej analizy przebiegu recepcji na przełomie XIX i XX wieku*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in de reeks: 'Neerlandica Wratislawiensia XI. Acta Universitatis Wratislaviensis 2163'] 2000.
Kolenberg, J.: *Multatuli in Frankrijk.* 'Ons Erfdeel' (jrg. 14) 1971. 3: 85-90.
Kolenberg, J.: *Multatuli en France (1860-1901)*; *La fortune de Multatuli en France (1860-1901)*; *La fortune de Multatuli en France (1860-1901).* 'Les Lettres Romanes' 1971a. 25: 16-49, 153-177, 270-309.
Luger, B.: *Multatuli in Scandinavië. O. Levertin - 'Multatuli' vertaald en ingeleid met een beschouwing over de Deense en Zweedse Max Havelaar-vertalingen*, 'Geschriften van het Multatuli-Genootschap XIII', Utrecht, Pressa Trajectina 1973.
Multatuli 1949. *Max Havelaar. Naar het authentieke handschrift. Uitgegeven en ingeleid door G. Stuiveling*. Amsterdam, Van Oorschot.
Nieuwenhuys, Rob: *Multatuli en de mythe van Lebak*, 'Haagse Post' 22 maart, 1975. 29 maart, 5 april, 14 juni.
Nieuwenhuys, Rob: *De mythe van Lebak*, Amsterdam, Van Oorschot 1987.
Oversteegen, J.J.: Multatuli in het buitenland. In: *100 jaar Max Havelaar. Essays over Multatuli*. Rotterdam, Donker 1962.

Oversteegen, J.J.: De organisatie van ‘Max Havelaar’. In: *Merlyn* (jrg. I) 1963. 6: 20-45.
Oversteegen, J.J.: *De redelijke Natuur. Multatuli's literatuuropvatting.* Utrecht, HES 1987.
Perron, Edgar du.: *De man van Lebak. Anekdoten en dokumenten betreffende Multatuli. Bijeengebracht en gekommenteerd*. Amsterdam, 1937.
Perron, Edgar du.: *Multatuli. Tweede pleidooi. Beschouwingen en nieuwe dokumenten.* Bandoeng, A.C. Nix & Co. - Leiden, Burgersdijk en Niermans 1938.
Perron, Edgar du.: *Multatuli en de luizen*. Amsterdam, Contact 1940.
Phjijffer, Tom: *Het gelijk van Multatuli. Het handelen van Eduard Douwes Dekker in rechtshistorisch perspectief*. Amsterdam, Uitgeverij Bas Lubberhuizen 2000.
Plank, P.C. van der.: *Multatuli-literatuur 1948-1977. Lijst der geschriften van en over Eduard Douwes Dekker* [met medewerkuing van A.J.M. Caspers en E.J. Krol]. Amsterdam, Huis aan de Drie Grachten 1987.
Situmorang, Sitor: *Multatuli en de Indonesische cultuur, een terugblik op zijn Sumatraanse periode.* ‘Over Multatuli’ nr 24, 1990. p. 3-15.
Situmorang, Sitor [handschrift in mijn bezit]: *Multatuli en de Indonesische cultuur, een terugblik op zijn Sumatraanse periode*.
Sötemann, A.L.: *De structuur van de Max Havelaar. Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman*. vol. I, II. Útrecht, Erven J. Bijleveld [tweede ongewijzigde druk 1973 Groningen: Wolters-Noordhoff], 1966.
Spigt, P.: *Keurig in de kontramine. Over Multatuli*. Amsterdam, Atheneum-Polak & Van Gennep 1975.
Spreu, Arwed: Warstwy narracyjne i ich formalne określenie w powieści Multatuliego pt. ‘Max Havelaar’. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne seria* I. zeszyt 56, 1968. p. 65-71.
Spreu, Arwed: *Untersuchung zu Sprache, Rede und Stil im Roman ‘Max Havelaar’ des niederländischen Schriftstellers Multatuli (Eduard Douwes Dekker, 1820-1887). Ein Beitrag zu Sprache und Sperachverwendung in der niederländischen Literatursprache des 19. Jahrhunderts* [ongepubliceerde dissertatie]. Berlin, 1975.

Straten, Hans van: *Multatuli van blanke radja tot bedelman. Een schrijversleven.* Amsterdam, Bas Lubberhuizen 1995.
Stuiveling, Garmt: Over het handschrift van de Havelaar. In: *Multatuli,* 1949.
Stuiveling, Garmt: Verantwoording. In: *Multatuli* 1949a.
Swart Abrahamsz, T.: *Eduard Douwes Dekker (Multatuli). Eene ziektegeschiedenis.* Amsterdam, Tj. van Holkema 1888.
Vanrusselt, René: *Multatuli in het Duitse cultuurgebied. Een receptie-studie* [ongepubliceerd proefschrift] Leuven, 1982.
Veer, Paul van 't: *Het leven van Multatuli.* Amsterdam, De Arbeiderspers 1979.
Vloten, J. van: *Onkruid onder de tarwe. Letterkundige karakterstudie*, Haarlem, W.C. de Graaff, 1875.

Eindnoten:

1 Op de omslag van het boek van Eep Francken (1990) wordt het tweede gedeelte van *De veelzinnige muze van E. Douwes Dekker* als ‘een kritische bespreking van bestaande literatuur over *Max Havelaar*’ aanbevolen, maar ook dit blijkt een typische promotietekst te zijn.
2 Zie *Multatuli-literatuur 1948-1977* van P.C. van der Plank (1987). Ik ken trouwens geen andere naam van een Nederlandse schrijver die zo vaak met betrekking tot de secundaire literatuur wordt gebruikt: ooit gehoord van Van Lennep-literatuur of Busken Huet-literatuur?
3 Zie Jongstra 1985.
4 Nog steeds ontbreekt een volledige en degelijke biografie die aan de hoge eisen zal voldoen die Paul van 't Veer (1979) met zijn biografie heeft gesteld: zijn uitstekende beschrijving van Multatuli's leven in bijna 500 bladzijden eindigt jammer genoeg op het moment van de publicatie van *Max Havelaar*. Multatuli verdient tenminste de voortzetting van deze biografie op hetzelfde kwantitatieve niveau. Ondanks het feit dat op de kaft van het boek van Hans van Straten (1995) dezelfde foto wordt gebruikt als op de boekomslag van de biografie van Van 't Veer, voldoet de beschrijving van Van Straten niet aan de hoge verwachtingen.

Hanny Visser

Van *Dik* (1891) tot *Deesje* (1985)
over onaangepast gedrag en een falende vader in enige Nederlandse jeugdliteraire werken

> ‘Het moderne kind verdraagt niet voortdurend geleerd en braaf gemaakt te worden. De boertigheid en humor die zoo zeer met ons volkskarakter samenhangt, moeten tot hun recht komen. Die toon is een weldaad voor hen om hen te bewaren voor de depressie waarin overmatig leeren hen zou kunnen brengen.’

Dit ‘moderne kind’ stamt uit 1927, en de woorden kwamen uit de mond van uitgever Pieter Kluitman, die in 1864 in Alkmaar een boekhandel, uitgeverij en drukkerij was begonnen. Zijn opvatting zou later van wijs inzicht blijken te getuigen, gezien het feit dat de uitgeverij tot op heden bestaat en een van de grootste uitgeverijen van kinderboeken is.

Nadat in 1901 de leerplicht was ingevoerd, groeide het aantal jonge lezers. De toon van de boeken werd steeds minder belerend; steeds meer ging het leesplezier van de jeugd voorop staan. Dit was geen vanzelfsprekendheid voor alle uitgevers; het manuscript over de ondeugende dorpsjongen *Dik Trom,* van C. Joh. Kieviet (1858-1931), die het gezag van veldwachter en schooljuffrouw niet als vanzelfsprekend aanvaardt, was namelijk al door vier uitgevers geweigerd voor Kluitman het in 1891 op de markt bracht. Het boek zou, ondanks de waarschuwingen van opvoeders over gebrek aan normbesef bij Dik, veel succes krijgen met de tweede druk uit 1899. In deze druk zijn illustraties opgenomen van Johan Braakensiek, die van Dik Trom Dik Trom maakten; een dik kereltje met

klompjes aan en een petje op zijn hoofd, zakdoek om zijn nek geknoopt, achterstevoren zittend op een ezel. Op 17 maart van dit jaar, 2001, verscheen zelfs de 100ste druk van wat officieel heet *Uit het leven van Dik Trom* (Van Pietje Bell tot Kippenvel, p. 8-9). De spelling en enige verouderde woorden als 'gij' in plaats van 'u' werden in de loop van de tijd aangepast en vanaf 1991 zorgt uitgever Kluitman voor uitleg onder aan de pagina, bijv. van de woorden lei, griffel, veldwachter.

Toch werd er zelfs in 1968 in de gemeenteraad van Haarlemmermeer nog bezwaar gemaakt tegen de naam Dik Trom voor een lagere school in Hoofddorp; Dik Trom had immers het gezag belachelijk gemaakt dat door een zeer domme figuur in de persoon van een politieman vertegenwoordigd werd. De naam kwam er echter toch, evenals een standbeeld in dezelfde plaats, dat in 1973 werd onthuld (Van Gelder, p. 43,45).

Zou een dergelijk karakter werkelijk met de boertigheid en humor van het Nederlandse volkskarakter samenhangen, zoals Kluitman zei? Of is het weinig gezagsgetrouwe karakter van Dik Trom, die al gauw gevolgd werd door een volgende ondeugd, genaamd *Pietje Bell*, van de schrijver Chris van Abkoude (1880-1964), vooral herkenbaar voor de Nederlander? *Pietje Bell*, verschenen in 1914, beleefde tot nu toe 51 drukken en werd net als *Kruimeltje*, van dezelfde schrijver uit 1922, met 73 drukken en een succesvolle verfilming in 2000, een klassiek kinderboek. *Dik Trom, Pietje Bell, Kruimeltje*; wat hebben zij gemeenschappelijk?

In deze boeken gaat het om jongens die probeerden hoe ver ze konden gaan bij opvoeders en andere gezagsdragers. De schrijvers waren onderwijzers op de basisschool, zij kenden hun leerlingen en wisten dat die tot allerlei streken in staat waren. Deze werden in hun boeken realistisch beschreven, tegemoetkomend aan hun eigen opvoedingsidealen. Jeugdliteratuur werd toch voornamelijk nog in dienst gesteld van de pedagogie.

Kenmerkend bij de schrijfster Annie M.G. Schmidt (1911-1995) werd het 'lekker stout doen' (Anne de Vries, p. 29-30); haar geesteskinderen als *Abeltje* (1953), en *Pluk van de Petteflet* (1971) varen een eigen koers, waar zelfs nauwelijks een volwassene aan te pas komt. Als er al volwassenen optreden, dan wordt hun gezag net zo gerelativeerd als in de boeken van Dik Trom. Tot het gezag van de ouders en opvoeders helemaal lijkt te verdwijnen, zoals in het werk van de auteur Guus Kuijer (1942); in zijn Madelief- en *Polleke*boeken schieten ouders en onderwijzers tekort en het kind moet zich maar zien te redden in een wereld waarin de opvoeders het ook niet meer weten. Het lijkt niet langer te gaan om het onaangepaste kind, want waar moet het kind zich nog aan

aanpassen? Het probeert zijn eigen weg te vinden in de onduidelijke samenleving.

Het is daarbij opvallend dat de vaders, tenminste in de hier besproken boeken, falen als opvoeders. Dit is te zien bij *Dik Trom* en *Pietje Bell*, waarin de vaders alles wat zoonlief doet prachtig vinden. De beroemde uitspraak, die tot een gevleugeld begrip is geworden in Nederland: *''t Is 'n bijzonder kind en dat is ie'* komt uit de mond van vader Trom, en is zo ongeveer het enige commentaar op de streken van zijn zoon. De vader van *Pietje Bell*, zelf een Jan Plezier, becommentarieert elke streek met: *'Zo'n jongen toch! 't Is een reuzetype!'* Geen wonder dat zulke weinig kritisch ingestelde vaders bijdragen aan het slechte imago van de zoon! Het is in beide gevallen de moeder die met strengere hand haar zoon probeert aan te pakken.

Guus Kuijer laat de vader óf eenvoudig weg, zoals bij Madelief, de hoofdpersoon in *Met de poppen gooien* (1975), *Grote mensen, daar kun je beter soep van koken* (1976), *Op je kop in de prullenbak* (1977) en *Krassen in het tafelblad* (1978), die door haar moeder wordt opgevoed. Of hij laat hem verloederen tot een junk, zoals in de Polleke-boeken, *Voor altijd samen, amen* (1999), *Het is fijn om er te zijn* (2000) en *Het geluk komt als de donder* (2000), die ook al niet veel bijdraagt aan de opvoeding. Maar wat houdt opvoeding tegenwoordig in? De moeder van het meisje Polleke lijkt zelf nog zo op zoek in het leven, dat ze niet als autoriteit, maar eerder als gelijke van Polleke overkomt. De gelovige grootouders op het platteland geven het kind nog enige stabiliteit.

Bij Kuijer is er, ondanks alles, sprake van speelsheid en optimisme bij het kind, vanuit wiens perspectief het verhaal in de ik-vorm wordt verteld. Polleke weet nog wel een mouw te passen aan haar situatie met een verslaafde vader, een moeder die een relatie met haar meester heeft, en een Marokkaans vriendje dat van zijn moeder met een Marokkaanse bruid thuis moet komen. Haar vader wil dichter zijn, maar van dichten komt het nooit. In plaats daarvan neemt Polleke zelf het poetische voor haar rekening. Haar kortste gedicht, dat tevens sprekend is voor haar optimistische levensvisie luidt: *'Het is fijn om er te zijn'.* De taal van Kuijer is kinderlijk, met modieuze uitroepen als 'echt wel', wat het kind authentiek maakt.

Bij *Deesje* is dat anders; Deesje is een meisje dat niet aan het woord komt, doordat de volwassenen om haar heen dat steeds weten te verhinderen. Zij is kennelijk te bedeesd om voor zichzelf op te komen. De schrijfster Joke van Leeuwen (1952) vertelt het verhaal van *Deesje* (1985

verschenen), sterk waarnemend, van buiten af, in de derde persoon. Het boek is bestemd voor kinderen van negen tot twaalf jaar; voor dezelfde leeftijdsgroep als de Pollekeboeken van Kuijer.

Deesje wordt alleen door haar vader opgevoed. Dat pakt ook al niet positief uit; hij kan slecht luisteren, heeft nauwelijks tijd voor haar, en vindt de televisie belangrijker. Hij stuurt Deesje zelfs naar een halftante met drie kinderen, omdat het daar gezelliger zou zijn voor haar dan thuis bij hem en haar twee oudere broers. De reis, die Deesje alleen onderneemt, vormt het verhaal. Het is geen opgewekt verhaal; op het station wordt ze voortgeduwd door een grote massa mensen zodat ze haar tante niet vindt. Ze wordt voor een ander meisje, Geesje, aangezien, en meegenomen door een zeer onvriendelijke mevrouw Mans (schooljuffrouw?). Die zet haar in een bus met vervelende kinderen die allemaal aan een opstelwedsstrijd op televisie mee mogen doen. Ze weet te ontsnappen en komt op straat in contact met mensen die aan de rand van de samenleving staan, maar die gelukkig het beste met haar voor hebben. Na nog enige avonturen komt ze uiteindelijk toch bij haar halftante en haar drie nichtjes terecht. Er wordt niet gesproken over een vader. De benaming halftante heeft iets afstandelijks, al blijkt de tante wel vriendelijk te zijn.

Het verhaal is geillustreerd door de schrijfster zelf; de zwart-wit tekeningen waarop alle kinderen en volwassenen ongeveer dezelfde gezichtsuitdrukking vertonen, onderstrepen, naar mijn gevoel, de leegte en eenzaamheid van elk individu nog meer; hier worden kinderen niet gekoesterd en in bescherming genomen tegen een vijandige wereld, hier moeten ze hun weg alleen zoeken.

Ook in de taal wordt je geen vertrouwdheid gegund; er zijn allerlei taalvondsten. Zo is er op het station de afdeling *'Levend en Wel'* (p. 39, 43-48), dit zijn mensen en dieren die nooit zijn opgehaald (sic!), woordspelletjes als: *'Ik dacht dat jij dacht dat ik was wie ik was, en jij dacht dat ik dacht dat jij was wie jij was, maar ik denk dat ik niet ben die jij denkt dat ik ben en ik denk dat jij dat nu ook denkt, denk je niet?'* (p. 40-41), of het briefje op de deur bij halftante: *'1 keer lang bellen, 1 keer kort bellen, 2 keer kuchen, 6 keer roepen, 4 keer stampen'* (p. 114). Grapjes en woordspelletjes die wel eens, naar mijn idee, geforceerd aandoen.

In *Dit boek heet anders* (1992) worden de drie kinderen door hun moeder en een vriendin opgevoed. De moeder is met de kinderen weggevlucht van de vader, omdat deze 'losse handjes' (hij slaat) heeft. Later in het verhaal treedt een man op die tegenover de kinderen de rol van

weldoener wil vervullen; hij heeft iets geheimzinnigs en angstaanjagends. Hij blijkt geen contact te mogen onderhouden met zijn zoon, en als compensatie probeert hij andere kinderen emotioneel aan zich te binden door allerlei lekkers en speelgoed voor ze te kopen. Met welk doel, dat blijft onuitgesproken, maar een en ander doet het ergste vermoeden...

Voorwaar geen bewonderenswaardig beeld, wat deze afgelopen eeuw aan mannelijke opvoeders heeft opgeleverd!

De wereld waarin het leven van *Dik Trom* en *Pietje Bell* zich afspeelt, is een duidelijk geordende overzichtelijke wereld. Bij Annie M.G. Schmidt is eerder sprake van een fantasiewereld. De hoofdpersonen in de boeken van Kuijer en Van Leeuwen leven in een verwarring scheppende maatschappij.

Ging het er bij de eerste speciaal voor kinderen uitgegeven versjes, zoals die van Van Alphen (1746-1803) met zijn *Proeve van Kleine Gedigten voor Kinderen* (1778) vooral om deugdzame kinderen ten voorbeeld te stellen en daarmee uitdrukking te geven aan de idealen van de Verlichting, kinderen als Dik Trom kregen in de loop van de twintigste eeuw steeds meer een eigen stem, die vooral door de geesteskinderen van Annie M.G. Schmidt verder werd ontwikkeld. De hedendaagse kinderen lijken geen voorbeeldfunctie meer te hebben; ze gaan een geheel eigen individuele weg, waarmee de lezers, oud en jong, zich wel of niet kunnen identificeren.

Is er ook sprake van veel veranderingen in literair gehalte?

Ongetwijfeld hebben de Gouden en Zilveren Griffels, die vanaf 1971 jaarlijks worden toegekend aan het beste kinder- en jeugdboek, invloed op het literaire gehalte. In 1987 kwam daar de Woutertje Pieterse-prijs nog bij, ontstaan vanuit de wens van een aantal recensenten het kinderboek als volwaardig literair genre te beschouwen (Bregje Boonstra, Er was eens een waseens, p. 150). Als tegenhanger is in 1987 een prijs ontstaan, toegekend door de Nederlandse Kinderjury. Deze prijs wordt jaarlijks door kinderen van zes tot zestien jaar toegekend aan auteurs die minder literair blijken te zijn, daarentegen meer gelezen worden.

Joke van Leeuwen is als auteur en illustrator veelvuldig bekroond met Gouden en Zilveren Griffels en Penselen, tweemaal met de Woutertje Pieterse-prijs, en vorig jaar, 2000, met de Theo Thijssenprijs, vroeger Staatsprijs geheten en driejaarlijks toegekend. Dat de Woutertje Pieterse-prijs tweemaal aan Joke van Leeuwen werd toegekend, spreekt dus voor haar literaire kwaliteiten.

Was *Dik Trom* dan helemaal gespeend van literaire uitdrukkingskracht? Ik was zeer verrast over de frisse taal bij *Dik Trom*. Er zijn tal van uitdrukkingen die na honderd jaar nog springlevend zijn, zoals: *'lief en leed delen, het hazenpad kiezen, hoog en droog thuis zitten, een appeltje te schillen hebben met (terwijl er appeltjes gepikt worden, wat een leuk woordenspel oplevert), hekken en hagen over zijn'*.

Er is humor, die ook nu nog werkt. Die humor zit niet in allerlei taalspelletjes, maar in het doen en laten van de hoofdpersoon.

Bij Joke van Leeuwen daarentegen is nauwelijks een bekende Nederlandse uitdrukking te vinden; zij is heel origineel in haar beeldspraak. Een paar voorbeelden uit *Iep!* (1996): *De stad wist zelf niet goed waar ze ophield. Ze had een rommelige rafelrand.* (p. 95, Iep!) *En als je van elkaar niet meer weet waar je bent, dan is dichtbij weg niet zoveel anders dan ver weg weg.* (p. 99, Iep!) *De wereld zat zo ruim om hen heen.* (p. 102 Iep!) Iep, de naam van de hoofd 'persoon' in het gelijknamige boek, is een buitengewoon onaangepast wezentje, omdat ze vleugeltjes in plaats van armen heeft, eerder een vogeltje is dan een kind en in haar taalontwikkeling niet verder komt dan *'piepie, miemie en iep'*, met als hoogste prestatie: *'Ik miet un bieteriemetje mit pindekies'* (p. 27 Iep!); daarmee overvleugelt ze als het ware het onaangepaste kind.

De taal kan bij Joke van Leeuwen zo geconcentreerd zijn als in poëzie vaak het geval is. Ik, als lezer, snak af en toe naar een 'normale' zin om op adem te kunnen komen. Het effect van haar originele beeldspraak wordt, mijns inziens, teniet gedaan als het een opeenhoping is van taalspelletjes. Vaak kwam me de taal gezocht voor; de schrijfster schiet dan, naar mijn idee, haar doel voorbij. Niet alleen in de taal, maar ook in de tekeningen zitten allerlei grapjes verborgen. Er zijn echter tal van lezers, en niet alleen volwassen lezers, die haar erg bewonderen en veel plezier beleven aan woord en beeld. Zij worden in hun nieuwsgierigheid en fantasie geprikkeld en zien de woordspelletjes als inspirerend.

Dat de schrijfster veel eisen stelt aan haar lezers, komt ook naar voren in een boek van haar, *Wijd weg* genaamd, dat door een criticus besproken werd onder de titel: 'Kafka voor kinderen?' (Tom Baudoin).

Het literair niveau van de kinderboeken is tegenwoordig meestal al af te lezen aan de uitgever bij wie ze verschijnen: Kluitman is de uitgever van de klassieke en populaire kinderboeken; Querido die van de meer literaire. Het lijkt me dat er vanuit bepaalde kringen, zoals in het tijdschrift voor de studie van kinder- en jeugdliteratuur, *Literatuur zonder*

Leeftijd genaamd, met enige geringschatting vanuit een literair circuit wordt neergekeken op een uitgever als Kluitman (Pjotr van Lenteren).

Kluitman sprak van boertig en humoristisch, het lijkt erop alsof bij Van Leeuwen de humor voornamelijk in intellectuele taalspelletjes en bizarre tekeningetjes te vinden is.

Misschien is deze verschuiving naar het intellect typerend voor de huidige samenleving, en daarmee ook voor de kinderboeken, waaruit het eenvoudige dorpse milieu met het boerse kind, of het volkskind uit de stadswijk, lijkt plaats te maken voor jeugdliteratuur met een meer rationele, of tot buitenstaander geworden kleine stadsmens. De enige constante lijkt de pedagogisch falende vader te zijn. De vraag is of dáár over een eeuw al verandering in zal zijn gekomen.

Bibliografie

Primaire literatuur:

van Abkoude, Chris: *Pietje Bell.* 51ste dr., Alkmaar z.j. (Illustraties: Jan Rinke, 1ste dr. 1914) Uitg. Kluitman
van Abkoude, Chris: *Kruimeltje.* 73ste dr. Alkmaar zj. (Illustraties Herman Tulp, Filmeditie. 1ste dr. 1922) Uitg. Kluitman
Kieviet, C. Joh.: *Uit het leven van Dik Trom.* 69ste dr. Alkmaar z.j. (Illustraties Joh. Braakensiek, 1ste dr. 1891) Uitg. Kluitman
Kuijer, Guus: *Met de poppen gooien.* Amsterdam, 1975 (Tekeningen Mance Post) Querido
Kuijer, Guus: *Grote mensen, daar kan je beter soep van koken*. Baambrugge, 1986 (Tekeningen Mance Post, 1ste dr. Amsterdam 1976) Querido
Kuijer, Guus: *Krassen in het tafelblad.* 14de dr. Amsterdam, 1993 (Tekeningen Mance Post, 1ste dr. 1978) Querido
Kuijer, Guus: *Een hoofd vol macaroni.* Baambrugge, 1986 (Tekeningen Mance Post, 1ste dr. Amsterdam 1979 Querido)
Kuijer, Guus: *Voor altijd samen, amen.* Amsterdam/Antwerpen, 1999 (Tekeningen Alice Hoogstad) Querido
Kuijer, Guus: *Het is fijn om er te zijn.* Amsterdam/Antwerpen, 2000 (Tekeningen Alice Hoogstad) Qurido

Kuijer, Guus: *Het geluk komt als de donder.* Amsterdam/Antwerpen, 2000 (Tekeningen Alice Hoogstad) Querido
van Leeuwen, Joke: *Deesje.* 5de dr. Amsterdam/Antwerpen, 2001. (Illustraties Joke van Leeuwen, 1ste dr. 1985) Querido
van Leeuwen, Joke: *Dit boek heet anders.* Amsterdam, 1992 (Illustraties Joke van Leeuwen) Querido
van Leeuwen, Joke: *Iep!* 6de dr. Amsterdam/Antwerpen, 1997 (Illustraties Joke van Leeuwen, 1ste dr. 1996) Querido
Schmidt, Annie M.G.: *Abeltje en De A van Abeltje.* Amsterdam/Antwerpen, 2de dr. 1998 (Tekeningen Thé Tjong-Khing) Querido (1ste dr. Abeltje 1953 Arbeiderspers)
Schmidt, Annie M.G.: *Pluk van de Petteflet.* Amsterdam, 1981 (Illustraties Fiep Westendorp, 1ste dr. 1971) Querido

Secundaire literatuur:

Baudoin, Tom: Kafka voor kinderen? Over Wijd weg van Joke van Leeuwen. In: *Literatuur zonder leeftijd, Tijdschrift voor de studie van kinder-en jeugdliteratuur*, 9de jrg. nr. 36 (winter 1995) (p. 506-518)
Boonstra, Bregje: *Een iets te hoge toonbank.* Kinderboekrecencies NRC Handelsblad 1983 tot 1993. Baarn, 1994 (p. 72). Uitg. Bekadidact.
Boonstra, Bregje: Er was eens een waseens, De jeugdliteratuur. In: *Het Literaire klimaat 1986-1992.* Onder red. van Nicolaas Matsier e.a. Amsterdam, 1993 (p. 125-155). De Bezige Bij
van Coillie, Jan: *Leesbeesten en boekenfeesten, Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* 2de dr. Leuven, 1999. Davidsfonds/Infodok (p. 273)
De hele Bibelebontse berg, De geschiedenis van de jeugdliteratuur in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot Heden. Red. Harry Bekkering e.a. Amsterdam 1990. Querido (p. 297-299, p. 394-398, p. 406-407, p. 451-452, p. 552-554)
van Gelder, Henk: *'t is 'n bijzonder kind, dat is ie, Kinderboekenschrijvers van toen.* Bussum/Antwerpen z.j. Chris van Abkoude; p. 11-22, C.Joh. Kieviet; p. 37-49
van den Hoven, Peter: Boefjes, bendes en rebellen. In: *Vernieuwing, Tijdschrift voor Onderwijs en opvoeding,* Jrg. 58, nr. 5 mei 1999 (p. 25-28)

van den Hoven, Peter: Het weghalen van de drempel, Theo Thijssen-prijs voor Joke van Leeuwen. In: *Vernieuwing, Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding,* Jrg. 59, nr. 7 sept. 2000 (p. 24-26)
Kijk, Annie M.G. Schmidt: *De schrijfster in beeld.* Amsterdam, 1984. Querido (Uitgegeven in samenwerking met het Nederlands Theater Instituut)
van Lenteren, Pjotr: 'Het lukt ons beter dan wie ook kinderen aan het lezen te krijgen'. Het beleid van Kluitman. In: *Literatuur zonder Leeftijd, Tijdschrift voor de studie van kinder- en jeugdliteratuur,* 14de jaargang. nr. 52 (zomer 2000), (p. 183-189) Biblion Uitg.
Onrust, Irma e.a.: *Lezen over Guus Kuijer.* Den Haag, 1994. NBLC Uitg.
Siskens, Renske: *Lezen over Joke van Leeuwen,* Den Haag, 1999. Uitg. Biblion
de Sterck, Marita, Kakebeeke, Herman, Franck, Ed: *Schrijver gevonden, Encyclopedie van de jeugdliteratuur.* Tielt/Den Haag, 1999 (p. 184-86, p. 200-01)
Van Pietje Bell tot Kippenvel, Boeken van Kluitman sinds, 1864, *Uitgave naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het Stedelijk Museum Alkmaar.* 20 dec. 2000 - 30 april 2001. Samenstelling en research: Clara Brinkgreve, dec. 2000 (p. 8-9)
de Vries, Anne: *Van Hieronymus tot Heden, de teksten van de tijdbalk in het kinderboekenmuseum.* Den Haag, 1995. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (p. 29-30)

Barbara Kalla

Inhoudelijke en formele aspecten van teksten als literair programma

Teksten als literair programma behoren nog steeds tot de te weinig bestudeerde materie, hoewel men vandaag niemand moet overtuigen dat de traditionele literaire canon geen volledige informatie geeft over een literaire periode. Wil men een zo volledig mogelijke synthese geven van een literaire periode, moet men ook andere teksten in aanmerking nemen dan slechts de zogenaamde 'onvergankelijke hoogtepunten van de onsterfelijke meesters', opgenomen in de canon. De andere teksten geven meer aanvullende informatie over een literaire periode dan de gecanoniseerde literatuur die meestal ook slechts de elitaire lezers bereikte.

Een literaire periode wordt gekenmerkt niet alleen door veranderingen in stijl, maar ook door verschuivingen in de voorkeur voor bepaalde genres. Het kan dus blijken dat in een literaire periode de biografie, het reisjournal, dagboeken of brieven grotere populariteit van het publiek of van de critici genieten dan in een andere periode. Bovendien kunnen de voor een literaire stroming of periode karakteristieke elementen duidelijker naar voren gebracht worden in teksten die als marginnal gelden dan in de 'hoogtepunten'[1].

Dit betreft vooral kritisch-literaire teksten. De taak van de literaire kritiek is niet alleen maar beschrijven en beoordelen, maar ook een analyse verschaffen van de contemporaine literatuur en de ontwikkeling ervan 'plannen' door bepaalde tendensen te steunen of te bestrijden.

Een bijzondere vorm van de literaire kritiek zijn de programmatische uitspraken van literatoren en critici omdat daar een reflectie aanwezig is over de toestand van de literatuur en artistieke ontwikkelingsmogelijkheden ervan alsook postulaten die de gewenste richting van deze ontwikkeling wijzen. Teksten als literair programma zijn getuigenis van het literaire bewustzijn in een periode.

Toch mag men het literair bewustzijn betreffende de toestand van de literatuur in een periode alsook de mogelijke onwikkelingsrichtingen niet identificeren met de hele complexiteit van de verschijnselen in deze periode, met de werkelijke ontwikkeling van de literatuur in deze periode of met de concrete literaire werken, al dan niet ontstaan als realisatie van de postulaten. Elk literair programma is alleen een intellectuele visie van wat er zou moeten komen en als zodanig kan het natuurlijk ook niet dienen om de gehele inhoud van een literaire periode weer te geven. Onderzoekers van programmatische literatuur brengen in deze context nog een als het ware 'virtueel' aspekt van de literaire programma's naar voren. Ze worden namelijk gekarakteriseerd als teksten

> 'waarin de evolutiemogelijkheden van een literair systeem zijn verwoord. En hoewel dit natuurlijk een mogelijke literatuurgeschiedenis is, een geschiedenis van de niet-bestaande literatuur, toch "kent" deze literatuur haar doel en de middelen om het te bereiken.'[2]

Dankzij de eenduidig geformuleerde postulaten kunnen de programmatische teksten ook van nut zijn om de grenzen van de literaire periodes aan te duiden[3]. Op basis van deze teksten kan ook het literair bewustzijn van een periode gereconstrueerd worden[4]. Dankzij het feit dat de meeste programmatische teksten in de tijdschriften werden gepubliceerd, konden ze niet zonder invloed blijven op de vorming van literaire en esthetische opvattingen. Willem van den Berg karakteriseert de romantiek als 'een constructie van de menselijke geest, een mentaal ordeningsvoorstel, dat echter niet in de lucht hangt, maar gevoed wordt door empirisch materiaal'[5]. Teksten als literair programma zijn zo een empirisch materiaal dat niet alleen de kans geeft om esthetische opvattingen en wereldbeschouwing van één auteur te leren kennen. Een synchronische analyse van een corpus programmatische teksten die in een bepaald moment van het historisch-literaire proces zijn ontstaan en aan het daglicht ge-

treden, verschaft een beter inzicht in de wetten die dit proces ordenen en regeren.

Hoe belangrijk het verschijnsel ‘literair programma’ ook mag lijken, aan het begrip ‘literair programma’ wordt maar weinig aandacht besteed. Het is in de meeste woordenboeken van literaire termen afwezig[6]. In de andere wordt het met het begrip ‘manifest’ geïdentificeerd terwijl het manifest als een apart genre en een van de literaire vormen moet beschouwd worden waarin het programma kan worden uitgedrukt[7]. Als andere mogelijke literaire vormen voor het programma fungeren: verhandeling, voorwoord, artikel, inleidend artikel, recensie, open brief, literair portret, historiosofisch essay, redevoering, gelegenheidsrede, bijdrage, aantekeningen.

De meest uitgebreide en gedetaillerde definitie van literair programma geeft het Poolse woordenboek van literaire termen[8]. Hier komen de belangrijkste aspekten van het begrip aan bod: programma als een samenstelling van richtlijnen die door een literaire stroming, literaire groep, generatie of een afzonderlijke schrijver als verplichtend erkend worden; programma als één van de vormen van de geformuleerde poëtica. Het programma kan immanente problemen van literaire schepping betreffen, de stijl, het genres-repertoire, keuze van personages, maar kan ook de rol van de literatuur in de samenleving bespreken of de filosofische en ideologische opvattingen presenteren. De taak van het programma is niet alleen het doel bepalen en naar de middelen te wijzen voor literaire praktijk, maar ook het publiek bekend maken met nieuwe ideeën en het te beinvloeden. Literaire programma's worden geformuleerd in de beginfase van een stroming of periode en daarom maken ze meestal deel uit van een literaire polemiek met voorgangers. In de definitie wordt de waarde van literaire programma's beklemtoond als document van literair bewustzijn, zelfs als ze door geen literaire werken *sensu stricto* gevolgd worden.

Ook lijkt het dat een overzicht van de anthologieën van programmatische teksten uit verschillende perioden enig licht zou kunnen werpen op het begrip. Van de samenstellers zou men willen verwachten dat het begrip ‘programma’ wordt gedefiniëerd als logisch principe, als basis voor de gekozen teksten. Een overzicht van de anthologieën laat zien hoe misleidend dit is. Onder de samenstellers heerst een grote verwarring rond de begrippen *programma* en/of *manifest*[9], of ze zwijgen in alle talen over de voorwaarden die hun selectie hebben bepaald[10]. De oorzaken daarvan kunnen van verschillende aard zijn: er worden teksten opgenomen die al in de canon als ‘programmatisch’ zijn bestempeld, met als gevolg dat de

minder bekende teksten bij deze werkwijze een verdere marginalisatie ondergaan. In dat geval zou een terminologische precisering een breder perspectief mogelijk maken waar ook minder bekende programmatische teksten bij gebaat zouden kunnen zijn. In het geval van de anthologieën van teksten van rond de eeuwwisseling worden de terminologische overwegingen mogelijk opgegeven omdat de auteurs niet zelden al in de titels de term 'manifest' gebruikten. Deste waardevoller zijn publicaties waarvan de auteurs zich wel moeite geven om de terminologische problematiek te verduidelijken. Een daarvan is de doktoraalscriptie van Raymond Vervliet, *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914* (1982), voorzien van rijk bronnenmateriaal.

Over teksten als literair programma spreekt men vooral met betrekking tot de perioden waar literaire polemieken van de aanhangers van nieuwe ideeen met de vertegenwoordigers van de oude generatie een karakteristiek duidelijk verschijnsel zijn. Om verschillende redenen geniet de avant-garde een belangstelling bij onderzoekers: de programmatische teksten rond de eeuwwisseling zijn legio, ook is het manifest in die tijd tot een zelfstandig genre uitgegroeid.

In de europese literatuur is met name de romantiek bekend om programmatische teksten die in verschillende samenstellingen worden uitgegeven en besproken. Helaas ontbreekt er een bloemlezing van programmatische teksten uit de Nederlandse literatuur. Op drie uitzonderingen na[11] zijn ze enkel in de originele negentiende eeuwse uitgaven te lezen. Tot nu toe werden dit soort teksten ook niet vaak besproken, hoewel de belangstelling voor de niet-gecanoniseerde literatuur steeds toeneemt. Wetenschappelijke publicaties uit de laatste dertig jaar laten het duidelijk blijken. Op haar beurt weerspiegelt de literatuurgeschiedschrijving van de net afgelopen eeuw een ontwiklkeling van deze toenemende belangstelling. Een overzicht van literatuurgeschiedenissen brengt tegelijkertijd een verschuiving aan het licht in de voorkeur voor bepaalde werken alsook literaire en culturele feiten als onderwerp van interesse en onderzoek. Dit is echter al een thema voor een ander verhaal, toch wil ik het tot slot kort illustreren aan de hand van het voorbeeld van maar één tekst, de *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* van David Jacob van Lennep.

De *Verhandeling* is een van de weinige literaire teksten uit de romantiek die door elke literatuurgeschiedschrijver tot en met G.P.M. Knuvelder als literair programma werd beschouwd, al dan niet expliciet. Hierin wer-

den, vond men, voor de eerste keer postulaten geformuleerd voor de Nederlandse historische roman naar voorbeeld van Walter Scott[12]. Het ontstaan van de verhandeling werd gezien als een van de belangrijkste literaire feiten van de eerste helft van de negentiende eeuw[13] of zelfs als het beginpunt van de Nederlandse romantiek[14]. Vanuit de verhandeling zouden de impulsen uitgegaan zijn voor het schrijven van historische romans[15]. Ook werd er gesproken over de invloed die de verhandeling op volgende generaties zou hebben uitgeoefend[16].

Nader onderzoek naar de literaire opvattingen van Van Lennep en naar de ontwikkeling van de historische roman trekt de net geciteerde, autoritaire beweringen in twijfel. Tussen 1824 en 1826 zijn er 18 romans van Scott alsook historische romans van Cooper, Tromlitz en Hildebrandt in het Nederlands vertaald[17]. De lezers werden dus al. voor Van Lenneps verhandeling met de buitenlandse historische roman geconfronteerd. Ook de Nederlandse auteurs van voor Van Lenneps *Verhandeling* deden pogingen om historische romans te schrijven. De literaire kritiek was terughoudend ten opzichte ervan want het nieuwe genre bracht het gevaar van geschiedenisvervalsing met zich mee[18]. De kracht van de *Verhandeling* ligt in deze context dan echter mede in het feit dat het een van de weinige prijzende stemmen was in de literaire kritiek van die tijd.

Voor moderne litertuurgeschiedschrijving is juist de bredere literair-culturele context meer van belang dan het aantal literaire feiten en het opsommen van de 'hoogtepunten'. Deze tendens alsook de toenemende belangstelling voor minder bekende teksten en auteurs is vooral te zien in de bijdragen van verschillende auteurs van *Nederlandse literatuur. Eén geschiedenis* (1993), waar Nota Bene David Jacob van Lennep en zijn *Verhandeling* zelfs nog niet als naam en titel genoemd worden.

Eindnoten:

1 Zie ook: J. Hermand: *Synthetisches Interpretieren. Zur Methodik der Literaturwissenschaft und Geistesgeschicht.* München, 1971. p. 231: 'Was könnte nicht alles zur Literatur gehören, wenn wir endlich mit jenem Aestheticismus brechen würden, der nur das Epische, Lyrische und Dramatische als "literaturhaft" anerkennt? Reiseberichte, Memoiren, Tagebücher, Biographien, Aphorismen, Briefe, Chansons, Essays, ja überhaupt jede Art von Zweckliteratur würde auf diese Weise aus ihrer babylonischen Verbannung erlöst und zu ebenso wichtigen Dokumenten des menschlichen Geistes erhoben wie eine epigonenhafte Ode oder ein halbgelungener Roman.'

2 P. Czapliński: *Poetyka manifestu literackiego 1918-1939.* Warszawa, 1997. p. 53.

3 R. Vervliet: *De literaire manifesten van het fin de siecle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914.* Gent, 1982; M. Bradbury, J. McFarlane: *Modernism 1890-1930.* Harmondsworth, 1976; J. Weisgerber: *Aspecten van het periodiseringsprobleem in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde*. 'Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis', XX (1966), p. 373-379.

4 Dit deed bijv. J. Vlasselaers in zijn werk *Literair bewustzijn in Vlaanderen 1840-1893. Een codereconstructie*. Leuven, 1985. Een basis voor de reconstructie vormen o.a. programmatische teksten uit literaire tijdschriften.

5 Berg, W. van den: *Kanttekeningen bij de letterkundige romantiek*. 'De Negentiende Eeuw', VIII (1984), 2 (okt.) p. 57.

6 M.H. Abrams: *A Glossary of Literary Terms*. New York, 1985; O. Bantel: *Grundbegriffe der Literatur.* Frankfurt am Main, 1968 (7 wyd.); I. Braak: *Poetik in Stichworten.*

Literaturwissenschaftliche Grundbegriffe - eine Einführung. Wien, 1969; *Cassel's Encyclopaedia of Literature.* London, 1953; T.T. Cloete (red.): *Literere termen teorieë.* Bloemfontein, 1992; J.A. Cuddon: *A Dictionary of literary terms*. London, 1976; B. Deutsch: *Poetry Handbook. A Dictionary of Terms and Literary Theory.* London, 1991 (3 wyd.); *Dictionaire historique, thématique et technique des littératures. Littératures francaise et étrangeres, anciennes et modernes*. Sur la direction de Jacques Demougin, Paris, 1986; *Dictionaire universel des littératures*, publié sous la direction de Béatrice Didier. Paris, 1994; Ch. Duffy, H. Pettit: *A Dictionary of Literary terms*. 1951; S. Elkhadem: *The York Dictionary of English, French, German, Spanish Literary Terms and their Origin*. York press, Baltimore, 1976; E. Frauwallner, H. Giebisch, E. Heinzel (Hrsg.): *Die Weltliteratur. Biographisches, literarhistorisches und bibliographisches Lexikon in Übersichten und Stichwörtern.* Wien, 1954; Van Gorp: *Lexikon van literaire termen.* 1986 (3 wyd.); M. Gray: *A Dictionary of Literary Terms*, London, 1984; J.R. Harmsworth: *Dictionary of Literary Terms.* Toronto, 1977; W. Kayser (Hrsg.): *Kleines Literarisches Lexikon*. Bern, 1953 (2 wyd.); *Kindlers Literatur Lexikon*. München, 1970; W. Kosch: *Deutsches Literatur-Lexikon.* Bern, 1956 (2 wyd.); D. Krywalski (Hrsg.): *Handlexikon zur Literaturwissenschaft.* München, 1974; Lafont-Bompiani: *Dictionnaire universel des lettres*. Paris, 1961; H. Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Stuttgart, 1990 (3 wyd.); P. Merker, W. Stammler (Hrsg): *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. Berlin, 1958/66; *Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur*. Antwerpen, 1983; *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*. Gent, 1963/1977; H. Pongs: *Lexikon der Weltliteratur.* Salzburg, s.d.; A. Preminger, T.V.F. Brogan (co-editors), F.J. Warnke, O.B. Hardison Jr., E. Miner (associated Editors): *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, 1993; W.V. Ruttkowski, R.E. Blake: *Literaturwörterbuch.* Bern-München, 1969; *Sachwörterbuch für den Literaturunterricht.* Berlin, 1975; F. Scott: *Current Literary Terms: a Concise Dictionary of their Origin and Use*. London, 1971; H. Shaw: *Dictionary of Literary Terms.* New York, 1972; J.T. Shipley (ed.): *Dictionary of World Literary Terms. Forms, Technique, criticism.* London, 1970; C. Träger (Hrsg.): *Wörterbuch der Literaturwissenschaft.* Leipzig, 1986.

7 M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński: *Słownik terminów literackich.* Wrocław-Warszawa-Kraków, 1998. p. 436-437: 'Het literair programma kan uitgedrukt worden in de vorm van manifest (bijv. manifesten van symbolisten en futuristen), teoretische verhandeling (bijv. 'Młoda Polska' van A. Górski), voorwoord (bijv. 'O poezji romantycznej' van Mickiewicz, gepubliceerd als voorwoord bij zijn 'Ballady i romanse').

8 Ibid.

9 A. Kowalczykowa: *Manifesty romantyzmu 1790-1830. Anglia, Niemcy, Francja.* Warszawa, 1995; *Idee programowe romantyków polskich. Antologia.* red. A. Kowalczykowa, Wrocław etc. 1991; *Manifesty literackie 'burzy i naporu'*. red. G. Koziełek, Wrocław etc. 1988.

10 C. Calcaterra: *I Manifesti Romantici del 1816 e gli scritti principali del 'Conciliatore' sul Romanticismo.* [Torino] 1951.

11 D.J. van Lennep: *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*; Essays uit de bundel *Onderzoek en phantasie van* Jacob Geel en *Over de poëzy, bijzonder in Nederland* van Adam Simons.

12 'Door zijn voordracht van 1826 *Over de belangrijkheid van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*, besloten door de bekende *Duinzang*, heeft hij mede de stoot gegeven tot de beoefening van de historische roman.' (W. Prins, dl. 12, 1951, p. 659).

13 'Een verhandeling die een mijlpaal mag heten op den ontwikkelingsweg der Nederlandsche romantiek.' (Kalff: *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde,* 1912, p. 121-122).

14 'Men is gewoon geraakt, de vaderlandsche romantiek te zien aanvangen bij David Jacob van Lennep (1774-1853), sedert 1799 hoogleeraar in de classieke letteren, Latijnsch dichter, later ook schrijver van de Nederlandsche verzen, en die toen hij een goede vijftiger was, in 1826, zijn voorlezing hield *Over de belangrijkheid van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* [...]' (J.L. Walch: *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis*. 1947. p. 616).

15 'Bijzonder belangrijk werd in de hele constellatie een verhandeling die enkele jaren later uitgesproken en gedrukt werd, namelijk die van David Jacob van Lennep (1774-1853). [...] Hoe aanzienlijk zijn invloed was, blijkt uit het feit, dat de door auteurs van historische romans en novellen tussen ongeveer 1827 en 1840 behandelde motieven bijna steeds bij Van Lennep terug te vinden zijn.' (G.P.M. Knuvelder: *Handboek tot de geschiedenis der nederlandse letterkunde.* 1980. p. 294-295).

16 ‘Doch de eigenlijke tijd van de geschiedkundige roman begint tegen 1830. In 1827 had David Jacob van Lennep, hoogleraar te Amsterdam en vader van de bekende Jacob van Lennep, een lezing gehouden: *Over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding.* Deze verhandeling heeft grote invloed geoefend.’ (*Panorama der Nederlandse letteren.* p. 336-337).

17 Pollyden Tenter: *Scottomanie in Nederland. De Nederlandse vertalingen van Walter Scott's romans tussen 1824 en 1834.* ‘De Negentiende Eeuw’ 8 (1984), 1, p. 2-15.

18 J. van der Wiel: Een ‘misgeboorte’ of een literaire uitdaging? David Jacob van Lennep als pleitbezorger voor een verdacht genre. In: *Traditie en vernieuwing. Opstellen aangeboden aan A.L. Sötemann.* Utrecht, 1985. p. 67.

Agnieszka Ochowicz

Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging uit 1922 en de latere versies uit 1927 en 1939
Vergelijkende analyse

1 Inleiding

In verband met mijn dissertatie die ik aan de Universiteit van Wrocław voorbereid, houd ik me bezig met de Afrikaanse literaire historiografie. Ik wil nagaan hoe groot - kwalitatief en kwantitatief - de presentie van de buitenlandse auteurs in de meest representatieve Afrikaanse literatuurgeschiedenissen is.

Het spreekt vanzelf dat ik in dit verband vooral geïnteresseerd ben in het belang die Nederlandstalige auteurs voor de Afrikaanse literatuurbeschouwers hadden.

Door onderzoek in te stellen naar de aanwezigheid van de buitenlandse auteurs in een literatuurgeschiedenis kan het kader bepaald worden waarbinnen de jonge literaire traditie gezien wil worden. Daardoor kan men vaststellen welke canon voor de jonge Afrikaanse literatuur model stond.

2 Probleemstelling

Het onderwerp van mijn lezing vormt de analyse van drie literatuurgeschiedenissen van Pieter Cornelis Schoonees, namelijk: zijn Amsterdamse proefschrift uit 1922: *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging*[1] en

de omgewerkte versies voor het brede publiek uit 1927 (tweede druk) en uit 1939 (derde druk).

Ten eerste wil ik de omvang van de presentie van de buitenlandse auteurs in deze compendia analyseren en ook vaststellen of ze voor de te vormen canon van de Afrikaanse literatuur als verwijzingskader fungeerde. Bij deze gelegenheid wil ik ook constateren of het interpretatiekader en beoordelingssysteem van P.C. Schoonees binnen 5 jaar aanzienlijk veranderde.

3 Bijzondere verhouding tussen de Nederlandse en Afrikaanse cultuur

Mijn belangstelling gaat in de eerste instantie uit naar de Nederlandse auteurs. De algemene constatering is dat de Afrikaanse literaire traditie uit de Nederlandse is voortgekomen en onder haar sterke invloed is ontstaan. Deze bijzondere verhouding tussen het Nederlands en het Afrikaans en tussen beide literaire tradities blijkt uit

(a) de verwantschap tussen de talen (het Afrikaans is op basis van de zeventiende-eeuwse Nederlandse dialecten ontstaan),
(b) de eeuwenlange aanwezigheid van het Nederlands als ambtelijke taal in Zuid-Afrika (tot 1925) en
(c) het vormen van de Afrikaanse literaire traditie in bewuste afhankelijkheid van of in oppositie tot de Nederlandse traditie. De Afrikaanse literatuur heeft met de tijd de vormen van de Nederlandse literatuur in Zuid-Afrika vervangen. De emancipatie van de Afrikaanse taal en letterkunde ging gepaard met een herhaaldelijke opleving van de Nederlandse culturele traditie in Zuid-Afrika die tot 20ste eeuw heeft standgehouden.

Men kan dus verwachten dat deze bijzondere relatie zich eveneens in de verwijzingen naar de Nederlandse auteurs weerspiegelt.

4 Pieter Cornelis Schoonees

Voordat ik tot een meer gedetailleerde analyse van de literatuurgeschiedenis uit 1922 en latere omgewerkte versies overga, introduceer ik kort de

auteur ervan - de Zuid-Afrikaanse literatuurhistoricus, letterkundige criticus, woordenboekmaker en onderwijzer - Pieter Cornelis Schoonees.

Hij werd op 23 december 1891 in Uniondale geboren. In 1919 is hij samen met zijn vrouw Elizabeth Crawford naar Amsterdam vertrokken. Zijn academische opleiding heeft hij aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam afgesloten. Hier promoveerde hij onder prof. J. Prinsen in 1922 in de Nederlandse taal en letterkunde op het al vroeger genoemde proefschrift. *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging* en de publicatie die als voortzetting daarvan kan beschouwd worden (bijv. *Tien jaar prosa* uit 1950), hebben hem een leidende aandeel in de prozakritiek van zijn tijd bezorgd.

Zijn beschouwingen en gedachten met betrekking tot literatuur, opvoeding en andere zaken waarmee hij zich in deze tijd heeft beziggehouden, werden in didactische bundels *Kleingoed* (1929), *Dink vir jouself* (1940) en *Verskeidenhede* (1948) verzameld.

Van autobiografische aard zijn Schoonees' novellen: *Jannie* gaat over zijn jeugd, *Groenfontein se mense* heeft zijn werk op Vrijheid tot onderwerp.

Hij was ook schrijver en medeauteur van studie- en leerboeken.

Naast deze uiteenlopende werkzaamheden ontwikkelde hij al vroeg een belangstelling voor de lexicografie. In 1926 werd hij medeauteur van het *Afrikaans-Engels Woordeboek*, later als *Groot woordeboek* bekend en herhaaldelijk herdrukt. In 1946 nam Schoonees na het aftreden van prof. Smith de continuatie van de werkzaamheden aan het *Woordeboek van die Afrikaanse Taal* op zijn schouders.

Reeds in 1925 werd hij lid van de Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kunst en van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. In Natal heeft Schoonees een baanbrekende rol in de strijd voor het onderwijs in de moedertaal gespeeld: hij was redacteur van ‘Die Saamwerk’, stichterslid en meermaals voorzitter van de Natalse Onderwyserunie (*die Saamwerk-Unie van Natalse Kultuurvereniginge*) en vocht in diverse hoedanigheden voor de erkenning van de taal en cultuurrechten van de Afrikaners.

P.C. Schoonees is op 31 oktober 1970 in Stellenbosch overleden.

5 Wijziging van het interpretatiekader en waarderingssysteem

Met zijn proefschrift *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging* uit 1922 heeft Schoonees zichzelf een drieledige taak gesteld. Op de eerste plaats wou hij een volledig beeld van de toenmalige stand van het Afrikaanse proza geven.

Ten tweede wou hij prijzen en laken. Als hij heeft geprezen, was hij gulhartig en waarderend, maar als hij kritiek gaf, was hij scherp, dikwijls sarcastisch, bijvoorbeeld met betrekking tot enkele erkende literaire grootheden zoals J.H.H. de Waal, C.J. Langenhoven, en vooral tot G.H. von Wielligh. Schoonees heeft ook negatieve oordelen over werken van J.H. Malan, D.F. Malherbe, Jochem Van Bruggen en Slypsteen uitgesproken.

Ten derde wou hij Afrikaanse literaire productie meten aan de prozawerken van het buitenland. Zijn kunstinzichten waren grotendeels door de opvattingen van Tachtigers gevormd. De cultuurhistorische maatstaf heeft Schoonees ondergeschikt gemaakt aan de esthetische maatstaf. Hij heeft tegen de neiging gewaarschuwd om alles wat in het Afrikaans is verschenen met gejuich binnen te halen.

Voor zijn tijd was Schoonees' esthetische kritiek een nationale schok die door velen als volksverraad werd beschouwd. Zijn proefschrift heeft veel stof doen opwaaien. Schoonees' uitspraken hebben tot een heftige reactie van C.J. Langenhoven in de krant *Die Burger* geleid. Schoonees werd ook door letterkundigen zoals J. Kamp, G. Besselaar, S.P.E. Boshoff, E.C. Pienaar, J.R.L. von Bruggen en vooral F.E.J. Malherbe ervan beschuldigd dat hij de cultuurhistorische achtergronden niet heeft betrokken, de eisen van de Tachtigers te eenzijdig heeft toegepast en vaak de beste werken van Langenhoven en Jochem van Bruggen heeft onderschat.

Na deze reacties heeft P.C. Schoonees in de bijgewerkte en ten dele omgewerkte tweede (1927) en derde druk (1939) zijn kritiek ingrijpend verzacht en verscheidene minderwaardige werken, zoals romans van D.F. Malherbe, goedkeurend besproken en stilistisch bevredigend gevonden. Niet alleen werd de cultuurhistorische betekenis van de volksschrijvers (hoofdzakelijk van Von Wielligh) gewaardeerd maar ook het gelaakte gebrek aan literaire waardering van Langenhoven en Van Bruggen aangevuld. In deze versies heeft Schoonees F.E.J. Malherbe's raadgeving opgevolgd en aan Langenhoven een apart hoofdstuk besteed.

De tweede uitgave werd door bijkomend besprekingen van de voornaamste werken tot het einde van 1926 aangevuld.

De derde druk is veel omvangrijker dan de tweede geworden. Deze uitgave is het resultaat van Schoonees' kritisch werk in de jaren 1927-1937. Er werden ook enkele werken ingesloten die in de eerste helft van 1938 zijn verschenen.

6 Analyse van de omvang van de presentie van de buitenlandse (niet-Afrikaanse) auteurs in *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging* uit 1922, 1927 en 1939

6.1 Kwalitatieve analyse

Er zijn verschillende soorten verwijzingen naar de buitenlandse auteurs in alle drie besproken literatuurgeschiedenissen. Ik geef er een paar voorbeelden van. Sommige buitenlandse schrijvers werden als voorbeeld voor de Afrikaanse schrijvers gesteld, zoals J. van Lennep als leermeester voor J.H.H. de Waal; het gebruik maken van de volkstaal bij Vondel, Bredero en Hooft werd gecombineerd met de werkwijze van G.R. von Wielligh. Soms betreffen de auteursverwijzingen de navolging van de buitenlandse auteurs. Hier als voorbeeld: twee bundels verhalen van Reenen J. Van Reenen zijn navolging van de romans van een Amerikaanse schrijver Edgar Allan Poe of navolging van Jan F.E. Celliers van de woordkunst van de Tachtigers. Het kan ook om ontleningen van de buitenlandse schrijvers gaan, bijvoorbeeld bij D.F. Malherbe is een neologisme ‘wikkelwakkel’ aan een gedicht *Bonte Abeelen* van G. Gezelle ontleend. Soms kan er sprake zijn van geestelijke verwantschap tussen een buitenlandse en een Afrikaanse auteur. Volgens P.C. Schoonees had C.J. Langenhoven veel gezamenlijke eigenschappen met Multatuli: een scherpzinnige geest, bijtend sarcasme, voorliefde voor paradoxen en Bijbelse stijl.

Als men de namen van de auteurs en de literaire perioden waartoe deze auteurs gerekend worden van alle drie besproken literair-historische synthesen beschouwd, dan valt op dat er veel verwijzingen zijn naar twee zeventiende-eeuwse dichters uit de Nederlandse Renaissance, d.w.z. Jacob Cats en Joost van den Vondel. Nog meer verwijzingen zijn er naar de Tachtigers als groep waarbij vooral Lodewijk van Deyssel, Willem

Kloos en Frederik van Eeden bij de naam genoemd worden. Met hoge frequentie treden ook drie namen van andere negentiende-eeuwse Nederlandstalige auteurs op, en wel: schrijver Jacob van Lennep wiens historische romans toen zeer populair waren, dan Multatuli (Eduard Douwes Dekker) wiens *Max Havelaar* een onmiskenbaar hoogtepunt in de Nederlandse negentiende-eeuwse literatuur is en tenslotte de meest opvallende Vlaamse dichter in de negentiende eeuw Guido Gezelle.

Alle genoemde schrijvers en dichters behoren tot de coryfeeën van de Nederlandse literatuur. Hun werken worden gerekend tot de toonaangevende literatuur van een bepaalde literaire periode, behoren tot de Nederlandse canon en kunnen als referentiepunten in de literatuurbeschouwing dienen. In dit geval fungeert de Nederlandstalige literatuur duidelijk als verwijzingskader voor de Afrikaanse.

6.2 Kwantitatieve analyse

6.2.1 De tabellen met namen van alle niet-Afrikaanse auteurs volgens het aantal vermeldingen - eerste drie posities

De tabel met namen van alle niet-Afrikaanse auteurs volgens het aantal vermeldingen

Nr.	Prosa I (1922)	Aantal vermel-dingen	Prosa II (1927)	Aantal vermel-dingen	Prosa III (1939)	Aantal vermel-dingen
1.	Jacob van Lennep	6	'Tachtigers'	6	'Tachtigers'	9
2.	Jacob Cats	4	Jacob van Lennep	4	Guido Gezelle	5
	Joost van den Vondel	4	Multatuli (E.D. Dekker)	4	Multatuli	5
3.	Michel Herman van Campen	3	Jacob Cats	3	Jacob van Lennep	4
	Isaäc Querido	3	Isaäc Querido	3	Isaäc Querido	4
	Lodewijk van Deyssel	3	Guido Gezelle	3		
	Willem Kloos	3				
	'Tachtigers'	3				

6.2.1.1 Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging uit 1922

Uit de kwantitatieve analyse van *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging* uit 1922 blijkt dat de meeste auteursvermeldingen (42) eenmalige vermeldingen zijn. Het vaakst (6 keer) werd in *Prosa I* een Nederlandse schrijver, Jacob van Lennep, vermeld. Op de tweede plaats staan - met 4 vermeldingen voor elk - eveneens Nederlandse auteurs nl. Jacob Cats en Joost van den Vondel. Verdere posities worden ook door Nederlandse auteurs ingenomen: Michel Herman van Campen, Lodewijk van Deyssel, Willem Kloos, Isaäc Querido; de 'Tachtigers' werden ook 3 keer genoemd. De overige negen auteurs werden 2 keer vermeld.

6.2.1.2 Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging uit 1927

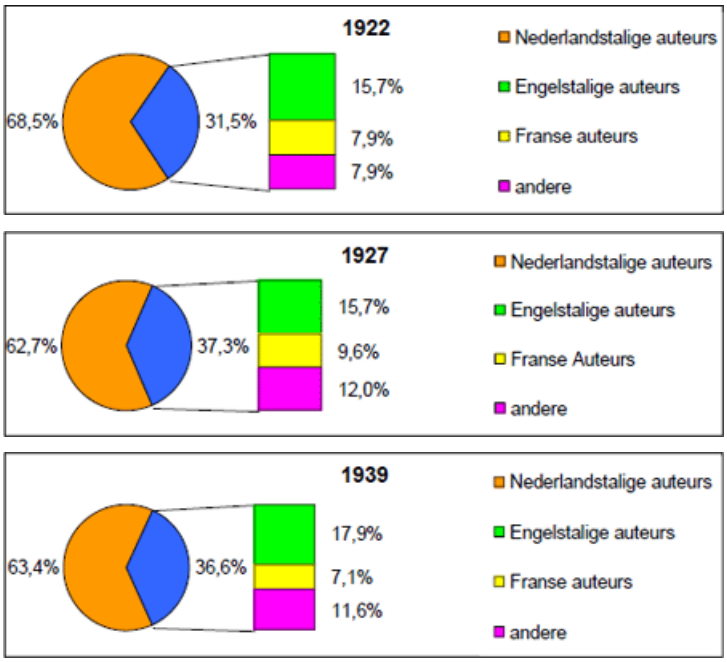
In *Prosa II* verandert de situatie. Op de eerste plaats komt met 6 vermeldingen de naam 'Tachtigers'. J. van Lennep en Multatuli werden 4 keer vermeld en andere Nederlandse auteurs: J. Cats, G. Gezelle en Isaäc Querido 3 keer. Verdere posities worden ingenomen door 12 auteurs met een tweevoudige vermelding. De meeste auteurs (37) werden alleen een keer vermeld.

6.2.1.3 Die prosa van die Tweede Afrikaanse Beweging uit 1939

In *Prosa III* werd net als in *Prosa II* de Nederlandse literaire groep 'Tachtigers' het vaakst vermeld (9 keer). Op de tweede plaats staan er weer - met 5 vermeldingen elk - Nederlandse auteurs: G. Gezelle en Multatuli. J. van Lennep en Is. Querido werden 4 keer vermeld; J. Cats, L. Couperus, F. van Eeden, W. Kloos, W. Shakespeare en E.A. Poe 3 keer. De meeste auteurs werden twee (11) of een keer (42) vermeld.

De grootste verschuiving binnen het aantal auteursvermeldingen heeft plaats bij de naam 'Tachtigers'. De 'Tachtigers' komen van derde plaats met 3 vermeldingen in *Prosa I* (1922) op de eerste plaats met 6 vermeldingen *in Prosa II* (1927) en eveneens op de eerste plaats met 9 vermeldingen in *Prosa III*.

6.2.2 De diagrammen met het aantal vermeldingen in procenten berekend

Aantal vermeldingen in Die prosa van die Tweede Afrikaanse Beweging uit 1922, 1927 en 1939

6.2.2.1 Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging uit 1922

Uit de kwantitatieve analyse die met behulp van het procentuele diagram werd gemaakt, blijkt dat in de besproken literatuurgeschiedenis uit 1922 68,5% vermeldingen van alle buitenlandse auteurs vermeldingen van de Nederlandstalige auteurs zijn, 15,7% van de vermeldingen Engelstalige auteurs, 7,9% Franse en 7,9% overige, namelijk: Duitse, Griekse, Deense en Italiaanse.

In totaal verschijnen er 89 vermeldingen van 58 auteurs en de naam ‘Tachtigers’.

6.2.2.2 Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging uit 1927

In *Prosa II* verschijnen er 83 vermeldingen van 54 auteurs en de naam ‘Tachtigers’. Bijna 63% (precies 62,7%) van alle vermeldingen betreffen Nederlandstalige auteurs, 15,7% de Engelstalige, 9,6% de Franse en 12% de anderstalige auteurs, d.w.z. Duitse, Griekse, Russische en Deense.

6.2.2.3 Die prosa van die Tweede Afrikaanse Beweging uit 1939

Het totale aantal vermeldingen van 64 auteurs en het woord ‘Tachtigers’ in *Prosa III* bedraagt 112. 63,4% van alle vermeldingen hebben betrekking op de Nederlandstalige auteurs, 17,9% op de Engelstalige, 7,1% op de Franse en de overige 11,6% betreft de Duitse, Griekse, Russische en Deense auteurs.

7 Slotconclusie

Uit deze procentuele diagrammen blijkt duidelijk dat er een aanmerkelijke meerderheid van de Nederlandstalige auteurs is (62,7%-68,5%). Onder de overige auteursvermeldingen zijn er tamelijk veel Engelstalige auteurs (15,7%-17,9%). De verschillen tussen het aantal auteursvermeldingen in deze drie literatuurgeschiedenissen zijn gering.

In *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging* uit 1927 en 1939 verschijnen in dezelfde hoofdstukken min of meer dezelfde soorten verwijzingen en hetzelfde aantal vermeldingen. In het aan *Die prosa van die Tweede Afrikaanse Beweging* uit 1939 bijgevoegde materiaal (*Prosa III* is omvangrijker - 593 pagina's.; *Prosa II* - 377) zijn er relatief minder nieuwe verwijzingen naar de buitenlandse auteurs (alleen 30). In vergelijking met de vroegere versies verschijnen ze dus meer sporadisch.

Een literatuurgeschiedschrijver heeft ten doel om de lezer met het besproken materiaal vertrouwd te maken. De auteur van *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging* uit 1922 en latere omgewerkte versies uit 1927 en 1939 veronderstelde bij de potentiële lezers een zekere kennis van Nederlandstalige letterkunde. Dat blijkt uit de wijze waarop de namen van de Nederlandstalige auteurs werden aangegeven - zonder nadere uitleg wie iemand is. Men kan dus de conclusie trekken dat de canon van

de Nederlandstalige literatuur destijds als medium diende om de literaire perioden, stromingen, genres en schrijvers van de Afrikaanse literaire historiografie voor te stellen, dus om de lezer met het besproken materiaal vertrouwd te maken.

Bibliografie

Beyers, C.J., Basson, J.L.: *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek.* Pretoria, 1987.
Kannemeyer, J.C.: *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur.* Band I. Pretoria, Academica 1978.
Nienaber, G.S.: *Afrikaanse Letterkundige Kritiek.* Nationale Pers BPK. Bloemfontein, Kaapstad 1941.
Nienaber, P.J.: *Rapier en knuppel. 'n bundel letterkundige polemieke.* Nasionale Boekhandel, 1965.
Schoonees, P.C.: *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging*. Pretoria, J.H. de Bussy 1922.
Schoonees, P.C.: *Die prosa van die Twede Afrikaanse Beweging.* Pretoria, J.H. de Bussy, 1927.
Schoonees, P.C.: *Die prosa van die Tweede Afrikaanse Beweging.* Pretoria, J.H. de Bussy 1939.

Eindnoten:

1 Ik volg hier de originele spelling van de auteur.

Bozena Czarnecka

Theun de Vries en de geschiedenis
of over het belang van het jaar 1956 voor de schrijver Theun de Vries

In oktober 1956 begon de opstand in Hongarije. Dit historisch gebeuren had ook een bijzondere betekenis voor de Nederlandse schrijver Theun de Vries, want het oefende een niet te onderschatten invloed uit op de receptie van zijn werk en op zijn reputatie als communistisch schrijver.

Theun de Vries is één van de weinige Nederlandse auteurs van wie het werk in dit deel van Europa in de afgelopen 55 jaar buitengewoon vaak en graag vertaald is. Aan onze bijeenkomst in Debrecen nemen vertegenwoordigers van een groot aantal met name middeneuropese landen deel en onder elkaar praten we naast het Nederlands 11 verschillende moedertalen. In al die talen - Hongaars, Russisch, Roemeens, Tsjechisch, Slowaaks, Duits, Bulgaars, Sloveens, Servisch, Kroatisch en Pools - zijn talrijke prozawerken van De Vries verschenen.

De schrijver Theun de Vries behoeft daarom waarschijnlijk in dit gezelschap nauwelijks verdere introductie. Toch wil ik uw geheugen graag opfrissen door een enkel algemeen gegeven over zijn persoon en zijn werk te noemen. In zijn leven weerspiegelen zich vele hoogte- en dieptepunten van de afgelopen eeuw, onder andere ook de opstand in Hongarije.

Theun de Vries is geboren in 1907 in Veenwouden, een dorp in Friesland, maar hij woont al sinds eind jaren dertig in Amsterdam. Tijdens de

Tweede Wereldoorlog was hij actief in het verzet en dat leidde in 1944 tot zijn gevangenschap in het interneringskamp in Amersfoort.

Hij debuteerde al op jeudige leeftijd met gedichten en bleef die gedurende zijn hele leven schrijven. Verreweg het meest productief was hij echter met zijn verhalend proza. Hij is nu in de Nederlandse literatuur vooral bekend als schrijver van historische romans. Tot zijn bekendste en/of beste werken worden gerekend *Stiefmoeder aarde* (1936), *Het rad der fortuin* (1938), *Het meisje met het rode haar* (1956), *Het motet voor de kardinaal* (1960), *Moergrobben* (1964), *Baron* (1987) en *De Bergreis* (1998).

Tot zijn veelzijdige oeuvre horen verder ook reisverhalen, toneelstukken, hoorspelen, biografieën en historische studies waarvan zeker twee het vermelden waard zijn: *Spinoza* (1972) en *Ketters, veertien eeuwen ketterij, volksbewegingen en kettergericht* (1982).

De Vries is bekroond met vele prijzen, waaronder de belangrijkste Nederlandse literaire onderscheiding, de P.C. Hooftprijs uit 1962 en van de Rijkuniversiteit Groningen ontving hij in 1979 een eredoctoraat.

Halverwege de jaren dertig werd Theun de Vries een overtuigd communist. Als uitgesproken tegenstander van het militarisme en het kapitalisme voelde hij zich aangetrokken tot het communisme en hij was van mening dat de Sovjet-Unie zich als enige echt tegen Hitler opstelde.

Geruime tijd is De Vries lid geweest van de CPN (*Communistische Partij Nederland*). Weliswaar begon hij zich na de Russische inval in Tsjechoslowakije in 1968 ook officieel van het communisme te distantiëren, maar de stap om de partij te verlaten zette hij pas in 1971 (na 35 jaar lidmaatschap). De Vries was ook vele jaren letterkundig redacteur van de communistische bladen, ‘De Waarheid’ en ‘De Tribune’.

De meeste literatuurwetenschappers kunnen de politieke stellingname van De Vries en zijn literaire werk maar moeilijk van elkaar scheiden. Dankzij de ‘Knuvelder’ - voor vele generaties extra- en intramurale neerlandici een begrip - is Theun de Vries de Nederlandse literatuurgeschiedenis ingegaan als ongetwijfeld ‘*de belangrijkste socialistische - later communistische - auteur*’ (Knuvelder 1964: 112). Dit soort aanduidingen blijkt trouwens bijzonder hardnekkig te zijn. Zo noemt Maarten 't Hart de auteur nog in 1987 in zijn bespreking van de historische roman ‘Baron’, die speelt in de tijd van Molière en Lodewijk de Veertiende, ‘*een toch marxistische De Vries*’. Hij stelt tot zijn grote

verbazing vast dat in het boek van zo'n schrijver - dus tegen alle verwachtingen in - '*nauwelijks gewone, alledaagse burgers of handwerkslieden voorkomen...*'.

Het valt natuurlijk niet te onkennen dat Theun de Vries in de beginfase van zijn schrijverschap rijk uit het socialistisch-realisme putte en als belangrijke inspiratiebron gebruikte. Tegelijk moet men ook erkennen dat het alleen om de beginfase ging en dat het nooit een puur socialistisch-realisme was. Immers als auteur staat hij slechts op de heel algemene kenmerken ervan. Daarom is het ook zo moeilijk om een boek van hem aan te wijzen waarin hij de regels van deze richting op dogmatisch eenzijdige wijze toegepast heeft, zelfs als dit wellicht zijn bedoeling is geweest.

Naast zijn literaire werk was De Vries ook actief als publicist. Zo pleitte hij voor het communisme en daarmee riep Theun de Vries de meeste irritaties op bij zijn landgenoten. Een voorbeeld daarvan vinden we bij Willem Frederik Hermans, die zich heel erg heeft ingespannen om De Vries een slechte reputatie te bezorgen als communistisch schrijver. Door wat Willem Frederik Hermans ooit over hem schreef, onder andere in *'Mandarijnen op zwavelzuur',* leek hij wel voorgoed getekend te zijn.

Al in 1955, toen het communisme nog niet door iedereen in West-Europa werd aangezien voor wat het was, maakte Hermans korte metten met het enthousiaste reisverslag dat Theun de Vries schreef over de rondreis die hij op uitnodiging van de Hongaarse regering maakte door de toenmalige volksdemocratie Hongarije.

Hermans maakte belachelijk wat De Vries over Hongarije anno 1955 berichtte als *'een land met ketens rusthuizen'*, waarin arbeiders '*wandelen, zwemmen, lezen*' of hij haalde spottend de woorden van De Vries aan: '*zij hebben een bibliotheek tot hun beschikking, biljarten en tafeltennissen en er is zelfs een serieuze schaakcompetitie!*' (Hermans 1983: 64). Hermans vond dat De Vries toen zo mistroostig over zijn eigen vaderland schreef, dat hij zich afvroeg waarom De Vries eigenlijk niet in dat paradijselijke Hongarije was gebleven: '*Waarom zou Theun in Hongarije van een wal eten, terwijl hij nu als een tweekoppige ezel tussen twee hooischelven staat?*' (Hermans 1983: 64). Bij Hermans zijn er meer van die sarcarstische zinnetjes die in je geheugen blijven zitten en waarvan je je niet los kunt maken....

De houding van Hermans tegenover het communisme was zonder illusies, dat kan men onder andere afleiden uit zijn haat tegen alle reli-

gieuze, politieke, filosofische of psychologische systemen die pretenderen een orde in de werkelijkheid te kunnen scheppen. De acceptatie van het communisme door De Vries zou onder andere voortvloeien uit zijn sterke antifascistische overtuigingen.

Hermans verweet De Vries verder ook nog dat hij '*een huursoldaat van de vrede was*'. De Vries reageerde op deze kritiek door van zijn kant Hermans te kleineren en de kracht van zijn uitspraken te ondergraven. Hij noemt Hermans '*iemand met een reactionaire inslag*' en betitelt hem ook als iemand die '*professioneel tegen links ageerde* (...) en '*zich het behaaglijkst voelt als hij mensen ongeremd kan beledigen, en is dan bereid voor een uurtje van leedvermaak alle middelen in te zetten. Als er maar applaus komt*' (Waarsenburg 1984: 95).

Hongarije komt in de biografie van Theun de Vries na het plezierreisje in 1955 nogmaals voor. Dat gebeurt al een jaar later in 1956, in verband met het historische gebeuren dat als de Hongaarse opstand de geschiedenisboeken ingegaan is. De houding die de schrijver toen innam ten opzichte van wat er in Hongarije gebeurde, had verregaande consequenties in zijn verdere leven.

Zoals bekend brak de opstand op 23 oktober 1956 uit. Het begon met een sympathiebetuiging aan een liberalisatiebeweging in Polen. Tijdens een demonstratie in Boedapest opende de veiligheidspolitie het vuur op de demonstranten. Omdat ze de situatie niet meer konden beheersen rukten de Sovjetbezettingstroepen met tanks op. Als gevolg daarvan breidde de opstand zich snel over heel Hongarije uit. Het Hongaarse leger koos de zijde van de opstandelingen. Een nieuwe regering onder Nagy willigde de eisen van die laatsten in: o.a. terugtrekking van de Sovjettroepen, vrije verkiezingen en afschaffing van de veiligheidspolitie. De Sovjetregering trok hierop haar troepen uit Boedapest terug. Op 1 november trad Hongarije uit het Warschaupact, en verklaarde zich neutraal. Twee dagen later werd een Hongaarse delegatie die de definitieve terugtrekking van de Russische legers wilde bespreken, door de Russen gearresteerd; tegelijkertijd begonnen de Sovjettroepen de aanval op de Hongaarse hoofdstad en andere steden. Het duurde tenminste vier dagen voor het verzet gebroken was. Nagy en zijn volgelingen werden door Sovjetmilitairen gevangengenomen.

De Communistische Partij Nederland was in die tijd een gewillig werktuig in Russische handen. De CPN schaarde zich dan ook onvoor-

waardelijk achter de inval van de Sovjet-Unie. Ook partijlid Theun de Vries - na aanvankelijk even getwijfeld te hebben - keurde het ingrijpen goed.

In 1984 vele jaren naar zijn uittreden uit de CPN, maar enkele jaren voor de val van het communisme, kon hij zich dat nog goed herinneren. De politieke achtergronden van de hele situatie legde hij toen als volgt uit:

> 'Door de destalinisatie is er in Hongarije een echte volksbeweging op gang gekomen die zich tegen de oude communistische partij richtte en begon met het neerhalen van standbeelden van Stalin. Toen deze beweging groeide, bemoeiden er zich allerlei duistere elementen mee, waardoor wij het gevoel kregen dat het geen opstand was van werkelijke communisten tegen communisten die gefaald hadden. (...) Bij deze volksopstand voegden zich voormalige fascisten en rechtse types, zoals er in al die landen natuurlijk nog altijd zaten.' (Waarsenburg 1984: 109-110)

Soortgelijke beweringen laten er geen twijfel over bestaan dat De Vries zich als spreekbuis van officiële Russische standpunten liet misbruiken. Op die manier maakte hij propaganda voor de Sovjet-Unie en haar belangen. Hij gaf de argumenten van de Sovjets klakkeloos door aan de publieke opinie in Nederland en probeerde die argumenten te verdedigen tegen aanvallen van critici. Theun de Vries nam zich in die tijd serieus voor om de Nederlandse maatschappij op de hoogte te stellen van het 'ware' karakter van de Hongaarse 'onlusten', want hij vond dat de media leugenachtige nieuwsberichten verspreidden. Hijzelf en zijn partijgenoten beschikten toch over een veel betere en betrouwbaardere informatiebron...

> 'Ondertussen kregen we van de Hongaarse ambassade meer en meer informatie over wat er tijdens de opstand nu precies gebeurd was. Uit deze informatie bleek ons, dat bijvoorbeeld gevangenissen waren open gezet waardoor allerlei criminelen van de situatie misbruik hadden gemaakt door zich in de beroering te mengen.' (Waarsenburg 1984: 111)

Over de reactie van de Nederlanders op de opstand in Hongarije wist Theun de Vries nog het volgende te vertellen:

> ‘In Nederland werd deze opstand verheerlijkt tot een mooi staaltje van anti-communistische strijd die gevoerd werd door onvervalste vrijheidshelden. (...) Felix Meritis - het partijgebouw - werd bestormd en belegerd. “pak ze en hang ze op!” of “Sla ze dood” werd er geschreeuwd. Er werd gepoogd om de deuren van het partijgebouw te forceren. De verdedigers bekogelden de woedende menigte met wat ze konden vinden.’ (Waarsenburg 1984: 110)

Het is interessant om de uitspraken van De Vries te contrasteren met enkele citaten uit de recente bestseller van Geert Mak, *‘De eeuw van mijn vader’* (1999). Mak schetst de genoemde gebeurtenissen uit een geheel ander perspectief en stelt ze daarmee in een ander daglicht:

> ‘De Nederlanders reageerden ongekend fel op de gebeurtenissen in Boedapest. De laatste oproepen van de vrije Hongaarse zender werden keer op keer herhaald (...). In alle scholen, kantines en werkplaatsen werd omwille van Hongarije een minuut stilte in acht genomen. Alleen de communisten werkten door.’ (Mak 1999: 425)

Mak noemt ook die belegering van het communistische hoofdkwartier:

> ‘Voor het gebouw Felix Meritis in Amsterdam, het hoofdkantoor van de CPN ontstond een enorme volksoploop. (...) Veel demonstranten wilden dat Nederland de Hongaren te hulp kwam en eisten militair ingrijpen van de NAVO.’ (Mak 1999: 425)

Theun de Vries toonde zich in 1956 aan de ene kant menselijk bewogen met het lot van de Hongaarse schrijvers en het Hongaarse volk, dat blijkt ook uit zijn privé-correspondentie (Van Vliet 1987: 18), maar aan de andere kant deed de ‘hulpactie van de broederlijke Sovjettroepen’ in Hongarije niets af aan zijn loyaliteit ten aanzien van het communisme. Hij was zonder twijfel geschokt, zeker in het begin, en de inval stelde hem voor een moeilijk dilemma. Dat loste hij uiteindelijk op door het gewelddadige ingrijpen in Hongarije te beschouwen als een noodzakelijke stap op weg naar de volmaakte samenleving. ‘Hongarije’ was misschien een erg hoge prijs, maar die moest toch betaald worden om uiteindelijk dichterbij te komen bij de schone toekomst.

Theun de Vries weigerde destijds de inval van de Sovjet-Unie in het openbaar te bekritiseren. Waarom? Omdat men partij en kameraden in voor- en tegenspoed trouw moet blijven. In een brief aan Emmy van Lokhorst van 20 november 1956 schreef hij daar over:

> ‘Ik heb over het Sovjet-communisme' ook wel iets te zeggen, misschien meer dan jij vermoeden zou. Maar dat doe ik niet, terwijl [men] mijn Partij met de rug tegen de muur perst en haar een revolver op de borst zet. Dat doe ik, als ik daartoe het moment geëigend acht. Niemand kan mij dat moment voorschrijven, noch mij tot een verrader van oude politieke kameraden [maken].’ (Van Vliet 1987: 18)

Nu - jaren later - kan de schrijver zijn toenmalige naïviteit alleen maar betreuren en dat doet hij ook:

> ‘De Russen hebben ook een lelijk spel met ons gespeeld. De Grote Russische Illusie noem ik het maar. (...) achteraf noem ik mijn ijveren voor hen een geval van valse loyaliteit. (...) Je werd bedrogen, maar je bleef loyaal... Maar het was toen heel moeilijk om te erkennen dat je op het verkeerde paard had gewed.’ (‘Eindhovens Dagblad’, 1994)

Vandaag durft De Vries dus openlijk toe te geven dat hij zich nog steeds ‘besmet’ voelt vanwege zijn houding ten aanzien van de Hongarije-zaak.

De opstand in Hongarije gaf aanleiding tot het openen van een ‘jacht’ op communisten in alle westerse landen, ook in Nederland, ook in de voornaamste literaire kringen. De grote meerderheid van Nederlandse schrijvers wenste toen namelijk niet langer samen met communisten in één organisatie te zitten. Dat betekende dat ook De Vries niet meer geduld werd in hun midden. Hij moest op een bestuursvergadering bij de PEN-Club Nederland verschijnen en *‘verantwoording afleggen voor de daden van de Russen’* (Waarsenburg 1984: 114). Men verweet hem o.a. dat hij geen goede Nederlander was en ook dat hij in dienst was getreden van een vreemde mogendheid. Achteraf noemde de schrijver deze bijeenkomst ‘*het laatste oordeel*’ (Waarsenburg 1984: 114), een uiterst onaangename ervaring die in zijn geheugen onuitwisbaar geprent is. Tegelijk met enkele gelijkgestemde collega's werd er bij de Nederlandse

PEN-afdeling uit gegooid. In verband met de zaak-Hongarije wachtte hem nog een tweede proces, namelijk bij de Vereniging voor Letterkundigen. Daar stond slechts één punt op de agenda: de beoordeling van de VVL-leden die met het communisme en de Sovjet-Unie sympathiseerden.

Hoe is dit alles afgelopen?

Het Nederlandse, in het begin zo felle, anti-communisme is op den duur afgesleten en de storm is overgewaaid. In het geval van de schrijver Theun de Vries is al vanaf de jaren zestig een langzaam proces van eerherstel op gang gekomen, getuige ook de genoemde P.C. Hooftprijs in 1962. Zijn talrijke pogingen om opnieuw lid van de PEN-club te worden liepen nog jarenlang op niets uit. Pas nadat hij in 1971 de communistische echter partij had verlaten, mocht hij opnieuw toetreden tot de Nederlandse PEN-club. Theun de Vries heeft dus uiteindelijk flink moeten boeten voor zijn verkeerde opstelling in de roerige dagen van de Hongaarse opstand in het jaar 1956.

Bibliografie

Amerongen, M.: Van stalinist naar heimatloze linkse. *De groene Amsterdammer*, 22.04.1987.

Beckum, P. van: Theun de Vries, een taaie marxist. *Rotterdams Nieuwsblad*, 02.05.1987.

Boelens, J.: *Gesprekken op donderdag. Theun de Vries praat met Jan Boelens*. Amsterdam, 1981.

Etty, E.: Ik ben een celletje op mezelf, Gesprek met Theun de Vries. *NRC Handelsblad*, 25.04.1997.

Hart, M. 't: In de schaduw van de Zonnekoning. *NRC Handelsblad*, 12.06.1987.

Hermans, W.F.: *Mandarijnen op zwavelzuur.* Amsterdam, 1983.

Knuvelder, G.P.M.: *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde.* Amsterdam, 1964.

Mak, G.: *De eeuw van mijn vader.* Amsterdam, 1999.

Tuitjer, K.: De 30-jarige oorlog van Theun de Vries. *Eindhovens Dagblad* 13.07.1994.

Vliet, Eddy van: Contouren van de schrijver en communist Theun de Vries. In: *Bzzlletin*, 19 (1989), nr 169.
Waarsenburg, H. van de: *Theun de Vries. Voetsporen door de tijd. Portret van een kunstenaar.* Amsterdam, 1984.
Waarsenburg, H. van de: Mijn hele werk is één grote liefdesverklaring. In gesprek met Theun de Vries. In: *Bzzlletin*, 19 (1989), nr 169.

Judit Gera

Hoe las Karel van de Woestijne de Vlaamse Primitieven?
Een benadering vanuit genderperspectief

> ‘Vrouw, vrouw, gij maakt mij bang...’
> (Venus en Adonis)

Het opstel *De Vlaamsche Primitieven, hoe ze waren te Brugge* uit 1903 door Karel van de Woestijne kan geanalyseerd worden vanuit verschillende invalshoeken. Bij deze gelegenheid wordt de vraag gesteld: hoe interpreteert de dichter de vrouwenportretten van de Vlaamse primitieven en wat is de relatie van zijn vrouwbeeld tot zijn eigen ervaringen en tot het vrouwbeeld van zijn eigen tijd en maatschappelijke omgeving?

Aan het begin van het opstel over de Vlaamse primitieven wordt de stad Brugge in de tijd van de beroemde tentoonstelling in 1902 beschreven. Onder andere krijgt de lezer een meisje te zien die de zwanen voert en klein en tenger is, een ‘sluwerig-mager gezichtje en groote bange oogen [heeft], onder de vracht van 't zwaar-kroezend haar...’. Haar ‘pijnlijk-lange armen zakken langs de strak-witte schort’. Zij belichaamt een typisch fin-de-siècle broos meisje,- men lette op de ambivalente aanduiding ‘sluwerig-mager gezichtje’ waarin het eerste deel van het adjectief wel degelijk een bedreiging impliceert in tegenstelling tot de magerheid en de diminutieve vorm van het woord ‘gezicht’. Aan de ande-

re kant kan het woord ‘sluw’ volgens het grote Van Dale woordenboek ook de betekenis ‘dun’, ‘mager’ hebben. In dit geval is er alleen maar sprake van een typsch symbolistisch taalgebruik dat graag met synoniemen werkt. We kunnen onmogelijk een definitieve keuze maken tussen de eerste en de tweede betekenis van het woord ‘sluw’. Beide interpretaties kunnen beargumenteerd worden en misschien spelen beide betekenissen een rol. Tegelijkertijd wekt het meisje associaties op met de madonna's van de Vlaamse primitieven, - vooral vanwege ‘de vracht van 't zwaar-kroezend haar’ - zoals bijvoorbeeld die van de gebroeders Van Eyck. Deze indruk wordt bevestigd door het feit dat Jan van Eyck als zijn model voor de *Madonna met den kanselier Rolin* een ‘beminnelijk Brugsch meisje’ heeft gekozen.[1] Door een dergelijk meisje op een Brugse straat te laten verschijnen creeërt Van de Woestijne een zeer eigenaardige sfeer waarin verleden en heden elkaar ontmoeten.

Merkwaardig en karakteristiek voor het vrouwbeeld van Karel van de Woestijne is zijn omschrijving van het portret van Margareta, de vrouw van Jan Van Eyck uit 1439. Hier accentueert hij de sterke tekening en gebruikt het woord ‘expressief’ voor de uitbeelding van het karakter van Margareta: ‘zelf-voldane en nijdige burgeres met rechte lippen en koele oogen; neusvleugelen trillen van rasschen toorn en scherpe kin van vasten wil; [...] Zij is een praktische en niet zeer goede vrouw; en ze houdt van deftige kledij.’ (22). Dit is de typische, negatieve karaktertekening van de fin-de-siècle dichter die vaak meer bang is dan dat hij aangetrokken wordt door de vrouw, vooral als de vrouw meer intellectueel dan mooi blijkt te zijn. Eva mag lelijk zijn van Van de Woestijne op het schilderij van dezelfde Jan van Eyck, want ze is de eerste moeder, en ‘grootsch wordt deze lelijkheid’. (22) Een burgervrouw echter uit het leven van alledag wekt in Van de Woestijne vijandige gevoelens op. Wat bij alle madonna's heel gewoon gevonden wordt, te weten de mooie, prachtige kledij, wordt bij de burgervrouw: ‘en ze houdt van deftige kledij’ (22) en verandert deze eigenschap in een reeks afstotende trekken. Jos De Gruyter omschrijft het portret van Margareta van Eyck wat meer ingetogen, toch kan hij de negatieve adjectieven niet weerstaan: ‘Volledig licht hij ons in over het zwijgzame, verstandige, deftige en *waarschijnlijk wat gierige karakter* zijner echtgenoote.’[2] (cursivering van mij - J.G.) Interessant is het om de analyse van Panofsky, de beroemde kunsthistoricus te vergelijken met de analyses van Van de Woestijne en Jos De Gruyter. Waar deze laatsten dreigende trekken zien, verwijst Panofsky naar een karakter van totaal andere aard: ‘...calm attentiveness, reserved and

incurious, expectant rather than active, and just for this reason, not a little disconcerting.' (Panofsky 1971: 199) Hier worden attributen van meer positieve aard genoemd, toch ontstaat als samenvatting een gevoel van onbehagen, maar dit is meer een resultaat van een algemeen menselijk dan van een sekse-gebonden karakter.

In het verlengde van sekse-gebonden analyse komt bij Van de Woestijne een werk van Margaretha van Eyck, de zuster van Jan en Hubert, aan de orde: *De aanbidding der Koningen.* Het werk zelf wordt drie keer in de diminutieve vorm aangeduid: 'werkje', 'triptykje', 'tafereeltje' (28). Dit mag uiteraard betrekking hebben op de maat van het schilderij. Waarschijnlijker is het echter dat deze diminutieven gebruikt worden omdat het om een werk van een vrouw gaat. De vraag: 'Is dit echt werk?' kan ook een dubbele betekenis hebben. Als eerste: is dit een echt werk van Margaretha? In de voetnoot merkt Van de Woestijne op dat het stuk later aan een andere meester toegekend werd. Een tweede betekenis van de vraag is het volgende: Is dit echte, ware kunst? Na deze vraag onbeantwoord gelaten komen enigszins lovende worden, maar de beschrijving eindigt nogal dubbelzinnig: 'En is dit tafereeltje weinig expressief; bezit het noch de grootschheid van Hubert noch de mannelijke kracht van Johannes, het ware liefde-vol werk van eene schoon-gevoelige vrouw' (28). Aangezien Karel van de Woestijne meermalen beroep doet op het Groot Schilder-boeck door Karel van Mander, heeft hij waarschijnlijk de enkele woorden van Van Mander over Margareta van Eyck gelezen: ze beoefende 'met grooter Const het schilderen' en bleef 'in Maeghdlijcken staet tot den eyndt haers levens'. Op die manier wordt een vrouwelijke schilder afgedaan: ten eerste wordt de autenticiteit van haar werk in twijfel getrokken, daarna wordt bij de artistieke waarde een vraagteken geplaatst. Van Mander brengt nog een verdere omstandigheid in het beeld: haar maagdelijkheid waarvan bij mannelijke kunstenaars natuurlijk nooit gerept wordt.

Opvallend is het hoe vaak Van de Woestijne het adjectief 'dom' en/of 'hatelijk', 'haatdragend' in verband met vrouwenbeeltenissen gebruikt. Als we uitsluitend naar de vrouwenportretten van Hans Memlinc kijken (door Van de Woestijne's oog) vinden we de volgende gevallen: No 71: 'oude, onvoldane, nijdige vrouw; kleine hatelijke, groengrijze oogen onder schalen die dekken den spiedenden blik; lange beenderige neus, en de mond bloedloos, recht en dun; zij is dicht gedoken in haar zeer toeë kap, afdak om haar verrimpeld-geel aangezicht; en ze toont haar knokelige, magere grijp-hand.' (78) No 222: 'de tevreden domheid dezer

zoo juist genoemde, in de catalogus, "bourgeoise" de Bruges' (78); van 'Sibylla Sambetha' stelt hij vast: 'Zij kan de gezelligheid onderhouden met grappen en babbelen; maar zij kan haat-dragend worden ook, en licht.' (79)

Bij de beschrijvingen van mannen komt de lezer in het essay het woord 'dom' of 'hatelijk' zoveel als nooit tegen.

Interessant is het om vast te stellen, dat Karel van de Woestijne sommige Vlaamse primitieven met eigentijdse decadente trekken omkleedt. Deze trekken zijn allesbehalve mannelijk: de dichter benadrukt juist het niet-mannelijke karakter van deze schilders. In tegenstelling tot 'de mannelijke' Dieric Bouts ziet hij 'Hans Memlinc, de Rijn-lander, ontvankelijke en onbestemde natuur, te vatbaar voor indrukken, lijdend onder die vatbaarheid, ziekelijk zoekend naar graciele gevoeligheid, sentimenteel haast en bijna passie-loos' (68) Ook Jos De Gruyter deelt deze mening over Memlinc: 'Maar vooral ook doet zijn geaardheid vrouwelijker aan...'[3] Even verderop schrijft Karel van de Woestijne: '...slechts later wordt zijn werk volledig de spiegel van zijn eigen ziel: de schoonheid van wat taant en welkt, der nevelen en der dromen, van verren en woordeloozen zang en van ongezeide gevoelens.' (68-69). Niet alleen lijkt dit geschreven portret op een fin-de-siècle-artiest, maar ook de verwooording daarvan op vele gedichten van Karel van de Woestijne. Men denke aan gedichten als *De rozen domen en daauwen* (Uit: De gulden schaduw 1905-1910) of aan *Koorts-deun* waarin de sfeer van tanen, voorbijgaan en dromen of dromerigheid sterk aanwezig zijn.

Zo stelt Van de Woestijne bij Petrus Christus, die vanwege zijn geboorteplaats te Baarle aan de Leie, aan de overkant van Sint-Martens Lathem, hem sowieso moest aanspreken, vast: 'hij zal blijken een zeer gevoelig, en ja gevoelerig, mensch te zijn. Stoere forschheid en koppige mannelijkheid zwijgen bij zachte onderscheiding van tonen en lijnen, in omlichting en gebaar; er is wijding en liefde, zoo krachtige flinkheid ontbreekt; en faalt sterke zekerhheid in het werk: stijl kan veel goed maken.' (29) Deze eigenschappen neigen meer naar vrouwelijkheid dan naar mannelijkheid. Geen wonder dat Karel van de Woestijne bij de analyse van het schilderij *Sint Eloi, die eenen ring aan een verloofd paar verkoopt* de vrouwenfiguur de volgende nogal subjectieve beschrijving geeft: 'het bruidje is wel een beetje beschaamd, om dien arm die veilig en warm weegt op hare leden in bijzijn van vreemden.' (29-30). Of op deze vrouw meer beschaamdheid te ontwarren valt dan op het gezicht van Margaretha van Eyck laat ik aan de toeschouwers over. Ook de beschrijving van de

vrouw op een van de portretten van Petrus Christus krijgen wij de typische karaktertrekken van een fin-de-siècle-vrouw: ‘een teederlijk vrouwenportretje, zachte, zuivere oogen, de ovaal der durende jeugd, een goedige, vleezige mond, en die gelukkige rust van wie, tevreden, geen wenschen hebben en onbewust genieten van eigen vredigheid.’(34) De vrouw zonder eigen wensen, in zichzelf gekeerd is een tegenpool van de wrede vampierachtige vrouw van dezelfde periode aan het begin van de twintigste eeuw.

Het vrouwbeeld van Karel van de Woestijne zoals dat in zijn opstel over de Vlaamse Primitieven naar voren komt kan gedeeltelijk verklaard worden door de complexiteit van zijn persoonlijke gevoelens omtrent zijn aanstaande vrouw en omtrent het huwelijk in het algemeen rond die tijd. De eerste gevoelens voor Mariëtte van Hende die later zijn vrouw zou worden wekken in hem vooral veel angst en vrees op. Westerlinck noemt het konflikt binnen de dichter zelf: ‘de strijd tussen burgerlijkheid en kunstenaarschsap...’[4] Ook staaft Westerlinck de onzekere toestand van de dichter door zijn ‘psychische aanleg als angst-mens’. Hij wordt voortdurend geteisterd door angst, schuldgevoel en moeheid. De vrouw als zodanig betekent meer een bedreiging dan een aantrekkingskracht. Dit betekent echter niet dat men deze persoonlijke aanleg rechtstreeks moet vertalen in een soort vrouwenhaat. In ieder geval kleuren zijn innerlijke conflicten zijn beschrijvingen van de vrouwenfiguren op de schilderijen van de Vlaamse primitieven.

Dat de complexiteit van gevoelens omtrent de vrouw ook in de kunst van zijn broer, Gustave van de Woestijne pregnant aanwezig is illustreer ik tot slot door het schilderij door G.v.d.W. *De twee lentes* uit 1910 waarop de polariteit tussen stad en platteland, wulpsheid en eenvoudigheid, duidelijk te zien is.

OTKA 032447

Eindnoten:

1 W. Jos De Gruyter: *Het vrouwsportret in de Nederlandsche en Vlaamsche schilderkunst.* Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, N.V. p. 14.
2 Idem. p. 9.
3 W. Jos De Gruyter: p. 10.
4 Albert Westerlinck: *De eerste rijpe jaren van Karel van de Woestijne*. Beveren, Orbis en Orion Uitgevers, 1982. p. 40.

Karel Bostoen & Henk de Kooker
Nederlandse boekhandelscatalogi uit het bezit van de Hongaarse adellijke familie Teleki[1]

In de zeventiende eeuw was de Republiek der Zeven Provinciën (ongeveer het huidige Nederland) het Mekka van de Europese boekhandel en dit bleef ze tot de tweede helft van de achttiende eeuw. De Republiek had deze status onder meer te danken aan een Leidse innovatie uit 1599, namelijk de gedrukte veilingcatalogus van boeken.[2] Zo'n catalogus bevat de titels van boeken uit het bezit van een particulier of boekverkoper. De catalogus verscheen meestal enige maanden vooraleer de veiling daadwerkelijk plaatsgreep. Sommige aanwezigen kochten op last van opdrachtgevers die soms ver in het buitenland zaten. Deze laatsten wisten wat ze wilden hebben op grond van een veilingcatalogus uit het verre boekenmekka. Sommige aanwezigen noteerden bij elk kavel het bedrag waarvoor het was aangekocht. In een aantal gevallen noteerde men niet alleen de opbrengst van een kavel, maar ook de naam van degene die de aankoop deed.

De eerste veilingcatalogus uit 1599 bevat een gedeelte van het boekenbezit van Filips van Marnix van Sint Aldegonde (1540-1598). Dit was een beroemd calvinistisch geleerde en bijbelvertaler in opdracht van de Staten van Holland. Toen hij in de bloei van zijn leven was, had hij veel prestige verworven als adviseur van Willem van Oranje. Later is hij bekend geworden als de ongelukkige burgemeester van Antwerpen die de stad in 1585 had moeten overgeven aan Alexander Farnese, hertog van Parma, de

aanvoerder van de Spaanse troepen. Marnix is ook de auteur van de even geleerde als fel anti-roomse prozasatire de *Biencorf* (1569), gezien zijn vertalingen en vele herdrukken het populairste literaire Nederlandstalige werk uit de hele zestiende eeuw. Sinds kort weten we dat hij *niet* de auteur was van het *Wilhelmus*,[3] een lied dat weer om andere redenen dan de *Biencorf* zeer bekend is gebleven.

Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800 (BSC)

Na de eerste gedrukte veilingcatalogus zijn er nog vele duizenden verschenen. De Nederlandse boekhandelscatalogi uit de periode 1599-1800 worden sinds 1988 systematisch geïnventariseerd binnen een project dat door onze Leidse collega Bert van Selm is opgezet en dat na diens dood in 1991 is voortgezet door Dr. J.A. Gruys van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Sinds 1997 is Henk de Kooker co-editeur van het project Book Sales Catalogues. De praktische uitvoering ervan is sinds jaar en dag in zijn handen. Er zijn tot nu toe zo'n 4350 boekhandelscatalogi in de BSC-databank beschreven.[4] De databank/bibliografie bevat zo'n 11.000 exemplaren van boekhandelscatalogi, die in meer dan 300 bibliotheken, archieven, enz. worden bewaard. Het aantal in de databank opgenomen catalogi groeit langzaam, maar gestaag. Anderen hebben onmisbare bijdragen aan het project geleverd. Om ons tot Midden- en Oost-Europa te beperken: Otto Lankhorst heeft 830 Nederlandse boekhandelscatalogi in Sint-Petersburg opgespoord, Karel Bostoen haalde er 87 in het Poolse Wrocław onder het stof vandaan en Ferenc Postma traceerde een aantal Nederlandse boekhandelscatalogi - waaronder vier unica - in de Biblioteca Documentara C.P.D. te Zalau in Roemenië.[5] De Leidse uitgeverij Inter Documentation Company (IDC) heeft intussen meer dan 3150 catalogi op microfiche gepubliceerd. Sinds november 2000 zijn korte beschrijvingen van de verfilmde catalogi te raadplegen via een Internetsite.[6]

Bij de uitvoering van het BSC-project worden onder meer ook fondsen magazijncatalogi opgespoord, beschreven en verfilmd. Fondscatalogi geven niet alleen een overzicht van de boeken die een boekverkoper zelf heeft gedrukt of heeft laten drukken, maar ze bevatten ook uitgaven van andere boekverkopers, waarvan de uitgever van de fondscatalogus door

ruil of aankoop grote aantallen exemplaren in voorraad had. Magazijncatalogi bevatten de winkelvoorraad van een boekverkoper.

Er zijn mogelijk in de periode 1599-1800 zo'n 27.500 Nederlandse veilingcatalogi van boeken verschenen.[7] Van het merendeel daarvan is tot nu toe geen exemplaar geregistreerd. Zeer veel, zoniet de meeste exemplaren zijn - althans wat betreft de zeventiende-eeuwse catalogi- in buitenlandse bibliotheken te vinden. Midden en Oost-Europese bibliotheken bevatten veel unica; exemplaren die in geen enkele andere bibliotheek worden aangetroffen.

Zo ontdekte Otto Lankhorst in Sint-Petersburg 550 boekhandelscatalogi uit het bezit van de Silezische geleerde Gottfried Balthasar Scharff (1676-1744), waarvan er 200 unica zijn.[8] Scharff, een lutherse pastor in Schweidnitz (Svidnic), gaf het Verlichtingstijdschrift *Gelehrten Neuigkeiten Schlesiens* uit (1734-1740). Het blad is wel eens gekenschetst als het oudste literaire tijdschrift van Silezië, maar in feite domineert daarin het boekennieuws. Zo bevat het beschrijvingen van privé-bibliotheken van Silezische verzamelaars. Vermoedelijk had Scharff de Nederlandse catalogi aangeschaft met het oog op zijn behoefte aan bibliografische hulpmiddelen.[9]

Iets dergelijks geldt waarschijnlijk ook voor die catalogi in Wrocław (het voormalige Breslau), die voornamelijk uit het bezit van de protestantse theoloog Hieronymus Scholz stammen. Scholz (1723-1807) was verbonden aan de Breslause hoofdkerk van St.-Elisabeth als 'Ecclesiast' (prediker). Daarnaast doceerde hij dogmatische theologie aan het Elisabeth-gymnasium en hij was als geleerde ook zeer geïnteresseerd in het Silezische literaire verleden. Mogelijk hoorde ook het beheer van de bibliotheek van het gymnasium tot zijn werkzaamheden, maar daarover is momenteel niets met zekerheid te zeggen. Hij bezat in elk geval een flink deel van de Wrocławse catalogi, namelijk 40, waarvan 20 unica.[10] Overigens berusten in de universiteitsbibliotheek van deze Poolse stad 79 Nederlandse boekhandelscatalogi van vóór 1801 en nog eens acht in het Ossolineum aldaar. In het totaal zijn er daarvan 40 unica.

Het onderzoek in Hongarije is tot nu toe beperkt gebleven tot een aantal bibliotheken in Boedapest, en heeft inmiddels geleid tot de registratie van 208 catalogi, waarvan 68 unica. Het leeuwendeel berust in de Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Bibliotheek van de Academie van Wetenschappen).[11] Het is de vraag of alle in deze bibliotheek bewaarde Nederlandse boekhandelscatalogi thans in de databank-BSC zijn geregistreerd. Hetzelfde geldt voor de andere bibliotheken in Boedapest.

De conclusie moet zijn dat er - wat de Nederlandse boekhandelscatalogi betreft - nog het nodige onderzoek moet worden verricht, vooraleer we kunnen zeggen dat we weten wat er in Hongaars openbaar bezit aanwezig is.

Een bibliofiele graaf[12]

De grondlegger van de huidige Teleki-Bolyaibibliotheek in Marosvásárhely (nu Tîrgu Mureş in Roemenië), was een telg uit een oude Hongaarse adellijke familie die tot in de twintigste eeuw een belangrijke rol heeft gespeeld in het intellectuele en politieke Hongaarse leven. De Zevenburgense hofkanselier Sámuel Teleki (1739-1822) is de bibliofiele graaf die hier een belangrijke rol speelt.[13] In de jaren 1759-1763 maakte hij als jongeman een studiereis door West-Europa waarbij hij ook de Republiek aandeed. Zoals zoveel *peregrini* hield ook deze student een reisdagboek bij, waarvan het originele handschrift helaas niet is overgeleverd. Gelukkig bezorgde hij zelf daarvan een gedrukte uitgave, waaruit blijkt dat hij tijdens zijn verblijf in Nederland vooral belangstelling had voor de geleerde wereld in Utrecht, Leiden, Franeker, Harderwijk en Groningen. Zo maakte hij een mooie observatie van een college algemene geschiedenis van de Utrechtse hoogleraar Peter Wesseling (1735-1764). Wesseling doceerde aan huis en trok zoveel belangstellenden dat zijn huis letterlijk te klein was. Daarom liet hij zijn voordeur open zetten om vervolgens met luider stem zijn college voor te dragen zodat dit ook op straat te volgen was. Over de Leidse hooggeleerde Tiberius Hemsterhuis (1685-1766), toen de oudste professor van Nederland, merkte hij op dat deze een dermate voortreffelijk Latijn sprak dat elk van diens colleges als voorbeeld voor een Latijnse redevoering kon worden genoteerd.

Omdat Teleki alle boeken die hij onderweg kocht, nauwkeurig noteerde - met de prijs die hij ervoor betaalde - in een aantekenboekje, weten we dat hij in dat jaar 365 boeken in Holland kocht, waarbij het transport van zijn boeken naar Transylvanië hem het nodige werk bezorgde. Hij bezocht ook twee boekenveilingen: die van de *Bibliotheca Baudouiniana* in Utrecht en die van de *Bibliotheca Albertina* in Leiden waarbij hij aantekeningen maakte. In die jaren ontwikkelde zich zijn liefde voor het boek die in de loop van de jaren steeds sterker zou worden: hij is nooit meer gestopt met het verzamelen van boeken. Toen hij in 1787 kanselier van Transylvanië werd en aan het Weense hof verbleef, hield hij contact met

uitgevers en boekhandelaren om zijn collectie verder uit te breiden. Aan het eind van zijn leven telde zijn collectie zo'n 40.000 banden, waaronder ook boeken van verlichte filosofen als Voltaire en Rousseau. Om die collectie te herbergen liet hij zich in 1799-1802 een bibliotheek bouwen, niet alleen voor zijn eigen boeken, maar ook voor die van zijn echtgenote Susanna Bethlen (1754-1797). Haar boeken kregen een eigen plek in de voorhal van de bibliotheek. Onderzoek daarnaar zal voor iemand die haar boekenbezit vanuit een gender-benadering analyseert, mogelijk interessante resultaten opleveren.[14]

Teleki heeft vele jaren gewerkt aan een zorgvuldig samengestelde catalogus van zijn boeken, die in vier delen in de periode 1796-1819 van de pers kwam.[15] Daardoor weten we dat hij naar schatting zo'n 2000 boeken van Nederlandse herkomst bezat. Zijn bibliofilie blijkt onder meer uit zijn oog voor mooie boekbanden, maar het is duidelijk dat hij ook heel goed wist wat bepaalde exemplaren inhoudelijk waardevol maakte. Hij had op dat punt een voorkeur voor boeken die handschriftelijke aantekeningen van vroegere bezitters bevatten (*libri annotati*) en voor boeken met bijzondere eigendomsmerken. Hij kocht ook speciaal boeken van grote typografen uit het verleden zoals de Manutii, de Frobenii, de Plantijnse drukkerij, de Elzeviers, de Blaeu's, kennelijk omdat de teksten daarin het zorgvuldigst en het mooist waren uitgegeven.

Het oorspronkelijke boekenbezit van Teleki is in de loop der eeuwen nog eens uitgebreid met ca. 160.000 oude drukken. Daarvan zijn er 80.000 afkomstig van het protestantse *Collegium* (theologenopleiding) te Marosvásárhely (Tîrgu Mureş). Ook deze collectie bevat veel boeken van Nederlandse herkomst, omdat de studenten die door het *Collegium* waren uitgezonden naar Nederlandse universiteiten, verplicht waren zoveel mogelijk boeken mee terug te nemen voor hun oude Hongaarse *Alma Mater*. De resterende 80.000 oude drukken in de huidige Teleki-Bolyaibibliotheek zijn afkomstig uit andere kerkelijke bibliotheken, uit schenkingen en aankopen.

De catalogi uit het bezit van de familie Teleki

Het tweede deel van de *Bibliotheca Samuelis S.R.I. Comitis Teleki de Szek* bevat veertien veilingcatalogi van Nederlandse privébibliotheken, overigens geen van alle unica.[16] Op één uitzondering na - de *Bibliotheca Albertina*, Leiden 1763 - worden exemplaren daarvan thans bewaard in de Teleki-Bolyaibibliotheek.[17] Het lijkt erop dat we hiermee precies weten welke catalogi Sámuel Teleki in 1800 bezat, maar de werkelijkheid blijkt weerbarstiger.[18] In de Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK) te Boedapest worden nog eens 41 catalogi met de provenance 'familie Teleki' bewaard, waaronder drie exemplaren van de *Bibliotheca Albertina.* Van vijf veilingcatalogi uit het bezit van Sámuel Teleki die in de Teleki-Bolyaibibliotheek worden bewaard zijn ook één of twee exemplaren in de MTAK aanwezig. Het is bekend hoe deze exemplaren in de MTAK terecht zijn gekomen. Graaf József Teleki (1790-1855), de eerste voorzitter van de Hongaarse Academie van Wetenschappen, liet boeken en andere zaken uit het familiebezit van de Teleki's, waaronder boeken van Sámuel Teleki, aan de Academie na.[19] Betekent dit nu dat alle catalogi in de MTAK met de provenance Teleki uit het bezit van Sámuel Teleki stammen? Daar bestaat helaas geen zekerheid over: ze zouden in principe alle door Sámuel aangeschaft kunnen zijn, maar mogelijk hebben ook andere familieleden aan de collectie bijgedragen.

De totale collectie catalogi in de Teleki-Bolyaibibliotheek en de MTAK bestaat uit 40 veilingcatalogi van boeken en negen magazijncatalogi, verder één fondscatalogus en één veilingcatalogus die geen veiling van boeken betreft, maar een van de natuurkundige instrumenten van de Leidse hoogleraar in de filosofie en wiskunde Petrus van Musschenbroek (1692-1761). Van de 51 geregistreerde catalogi uit het bezit van de familie Teleki zijn er maar liefst zestien unica: negen veilingcatalogi, acht magazijncatalogi en één fondscatalogus. De twee nu bekende exemplaren van de veilingcatalogus uit 1749 van de Leidse geleerde Joannes van Musschenbroek (1687-1748) zijn in de collectie aanwezig. Er zijn van meerdere veilingcatalogi twee of zelfs drie exemplaren: van acht catalogi zijn twee exemplaren geregistreerd en van vier catalogi zijn er drie exemplaren.

De oudste catalogus dateert uit 1682, de jongste uit 1793, waaruit blijkt dat ook oudere catalogi van belang werden geacht. Op grond van het tot dusver geregistreerde corpus zijn alvast de volgende vaststellingen te maken. De collectie bevat nogal wat veilingcatalogi die het boekenbezit van

Leidse en Utrechtse hoogleraren bevatten. Het valt ook op dat de exemplaren vaak handschriftelijke aantekeningen bevatten en de prijzen van de geveilde boeken. Dit is met name het geval bij de catalogi waarvan meer dan één exemplaar in de collectie aanwezig is. Wanneer een exemplaar maar gedeeltelijk van prijzen is voorzien, dan bevat het tweede of derde exemplaar meestal wél alle prijzen.

Dat er in Hongaarse bibliotheken met oud bezit naar Nederlandse boekhandelscatalogi wordt gezocht en dat dit bezit vervolgens wordt geïnventariseerd is bijzonder wenselijk. Ook in Hongaarse bibliotheken in Roemenië dient het onderzoek te worden voortgezet. Bevat de *Bibliotheca Samuelis S.R.I. Comitis Teleki de Szek* werkelijk alle Nederlandse boekhandelscatalogi uit het bezit van Sámuel Teleki? Zijn er in Tîrgu Mureş bewaarde catalogi voorzien van prijzen? Het zijn voor de hand liggende vragen waarop we graag het antwoord zouden kennen. In elk geval geeft dit onderzoekje naar Hongaars boekenbezit met een Nederlandse achtergrond reeds aan dat er in Hongarije en Roemenië op dit terrein nuttig werk kan worden verricht.

Bijlage

Voorlopige lijst van 51 Nederlandse boekhandelscatalogi uit het bezit van de familie Teleki die worden bewaard te Boedapest en in Tïrgu Mureş (Marosvásárhely)

De lijst is gebaseerd op onderzoek in de Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Bibliotheek van de Hongaarse Academie van Wetenschappen), hieronder afgekort als MTAK.[20] De vermeldingen van catalogi in de Teleki-Bolyaibibliotheek (TBB) zijn ontleend aan Anikó Deé Nagy: ‘Dutch cultural remains in Marosvásárhely’. In: *Een boek heeft een rug.* Zoetermeer 1995, p 79, noot 3. Het is niet bekend of de catalogi in de TBB handschriftelijke toevoegingen bevatten.

De titelopgaven staan in chronologische volgorde. Ze beginnen met de naam van de eigenaar van de boeken. Bij veilingcatalogi volgt de dag waarop de veiling begon. Bij fonds- en magazijncatalogi volgt het jaar van verschijnen van de catalogus.

Nicolaas Heinsius	1683-03-15	Tîrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Heinsiana sive Catalogus librorum, quos, magno studio, & sumtu, dum viveret, collegit vir illustris Nicolaus Heinsius, Dan. fil. In duas partes divisus. Cujus bibliothecae publicam faciet auctionem Lugduni Batavorum, Johannes de Vivie, bibliopola, ad diem lunae 15. martii, anni 1683. Stylo novo & sequentes. Lvgd. Batav. Apud Johannem de Vive [!], MDCLXXXII.
Petrus Francius	1705-04-14	Boedapest, MTAK 524.624:2	Catalogus selectissimorum librorum celeberrimi viri Petri Francii eloq. & histor. in ill. schola Amstelaed. nuper prof. P. Quorum plurimi manuscripti antiqui bonae notae tam Graeci quam Latini; alii virorum doctrina illustrium manu & annotatis ornati. Una cum indice iconum pictarum illustrium eruditorum quibus Musaeum Francianum superbit. Horum

			omnium fiet auctio a d. XIV. aprilis MDCCV. & seqq. in aedibus defuncti fossa Caesarea prope viam Trajectinam. Amstelaedami, ex officina Wetsteniana, 1705.
Gustaf (graaf) Carlson	1711-10-19	Tîrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Carlsoniana. Regum et principum oculis digna, multo studio, judicio et labore collecta. Ad diem 19. octobris & seqq. 1711. distrahenda Hagae-Comitis per Petrum Husson bibliopolam. [&] Appendix van uytgesochte prent-konst en andere boeken, waer onder een seer uytnemend schoon exemplaer van een bybel, door Arias Montanus Hispalensis in vier taelen overgeset, in acht curieuse op de snee en het plat vergulde Fransche banden gebonden, in daer toe hoorende houte kas leggende. In 's Gravenhage, by Pieter Husson, boekverkooper op de Capelle-brug. 1711.
Franciscus Fabricius	1738-10-20	Boedapest, MTAK 525.086:2 (Het	

titelblad ontbreekt.
Met alle prijzen.)

			Bibliotheca Fabriciana, sive Catalogus praestantissimorum & exquisitissimorum librorum. [...] Lugduni in Batavis, apud Samuelem Luchtmans, 1738. Ubi catalogi distribuuntur.
Pierre Humbert	1740	Boedapest, MTAK 524.808:8 (Enkele in hs. toegevoegde titels.)	Livres imprimés à Amsterdam, chez Pierre Humbert. Ou dont il a nombre d'exemplaires. Pour l'année 1740. Ceux marqués d'une * sont avec le droit de copie.
Jacob Wittichius	1740-03-22	Boedapest, MTAK 562.526:2 (Gedeeltelijk met prijzen.) Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 28	Bibliotheca Wittichiana sive Catalogus librorum, bibliothecae instructissimae viri celeberrimi D. Jacobi Wittichii, dum in vivis esset, philosophiae doctoris, ejusdem ac matheseos professoris in academia Lugduno-Batava. Nullis aliorum libris intermixtis. Quorum publica fiet auctio. In officina Luchtmanniana, ad diem martis 22 martii & seqq. diebus 1740.

			Lugduni Batavorum, apud Samuelem Luchtmans, 1740. Bibliopolam & academiae typographum.
Adriaan van Boscheiden	1740-05-16	Boedapest, MTAK 525.086:1 (Met alle prijzen.) Boedapest, MTAK 562.526:1 (Met alle prijzen.)	Bibliothecae Boscheidianae pars prima, sive Catalogus bibliothecae exquisitissimae librorum, in omni facultate rarissimorum et antiquissimorum ut et manuscriptorum splendidissimorum. Quibus usus est vir reverendus Adrianus van Boscheiden, dum viveret, verbi divini minister in ecclesia Leidensi fidelissimus. Nullis aliorum librorum intermixtis. Quorum auctio fiet in officina Luchtmanniana, ad diem 16 & seq. mayi 1740 Lugduni Batavorum, apud Samuelem Luchtmans, 1740. Catalogi etiam distribuuntur apud Johannem van Abcoude.
Pieter Burman (1668-1741)	1742-02-26	Boedapest, MTAK 526.162 (De p. 345-346 ontbreken.)	

		Boedapest, MTAK Bibliogr. O 11:1 (Gedeeltelijk met prijzen.) Boedapest, MTAK Bibliogr. O 2009 (Prijzen op de p. 1-65.)	Bibliotheca Burmanniana, sive Catalogus librorum instructissimae bibliothecae viri summi D. Petri Burmanni, dum in vivis esset, J.U.D. historiarum, Graecae lingua, eloquentiae, poëtices, & historiae Faederati Belgii professoris, & bibliothecarii. Nullis aliorum libris intermixtis. [...] Lugduni in Batavis, apud Samuelem Luchtmans, 1742. Academiae typographum, ubi catalogi distribuuntur. Sex diebus ante auctionem patebit bibliotheca.
Willem Jacob 's Gravesande	1742-09-24	Boedapest, MTAK 525.201:1 (Enkele prijzen. De p. 111-112 ontbreken.) Boedapest, MTAK 525.414:2 (Gedeeltelijk met prijzen.) Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 15:1 (Blijkens een aantekening voorin de catalogus bedroeg de opbrengst van de boeken fl 6055-5,	Bibliotheca 's Gravesandiana. Sive Catalogus librorum [...] D. Gul. Jac. 's Gravesande, dum in vivis esset A.L.M. J.U. & Ph. D. philosophiae matheseos & astronomiae professoris in academia Lugduno-Batava, societatis regiae scientiarum Londinensis socii.

		die van de instrumenten fl 363-15, die van de kaarten en prentboeken fl 463-1. Met alle prijzen.)	[...] Lugduni Batavorum, apud Joh. & Herm. Verbeek, bibliop. Ubi catalogi distribuuntur.
Johann Caspar Arkstee & Henricus Merkus	[1745]	Boedapest, MTAK 524.808:1	Catalogue de livres François, qui se trouvent a Amsterdam, sur la Vieille Turfmarkt et a Leipzig. Unter dem Hoomannischen Hausse auf der Peter-Strassen. Chez Arkstée et Merkus.
Johann Caspar Arkstee & Henricus Merkus	1745	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 2012:1	Catalogus librorum. In quavis facultate & lingua nempe theologicorum, juridicorum, medicorum et mescellaneorum [!]. Latino, Italico, Hispanico, Anglico, Germanico & Belgico. Sermone conscriptorum Amstelodami & Lipsiae, apud Arksteeum et Merkum. Prostantium. Amstelodami et Lipsiae, apud Arksteeum et Merkum, MDCCXLV.

Johannes Wesselius	1746-02-28	Boedapest, MTAK 525.414:1 (Prijzen op de p. 1-6.) Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 12:3 (Met alle prijzen.)	Bibliotheca Wesseliana, sive Catalogus librorum instructissimae bibliothecae, viri celeberrimi ac plurimum reverendi Johannis Wesselii, dum in vivis esset S.S. theol. doctoris, theologiae ut & oratoriae sacrae in Academia Lugd. Batava professoris, ac verbi divini ministri in ecclesia, quae Leidae colligitur, fidelissimi ac facundissimi. Nullis aliorum libris intermixtis. Quorum auctio fiet in aedibus clarissimi defuncti. Die lunae 28. februarii & seqq. diebus 1746. Lugduni Batavorum, apud Samuelem Luchtmans & filium, academiae typographis. 1746. Tribus diebus ante auctionem patebit bibliotheca.
Pieter (II) Mortier	[1747]	Boedapest, MTAK 524.808:9	Catalogus librorum Latinorum qui venales prostant Amstelodami, apud Petrum Mortier. MDCCXLVII. [&] I. Continuatio catalogi librorum

			Latinorum, qui venales prostant Amstelodami, apud Petrum Mortier. II. Continuatio catalogi librorum Latinorum, qui venales prostant Amstelodami, apud Petrum Mortier.
Pierre Gosse junior	[tussen 1748 en 1760]	Boedapest, MTAK 524.808:4	Suite du Catalogue de livres nouveaux & autres qui se vendent à la Haye chez Pierre Gosse junior, libraire de son altesse royale la princesse d'Orange et de Nassau. [&] Troisieme[-quatorzieme] partie du Catalogue de livres [...].

Pieter (II) Mortier	1749	Boedapest, MTAK 524.808:7 (Incompleet; alleen titels A-G en een gedeelte van de letter H.)	Catalogue des livres nouveaux, François et Latins. Qui ont parus peu d'années et se trouvent, à Amsterdam. Chez Pierre Mortier. Et a Leipzig dans son magazin, im Hohmannischen Hoff auf der Peter-strassen. A Amsterdam et à Leipzig. Chez Pierre Mortier, MDCCXLIX.
Johannes van Musschenbroek	1749-03-03	Boedapest, MTAK 525.201:3 Boedapest, MTAK 561.947 (Het laatste blad ontbreekt.)	Catalogus librorum exquisitissimorum, praecipue medicorum philosophicorum [...] quibus usus est Joannes van Musschenbroek dum in vivis mechanicus solertissimus. Cum adjecta sunt instrumenta physica, hydrostatica [...] et machinae diversae aliae ab ipso fabrefactae. Et qua apud ipsum prostabant. Quorum auctio fiet ad diem lunae 3. martii et seq. 1749. Lugduni Batavorum, apud Samuelem Luchtmans et filium. 1749. Ubi

			catalogi distribuuntur.
Pieter (II) Mortier	1751	Boedapest, MTAK 524.808:7	Supplement au Catalogue des livres nouveaux, François & Latins. Qui se trouvent à Amsterdam & à Leipzig chez Pierre Mortier. A Amsterdam & à Leipzig, chez Pierre Mortier. MDCCLI.
anoniem	1751-03-08	Boedapest, MTAK 525.201:2 (Met alle prijzen.)	Catalogus variorum et insignium librorum, nitide compactorum, in quavis facultate, arte & lingua. Inter quos mathematicorum pars non exiqua [...]. Trajecti ad Rhenum, apud Cornelium Kribber, bibliopolam. Ubi catalogi distribuuntur.
anoniem	1751-09-27	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 12:4 (Enkele prijzen.)	

			Catalogus variorum & insignium, in omni scientiarum genere, librorum. cum appendice [...] quos tres doctissimi viri reliquerunt. [...]. Trajecti ad Rhenum, apud Guil. & Guil. Henr. Croon, & Joan Henr. Vonk van Lynden.
Pierre Humbert & David Pierre Humbert	1752	Boedapest, MTAK 524.808:5	Vingt et deuzieme suite du Catalogue des livres, qui se trouvent chez Pierre Humbert et fils, libraires à Amsterdam. pour les années 1749, 1750, 1751.
Pieter (II) Mortier	1752	Boedapest, MTAK 524.808:6	Catalogue de quelques livres nouveaux, François, Latins, Italiens et Anglois, reçus depuis peu et qui se trouvent à Amsterdam chez Pierre Mortier.
Jean Schreuder & Pieter (III) Mortier	1756	Boedapest, MTAK Orvt. O. 1/h 6:4	Catalogus quorundam librorum medicorum. In officina J. Schreuderi & Petri Mortier junioris, Amstelodami prostantium. Amstelaedami apud Johannem

			Schreuder & Petrum Mortier juniorem, MDCCLVI.
Johannes van den Honert	1758-10-09	Boedapest, MTAK Bibliogr. O 14:1	Bibliotheca Honertiana, sive Catalogus librorum, nitidissime compactorum bibliothecae instructissimae viri clarissimi & plurimum reverendi Joannis van den Honert, T.H. filii, dum in vivis esset S.S. theologiae doctoris ejusdemque facultatis, ut & historiae ecclesiasticae, & oratoriae sacrae professoris in academia Lugduno-Batava, ac verbi divini ministri in ecclesia, quae Leidae colligitur, fidelissimi & facundissimi. Nullis aliorum libris intermixtis. Quorum publica fiet auctio in aedibus clarissimi defuncti. Die lunae 9. octobris & seqq. diebus 1758. Lugduni Batavorum, apud Samuelem et Johannem Luchtmans, 1758. Academiae typographos, ubi

catalogi
distribuuntur.

Willem van Irhoven	1761-06-08	Tîrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Irhoviana, sive Catalogus variorum, & in quavis facultate ac lingua praestantissimorum librorum. Inter quos eminent rarissimae & non ubivis obviae bibliorum editiones, patres, concilia, historiae ecclesiasticae scriptores, theologi, commentatores, philosophi, historici, aliique tam historici, quam antiquarii & de meliori nota litteratores & miscellanei, rarissimorum & primis typographiae incunabulis impressorum librorum: accedit rarissimorum de historia Foederati Belgii, aliorumque tam de historia ecclesiastica, quam de politica & civili tractatuum, vel raro aut nunquam occurentium collectio eximia, improbolabore & summo delectu instituta. Hos omnes egregio judicio, nec minoribus expensis collegit, & dum fatu deusque sinebant, usus est vir doctissimus ac

			celeberrimus theologus Guilielmus van Irhoven, (dum in vivis esset) SS. theologiae & philosophiae doctor theologiae, ut & historiae ecclesiasticae in academia Trajectino-Batava professor. Horum omnium publica distractio habebitur in aedibus clarissimi defuncti in platea vulgo dicta de Mariae-plaats die VIII. junii MDCCLXI. & sequentibus. Trajecti ad Rhenum, apud Hermann. Besseling. et Abrah. à Paddenburg. Bibliop. De catalogus werd uytgegeven by Abrah. van Paddenburg, in de Choorstraat in de Waarheid.
Franciscus van Oudendorp	1761-10-05	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 11:2 (Met alle prijzen.) Tîrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Oudendorpiana, sive Catalogus librorum, viri celeberrimi Francisci van Oudendorp, dum vivebat, historiarum & eloquentiae, in academia Lugduno-Batava, professoris. Nullis aliorum libris intermixtis. Quorum

			publica fiet auctio in officina Luchtmanniana, die lunae 5. octobris & seqq. diebus, 1761. Lugduni Batavorum, apud Samuelem et Johannem Luchtmans, 1761. Ubi catalogi distribuuntur.
Cornelius Dierkens	1761-11-30	Tîrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Dierkensiana, sive Catalogus librorum, viri clarissimi domini Cornelii Dierkens, dum vivebat J.C.tus à secretisque scabinorum

			Hagae-Comitum. Nullis aliorum libris intermixtis. Quorum auctio fiet publicae per Otthonem van Thol, in Aula magna (vulgo dicta) de groote Zaal van 't Hof, die lunae 30 novembris 1761. & sequentibus. Hagae Comitum, apud Otthonem van Thol, ubi catalogi distribuuntur.
Johannes van de Water & Bernard de Koning	1761-11-30	Tïrgu Mureş, TBB	Pars bibliothecae Waterianae, sive Catalogus optimorum librorum, praecipue juridicorum, theoreticorum, & practicorum, historicorum, veterum ac recentiorum, poetarum, antiquariorum, aliorumque melioris notae litteratorum, & miscellaneorum rarissimorum, quos collegit, dum viveret vir amplissimus Joannes van de Water, J.U.D. Trajectinae curiae provincialis ab actis & tabulis (vulgo graphiarius) praestantissimus. Accedit collectio librorum,

			nitidissime compactorum, quos reliquit Bernardus de Koning, jur. Utr. st. quorum auctio fiet die lunae 30. novemb. 1761. in aedibus Johannis Stouw, in via de Marieplaats pone templum S. Mariae addictum. Trajecti ad Rhenum, apud Hermannum Besseling, et Joan. Servaas Bosch, bibliopolas. By wien de catalogen te bekomen zyn, mits betalende 2 stuiv. ten behoeven van het diaconie-oud-mannen en vrouwen-huis.
Petrus van Musschenbroek	1762-03-09	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 10:3 Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 15:2 (Met alle prijzen.) Tïrgu Mureş, TBB	Bibliothecae Musschenbroekiana, sive Catalogus librorum viri celeberrimi Petri van Musschenbroek, dum vivebat A.L.M. philosophiae et medicinae doctoris, philosophiae et matheseos in academia Lugduno-Batava professoris, etc. etc. etc. [...] Lugduni Batavorum, apud Samuelem et Johannem Luchtmans, 1762. Ubi catalogi distribuuntur.

Petrus van Musschenbroek	1762-03-15	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 10:4 Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 15:3 (Met alle prijzen. De p. 59-60 van O. 15:3 ontbreken. Aan het einde van O. 15:3 aantekeningen m.b.t. opbrengstprijzen.)

		Tîrgu Mureş, TBB	Collectio exquisitissima instrumentorum, in primis ad physicam experimentalem pertinentium. Quos collegit vir celeberrimus Petrus van Musschenbroek, dum vivebat A.L.M. philosophiae et medicinae doctor, philosophiae et matheseos in academia Lugduno-Batava professor, etc. etc. etc. [...] Lugduni Batavorum. Apud Samuelem et Johannem Luchtmans, 1762. Ubi catalogi distribuuntur.
J.I. van Bergum van Nieuwenhuisen & Herman Hubert & G.C.D.	1762-10-04	Tîrgu Mureş, TBB	Catalogi duo librorum quorum prior continet partem bibliothecae librorum juridicorum, historicorum et miscellaneorum quibus usus est, dum in vivis erat, vir amplissimus J.I. van Bergum van Nieuwenhuisen, reipublicae Harlemensi a secretis posterior continet bibliothecam librorum

			theologicorum, philologicorum, et miscellaneorum quos reliquit vir plurimum reverendus Hermanus Hubert, dum in vivis erat, verbi divini minister in urbe Meppeliensi fidelissimus. Waar by komen vier appendices de twee eerste van Nederduytsche godgeleerde en historische boeken. De derde van Latynsche Fransche en Nederduytsche genees en heelkundige boeken en instrumenten, meest gebruykt door G.C.D. in zyn leeven voornaam chirurgyn en vroedmeester. De vierde van Engelsche en Fransche, welke alle verkogt zullen werden ten huyze van S. en J. Luchtmans, den 4 oct. en volgende dagen. Lugduni Batavorum, apud Sam. et Joh. Luchtmans, 1762. Ubi catalogi distribuuntur.
George Baudouin de Tallevennes	1762-11-15	Tîrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Baudouiniana sive Catalogus variorum & praestantissimorum

librorum, praecipue theologicorum, historico-ecclesiasticorum, philosophicorum, auctorum classicorum, historicorum, aliorumque, tam juridicorum, quam melioris notae miscellaneorum, in quavis facultate & lingua, tam Latina quam Gallica, quibus dum in vivis esset, usus est nobilissimus & praestantissimus vir dominus Georgius Baudouin de Tallevennes. Horum omnium publica habebitur distractio in platea, vulgo dicta de Bree-straat: die XV. novembris MDCCLXII. & sequentibus. Trajecti ad Rhenum, apud G. van der Weide, H. Spruit, A. v. Paddenburg.

			Bibliopolas. Alwaar de catalogus word uitgegeven, mits te betalen 2 stuivers voor den armen.
Johannes Alberti	1763-04-11	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 10:1 (Alleen dl. 1 met prijzen.) Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 12:1 (Met alle prijzen.) Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 14:2 (Blijkens een aantekening aan het einde van MTAK Bibliogr. O. 14:1 bedroeg de opbrengst van de veiling fl 13364-13.)	Bibliotheca Albertina, sive Catalogus librorum exquisitissimorum rarissimorumque bibliothecae viri clarissimi & plurimum reverendi Joannis Alberti, dum vivebat S.S. theologiae doctoris, ejusdemque facultatis in academia Lugduno-Batava professoris ordinarii, nullis aliorum libris intermixtis quorum publica fiet auctio in aedibus clarissimi defuncti die lunae 11. aprilis & seqq. diebus 1763. Lugduni Batavorum, apud Samuelem et Johannem Luchtmans, 1763. Ubi catalogi distribuuntur.
Petrus Wesseling	1765-10-07	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 14:4 (Met alle prijzen. Dl. 3 ontbreekt.) Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 14:5	Bibliotheca Wesselingiana, sive Catalogus exquisitissimorum librorum, in omni scientiarum genere, in omni scientiarum

genere, quibus olim usus fuit vir celeberrimus Petrus Wesseling, dum in vivis esset J.U.D. juris naturae & publici Romano Germanici, historiarum, eloquentiae ac linguae Graecae, in academia Ultrajectina, professor: nullis aliorum libris intermixtis. Quorum publica auctio fiet in aedibus clarissimi defuncti, in platea, vulgo, de Poelenburgsteeg, die lunae VII. octobris & seqq. diebus 1765. Pars I.[-]II. Trajecti ad Rhenum, apud Abrah. à Paddenburg et Guill. Dav. Grommé bibliopolas. Voor de catalogus moet 2 stuivers voor den armen betaalt worden. [&] Nvmismata antiqva. e museo viri celeberrimi Petri Wesselingii, J.U.D. J.N. & G. hist. eloq. & ling. Graecae professor ordinarii. Quorum publica instituetur distractio d. XIX. octobris, in aedibus cel. defuncti. Trajecti ad Rhenum, apud Abr. v. Paddenburg, G.

Dav. Grommé,
bibliopolas.
MDCCLXV.

Hieronymus de Wilhem	1767-09-28

		Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 10:2 Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 14:3 (Met alle prijzen.)	Bibliotheca Wilhemiana, sive Catalogus librorum exquisitissimorum, rarissimorumque ut et manuscriptorum bibliothecae viri eruditissimi & plurimum reverendi, dum vivebat, S.S. theologiae doctoris, verbi divini ministri ecclesiae Lekkerkerk vigilantissimi, facundissimi nullis aliorum libris intermixtis quorum publica fiet auctio in officina Luchtmanniana, die lunae 28. septembris & seqq. 1767. Lugduni Batavorum, apud Samuelem et Johannem Luchtmans, 1767. Ubi catalogi distribuuntur.
Johannes Lulofs	1769-05-29	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 15:4	Bibliothecae Lulofsianae pars maxima sive Catalogus librorum bibliothecae selectissimae viri clarissimi Joannis Lulofs, dum in vivis esset A.L.M. J.U. et phil. doct. philosophiae, matheseos et astronomiae

			professoris in academia Lugduno-Batava, fluviorum Hollandiae et Westfrisiae, inspectoris generalis etc. etc. Quorum publica fiet auctio in officina Luchtmanniana. Die lunae 29. maji & seqq. 1769. Lugduni Batavorum, apud Samuelem et Johannem Luchtmans, 1769. Ubi catalogi distribuuntur.
Bernard Siegfried Albinus	1771-10-14	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 15:5 (Enkele prijzen.)	Pars bibliothecae sive Catalogus librorum medicorum, anatomicorum, chirurgicorum, botanicorum, chemicorum, pharmaceuticorum, de animalibus et naturalis historiae scriptorum, philosophicorum, mathematicorum ac miscellaneorum. Quibus in vita sua usus est. Vir clarissimus Bernardus Siegfriedus Albinus. Med. doct. anat. chir. et med. in academia, quae Leidae est, professor ordin. haud incelebris. Quorum, ut &

			eorum, quae adjecta, publica fiet auctio in aedibus defuncti. D. lun. XIV. oct. & seqq. 1771. Lugduni Batavorum, apud Petrum Delfos, juniorem. et Jacobum Douzi. Ubi catalogi distribuuntur.
Johannes Nettis	1774-10-10	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 19 (Enkele prijzen.) Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 439:1 (Met alle prijzen.)	

			Pars maxima bibliothecae Nettisianae, sive Catalogus librorum, in omni scientiarum genere, praestantissimorum et rariorum. Quos collegit vir reverendus Joannes Nettis, M.D., olim V.D.M. inter teleiobaptistas, &c. Quorum omnium auctio fiet in officina P. vander Eyk et D. Vygh. Ad diem lunae 10. octobris 1774. & seqq. Patebit bibliotheca 6. 7. & 8. octobris. Lugduni Batavorum, apud P. vander Eyk et D. Vygh, ubi catalogi distribuuntur.
Abraham (II) Kallewier	1775-06-08	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 33	Catalogus librorum, exquisitorum, theologicorum, juridicorum, historicorum et miscellaneorum neevens een fraaije verzameling van Nederduitsche godgeleerde en andere boeken [...] alle nagelaten door Abrah. Kallewier [...]. Lugduni Batavorum, apud Jac. Meerburg, 1775.

anoniem	1775-06-14	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 29	Catalogus librorum, exquisitorum, juridicorum, historicorum et miscellaneorum. [...] Lugduni Batavorum, apud Jac. Meerburg, 1775. Ubi catalogi distribuuntur.
Cornelius Backer	1775-10-09	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 35 (Gedeeltelijk met prijzen.)	Pars bibliothecae Backerianae, sive Catalogus librorum, theologicorum, juridicorum, antiquariorum, historicorum, poetarum et miscellaneorum. Omnium nitidissime compactorum quos in suos usus collegit vir nobilissimus Cornelius Backer, dum in vivis erat J.U. doctor, & scabinus Amstelodamensis. Quorum auctio fiet in officinae P. v.d. Eyk et D. Vygh. Ad diem 9 octobris 1775. & seqq. Lugduni Batavorum, apud P. v.d. Eyk et D. Vygh, 1775. Ubi catalogi distribuuntur.
Wilhelmus van Veele	1776-02-18 # 1776-02-15	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 2035 (De p. 7-10 en 21-24 ontbreken. De gedrukte veildatum	

1776-02-18 is in hs. veranderd in 1776-02-15. Enkele prijzen.)

			Catalogus librorum praestantissimorum [...] avec une belle collection des livres François, Anglois et Italiens alsmede een fraaie verzameling van Nederduitsche boeken [...] quos reliquit Wilhelmus van Veele [...] eerste clercq of commis ter admiraliteit) &c. &c. Cui accedit appendix librorum [...] quorum omnium fiet auctio in officina Caroli Delfos [...]. Lugdunum Batavorum, apud Carlos Delfos, 1776. In platea (vulgo de Breedstraat) ubi catalogi distribuentur.
Job Baster	1776-03-18	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 32 (De p. 85-86 ontbreken.)	Bibliotheca Basteriana, sive Catalogus librorum, nitidissime compactorum medicorum, theoreticorum et practicorum, anatomicorum, chirurgicorum, artis obstetriciae scriptorum, botanicorum, chemicorum, historiae naturalis scriptorum,

			physicorum, mathematicorum et miscellaneorum. ut & collectio physicorum, mathematicorum et chirurgicorum instrumentorum, insectorum, conchyliorum aliarumque curiositatum. quae omnia in suos usus collegit vir doctissimus & experientissimus Jobus Baster, dum vivebat medicinae doctor in urbe Zierickzensi, academiae Caesareae naturae curiosorum, societatis regalis Londinensis, Hollandicae & Zeelandicae membrum. Quorum omnium fiet auctio in officina Luchtmanniana, as diem 18. martii & seqq. 1776. Lugduni Batavorum, apud S. et J. Luchtmans, 1776. Ubi catalogi distribuuntur.
Isaac Simon Cahais	1776-04-22	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 31	Catalogus van een extra keurlyke verzameling, meest Latynsche, Fransche en Nederduitsche boeken [...] als mede verscheide rariteiten, onder

			dezelve een capitale clavecimbaal, keurlyke fransche prentkonst [...] nagelaten door de heer Isaac Simon Cahais, in leeven procureur voor de respectieve hoven van justitie in Holland, en een ander voornaam liefhebber; welke de [!] publiek verkogt zullen werden [...] door Hendrik Backhuysen, boekverkoper op 't Spuy in 's Hage, by wien de catalogus werd uitgegeven, mits betalende 2 stuivers voor den armen.
anoniem = Rijklof Michiel van Goens	1776-10-14	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 393 (Alleen dl. 1. Met alle prijzen.)	

			Catalogue fait sur un plan nouveau, systématique & raisonné, d'une bibliotheque de littérature, particuliérement d'histoire et de poésie, d'environ XIX mille volumes en différentes langues, anciennes et modernes [...] Prix 6 liv. de France, br. Tome premier[-second]. [...] Le catalogue se trouve à Utrecht chez les srs. Kribber, A. v. Paddenburg, Jo. van Schoonhoven & comp. &c. & chez les autres libraires de la Hollande. A Maestricht, chez J. Edme Dufour. [...] M.DCC.LXXVI. [Col.: (dl. 2, fol. Yyr, p. 707):] De l'imprimerie de Jean-Edme Dufour, imprimeur-libraire, à Maestricht, 1776.
Daniel van Alphen (1713-1797)	1779-09-13	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 208:2 (Provenance ‘professor Szabó’. Szabó is doorgehaald en vervangen door ‘Kor....’.)	Bibliotheca Alpheniana, sive

Catalogvs librorvm, in omni scientiarum genere & variis linguis praestantissimorvm, quibus usus est vir noblilissimus Daniel van Alphen, ivrisconsvltvs antehac civitatis Lugduno-Batavae senator & inter iuridices vrbanos adsessor; dein tribunali eiusdem civitatis a consiliis & ab actis; variarum societatum, ad humaniores literas artesque liberales promovendas erectarum, membrum; &c. &c. Qui auctione publica distrahentur per Lvzac et Van Damme et P. v.d. Eyk et D. Vygh; ad diem lunae 13. septembris 1779. & seqq. Lvgdvni Batavorvm apud Lvzac et Van Damme et P. v.d. Eyk et D. Vygh; 1779. Vbi catalogi distribuuntur, diebus jovis, veneris & saturni 2, 3 & 4. ejusdem mensis, bibliotheca patebit, quoniam ad diem lunae 6. septembris, libri Belgici hujus bibliothecae, vendentur.

Pieter Burman (1713-1778)	1779-09-27	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 208:1 (Provenance ‘professor Sám. Szabó’. Met prijzen. Blijkens een aantekening voorin de catalogus bedroeg de opbrengst van de boeken fl 30345-14.) Tîrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Burmanniana, sive Catalogus librorum, instructissimae bibliothecae viri celeberrimi Petri Burmanni secundi, dum in vivis esset, J.U.D. historiarum, Graecae linguae, eloquentiae. poëtices, & historiae Foederati Belgii professoris, & bibliothecarii in Athenaeo Amstelaedamensi [...] Lugduni Batavorum, apud S. et J. Luchtmans, 1779. Ubi catalogi distribuuntur solutis quinque stuveris dimidio.
Robert Brown	1777-09-29	Tîrgu Mureş, TBB	Catalogus librorum, praestantissimorum & nitidissime compactorum, inter quos praecipue excellunt theologici, juridici, poetae, philosophici, historici, antiquarii, numismatici & litteratores. quos reliquerunt R. Brown, dum in vivis erat fidelissimus & facundissimus V.D.M. Trajecti &c. & duo alii. Quorum auctio fiet in officina

			Schoonhoviana a.d. lunae 29 sept. & seqq. Ultrajecti, per C. Kribber, & J. van Schoonhoven & socios, bibliopolas. Ubi catalogi distribuuntur.
Johannes Jacob Schultens & Johannes Le Mair	1780-09-18	Tîrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Schultensiana, sive Catalogus librorum, quos collegit Johannes Jacobus Schultensius, th. doct., theologiae et linguarum Orientalium professor in academia Batava. Collegii theologici regens primarius, et interpres manuscriptorum legati Warneriani. Qui publica auctione vendentur per Henricum Mostert. Die lunae 18. septembris & seqq. 1780. Lugduni Batavorum, apud Henricum Mostert, ubi catalogi distribuuntur solutis duodecim stuveris. De p. 607-608 bevatten een fonds- en magazijncatalogus van de Leidse boekverkoper Johannes Le Mair.

Gisbert Franco baron de Milan Visconti	1782-11-04	Boedapest, MTAK 562.528	Bibliotheca Milano-Viscontiana, sive Catalogus librorum. Praestantissimorum atque nitidissime compactorum, nullis aliorum intermixtis cui subjungitur catalogus variorum conchyliorum, petreficatorum & mineralium, zoophytorum, insectorum & avium, nec non sylloge picturarum elegantium quae omnia reliquit vir illustris atque nobilissimus Gisbertus Franco de Milan Visconti, liber baro S.R. imperii Germanici, dynasta Hindersteinii, Veldhusii, Bylenveldae, Rosweydae, Reyerskopii, Ligtenbergae, veteris Rheni & Heykopii. Supremo procerum Trajectinorum senatui ab actis & consilius rel. rel. Quorum fiet auctio ad diem 4 novembris & seqq. 1782. in aedibus defuncti. Trajecti ad Rhenum, apud B. Wild, bibliopolam.

			Ubi catalogi distribuuntur.
Hemmo Arnold Werumeus	1783-10-07	Boedapest, MTAK Bibliogr. O. 396	Catalogus bibliothecae selectissimae, tum libros, in quovis disciplinarum genere, rariores et praestantissimos, cunctos fere nitidissime compactos; tum codices mss. insignis pretii, complectens, quos sibi collegit vir nobilissimus & doctissimus, Hemmo Arnoldus Werumeus, J.V.D. et, dum viveret, collegio iuratorum in civitate Groningana adscriptus. Illorum, nullis aliorum libris intermixtis, publica fiet auctio, die VII. octobris et seqq. diebus, MDCCLXXXIII. H.Q.L.S. Libros inspicienda copia dabitur, die IV. et VI. ejusdem mensis. Groningae, apud Jacobum Bolt, Lubartum Husingh, & Janum Groenenberg. Bibliopolas. Ubi catalogorum distributio fiet, pro quibus denarius in usus pauperum erit solvendus.

J. Oosterdyk Schacht	1793-09-23	Tïrgu Mureş, TBB	Bibliotheca Oosterdykiana, sive Catalogus librorum [...]. Trajecti ad Rhenum, per B. Wild & J. Altheer. 1793. Ubi catalogi distribuuntur, solutis duobus stuferis in usum pauperum.

Eindnoten:

1 Met dank aan Dr. F. Postma voor zijn waardevolle aanvullingen en literatuurverwijzingen.
2 B. van Selm: *Een menighte treffelijcke Boecken, Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw.* Utrecht, 1987. p. 21.
3 A. Maljaars: *Het Wilhelmus: auteurschap, datering en strekking; Een kritische toetsing en nieuwe interpretatie*. Kampen, 1996.
4 Stand van zaken in juli 2001.
5 Zalau was oorspronkelijk het Hongaarse Zilah, vgl. F. Postma: 'Op zoek naar Franeker academisch drukwerk, Enkele impressies van een vierde studiereis naar Roemenië (1994)'. In: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 1994* (1995), p. 125-147 en F. Postma: Die Bibliotheken im heutigen Siebenbürgen, Rumänien: Eine Schatzkammer für die Europäische Buchgeschichte und Buchforschung. In: *In search of the Republic of Letters, Intellectual relations between Hungary and The Netherlands 1500-1800.* Ed. by A. Visser. Wassenaar, 1999. p. 83-91.
6 http://132.229.197.13/Bsc
7 J.A. Gruys: Rijklof Michael van Goens en het mysterie van de 24.200 verdwenen catalogi. In: *Van pen tot laser.* Amsterdam, 1996. p. 150-156.
8 O.S. Lankhorst: Vijftien pakketten catalogi teruggevonden, Nederlandse boekhandelscatalogi in Sint Petersburg. In: *De Boekenwereld* 9 (1992-1993), p. 66-76.
9 A. Frank: Gottfried Balthasar Scharff - ein schlesischer Bibliophile. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis No 1893 - Neerlandica Wratislaviensia* 9 (1996), p. 43-57; spec. p. 46 en 55-56.
10 K. Bostoen: Het oude boekenbezit te Wrocław: een goudmijn voor de studie van de Nederlands-Silezische culturele betrekkingen. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis No 1651 - Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum.* Wrocław (1994), p. 27-41; i.h.b. p. 37-41 met de beschrijving van de catalogi uit het bezit van Hieronymus Scholz.
11 De andere bibliotheken zijn de Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (Gemeentelijke Bibliotheek), Országos Széchényi Könyvtár (Nationale Bibliotheek), Ráday Collectie en de Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár (Universiteitsbibliotheek).
12 Dit onderdeel is gebaseerd op A. Deé Nagy: Dutch cultural remains in Marosvásárhely. In: *Een boek heeft een rug, Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis, ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag.* (Red.) M. Gosker. Zoetermeer, 1995. p. 74-84 en F. Postma: De Teleki-Bolyai Bibliotheek te Tirgu Mureş - Marosvásárhely (Transylanië-Zevenburgen). In: *Ibidem*, p. 80-84.
13 Zie over hem de dissertatie van A. Deé Nagy: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* Kolozsvár, 1997.
14 Susanna Bethlens boeken zijn beschreven in deel 3 van de *Bibliotheca Samuelis S.R.I. Comitis Teleki de Szek*. Viennae: Pulius, 1796-1819. 4 dln.

15 Er is een vijfde deel van deze catalogus, maar dit is in handschrift. Deel vijf zal door Anikó Deé Nagy worden uitgegeven. (Mededeling van Dr. Ferenc Postma, Amstelveen.) In Nederland hebben we geen exemplaren in openbaar bezit gevonden. Volgens de Karlsruher Virtueller Katalog berusten er exemplaren in de Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden; in de Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen; in de Siebenbürgische Bibliothek, Schloss Horneck, Gundelsheim; in de Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Jena; in de John Rylands University Library, Manchester; in de Bayrische Staatsbibliothek, München; in de Universitätsbibliothek, Tübingen; in de Herzogin Anna Amalia-Bibliothek, Weimar en in de Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel.

16 Viennae: *Pulius*, 1800. p. 422-423.

17 Zie het mogelijk incomplete lijstje in A. Deé Nagy: Dutch cultural remains in Marosvásárhely. In: *Een boek heeft een rug.* Zoetermeer, 1995. p. 79, noot 3.

18 Deel 3 van de catalogus (Viennae, Pulius, 1811), bevat op de p. 662 nog drie Nederlandse catalogi: ‘Cat. anonymia, Hagae 1728; Cat. Pierre Crevenna, A'dam 1789-1793; Cat. Saxianae, Traj. 1806.’ Het is niet bekend waar deze exemplaren uit Sámuel Teleki's bezit zich thans bevinden; ze ontbreken dan ook in de Bijlage bij dit artikel.

19 Vgl. Dóra F. Csanak: A Telekiek gyűjteménye / The Telekis' collection. In: *Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.* Budapest, 2001. p. 11-33, summary op p. 23.

20 Met dank aan Dr. L.Z. Bujtás (Boedapest) en Dr. C. Coppens (Leuven).

Stefan Kiedroń

Renaissance - barok - maniërsime... Jongleren met begrippen?

Ik begin met een citaat:

> ‘Indrukwekkende kenmerken van de monumentale barokstijl vinden zo veel weerspiegeling in Vondels poëzie, dat een willekeurige bloemlezing volstaat om allerlei voorbeelden ervan te verzamelen.’
> (Asselberghs 1965: 76).

Zo schreef over de poëzie van de grootste Renaissance-dichter uit de Lage Landen, Joost van den Vondel, de Nederlandse literatuurhistoricus W. Asselberghs in zijn bijdrage *Vondel als Barokdichter* in een boek uit 1965 over ‘De Barok’ - zoals de titel vermeldde. Asselberghs ziet reeds in het debuut-gedicht van de 17-jarige Vondel ‘vormen... van barokpoëzie’ (Asselberghs 1965: 88).

Zal deze vaststelling ons niet verwonderen? Zijn wij niet van ouds gewend aan de omschrijving ‘Vondel - de grootste Renaissance-dichter’?

Ja - wat betekent nu: ‘van ouds’? Het is toch niet altijd zo geweest. Er was toch een tijd dat zelfs het begrip ‘Renaissance’ nog helemaal niet bestond. Het werd pas in de tweede helft van de 19e eeuw door Johann

Burckhardt ingevoerd, in zijn boek *Die Cultur der Renaissance in Italien* uit 1860 - nog geen 150 jaar geleden!

En het begrip ‘barok’ werd op de literatuurgeschiedenis (om preciezer te zijn: op de poëzie) nog later geïmplementeerd - en wel door de Zwitser Heinrich Woelfflin in zijn boek *Renaissance und Barock* uit 1888.

Maar toch hebben wij geleerd - of tenminste: ik heb geleerd - dat Vondel een Renaissance-dichter was.

Is Vondel dus nu renaissancistisch of barok? Laten wij even naar de bekende ‘Rey van Amsterdamse Maagden’ uit zijn *Ghijsbreght van Aemstel* uit 1637 kijken:

> ‘O Kersnacht, schooner dan de daegen,
> Hoe kon Herodes 't licht verdraegen
> Dat in uw duisternisse blinckt
> En wordt geviert en aengebeden?
> Zijn hooghmoed luistert na geen reden,
> Hoe schel die in zijn ooren klinkt.
> Hy pooght d'onnoosle te vernielen
> Door 't moorden van onnoosle zielen
> En weckt een stad en landgeschrey,
> In Bethlehem en op den acker,
> En maeckt den geest van Rachel wacker,
> Die waeren gaet door beemd en wey.’
> (WB III: 565).

Kan je na het lezen van dit gedicht, met al zijn poëtische motieven, met het spel van licht en duisternis, niet zeggen: Vondel is allebei? Renaissancistisch en barok tegelijk? Nou, dit strookt eigenlijk met alle normen van een literaire periodisering.

Laten wij voor de vergelijking even een gedicht van die andere grote Renaissance-dichter, Pieter Corneliszoon Hooft, nemen (zij gaan beiden voor mij altijd als het ware als een dichterlijk duo: Vondel en Hooft). Het bedoelde gedicht is een van de meest bekende sonnetten van Hooft:

> ‘Wech soete sotterny, flux segg' ick wilt verreysen,
> Eer dat mijn krancke breyn sich t'eenemael vergeckt.

Soo niet dan anxt, en vaer in't sotte Minnen steekt,
En sorghe vol verdriet, waer van het hart mach eysen;
O Min uyt mijn verstant wilt dan te rugghe deysen,
Ghy die my het vernuft, met loose schijn, bevleckt.
Flux soete sotterny, wech segg' ick, en vertreckt,
Met u beloften schoon van ydele ghepeysen.
Datmen der Minnen cracht in zijn ghemoet ghedoocht,
Wanneer een vaste gront sich aen u hoop vertoocht,
Is eenichsins gheraen, maer die kunt ghy niet vinnen.
Te minnen sonder hoop is droom en beuseling:
Dies soete sotterny vertreckt van hier ghering,
Wech segg' ick, en vertreckt uyt mijn verwerde sinnen.'
(Tuynman/Van der Stroom 1994: 42).

Ook nu rijst dezelfde vraag: is dit nu renaissancepoëzie of barokke poëzie?

Als men voor deze vraag - wil men alweer zeggen - het antwoord geeft: 'zowel, als ook', dan strookt dit met alle normen van een literaire periodisering.

In elke geschiedenis van de Nederlandse literatuur wordt deze namelijk in bepaalde, algemeen bekende perioden onderverdeeld. Niet anders is het als het gaat om een geschiedenis van Engelse, Duitse of Poolse literatuurgeschiedenis - en voor zover ik het weet, ook in de Hongaarse. Bij een vergelijking van deze 'nationale' literatuurgeschiedenissen blijkt trouwens al gauw dat literaire perioden of stijlen in die afzonderlijke literaturen voor elkaar niet altijd 'compatibel' zijn (men denke bv. aan het begrip *'Sturm und Drang'* in de Duitse literatuur).

Wat doen wij dus nu met deze twee literaire begrippen, renaissance en barok? Wij gaan de situatie nog moeilijker maken.

Want nadat zich in de eerste helft van de 20e eeuw deze twee 19e-eeuwse begrippen in de literatuurgeschiedenis hadden ingeburgerd, werd rond het midden van die 20e eeuw een poging gemaakt, om ze volledig uit de literaire kaart weg te vegen.

Zoiets kan je alleen maar doen door alles te ontkennen. En zo werd het ook gedaan.

De Amerikaan Hiram Haydn betitelde zijn boek uit 1950 *The Counter-Renaissance* (New York, 1950). Hij geeft eerst de data van de Renaissance aan:

> 'If we take as terminal points the crowning of Petrarch with the laurel of Rome on April 8, 1341, and the death of Bacon on April 9, 1626, we have a stretch of almost exactly two houndred and eighty-five years that covers the transition from the medieval to the modern world.'
> (Haydn 1950: xi).

Wat nu ná 9 april 1626 komt is volgens Haydn 'Counter-Renaissance'. Maar laten wij niet vergeten: de gedichten van Vondel en Hooft komen uit de jaren 30 en 40 van die eeuw. Dit zou dus moeten betekenen dat de beide dichters anti-renaissancistisch zijn. Er is nog meer: één van de hoofdstukken van zijn boek noemt Haydn: 'Shakespeare and the Counter-Renaissance' (Haydn 1950: 619-651). Zo'n interpretatie kan wel twijfels oproepen... Interessant is daarbij dat Haydn niet de enige was die de term 'anti-renaissance' gebruikte: in Duitsland had hem later o.a. August Buck overgenomen (zie Buck 1965: *passim*).

Een andere methode tegen de ingeburgerde begrippen 'renaissance' en 'barok' gebruikte de Zwitser Ernst Robert Curtius. Hij voerde in zijn boek *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Bern 1948) het woord 'Manierismus' in en hij meed als de duivel het heilige water het woord 'Barock' (vgl. o.a. Warnke 1982: 255 en volg.; zie ook Szyrocki 1975: 514 en volg.).

Er verscheen dus een nieuw woord: 'maniërisme'. Deze benaming werd toegepast op de periode vóór en ná 1600. Hoe lang vóór en hoe lang ná dit ronde jaar - dit is nu de kwestie van afzonderlijke interpretaties. Maniërisme heeft veel kenmerken die vroeger toegeschreven werden aan de barok: de *'figura serpentinata'*, de antithese en vaak een neiging naar het lichamelijke. Deze kenmerken zijn trouwens ook in de boven geciteerde gedichten van Vondel en Hooft te vinden.

Wij kunnen deze kenmerken ook bij andere dichters uit deze tijd vinden. Ik wil als voorbeeld twee gedichten van Jan Harmenszoon Krul

uit zijn verzameling Pampiere Wereld ofte Wereldsche Oeffeninge (Amsterdam 1644) citeren.

Het eerste gedicht heeft een religieuze inhoud, maar gebruikt formuleringen uit een andere, wereldlijke sfeer; de beide sferen, de religieuze en de menselijke, zijn hier afwisselend aanwezig. Dit verwondert niet - het gaat hier tenslotte om de *Bekeeringe van Maria Magdalena*, zoals de titel zegt:

> ‘Wereldsche vreugde, aerdsche wellusten,
> Dertele tochten, wullipze min;
> Die deze lippen zoo dikmaels kusten,
> Vveg, vveg, ik ban u uyt mijn zin;
> Vveg, geyle lust met al uw zotternyen,
> Ik en zal niet lyen, dat gy my meer plaegd;
> Ik zoek alleen in 't Hemelsch te verblyen,
> 't Vleesch stel ik ter zyen, 't Hemelsch my behaegd;
> Ik zoek alleen, de wellust van mijn hert,
> In 's Hemelsch vreugd, door vleeschelijke smert (...)’
> (Krul 1644: deel I, 161)

Het tweede gedicht van Krul kent deze tweevoudige afwisseling van twee niveaus niet; het is een liefdeslied (ook de vorm is die van een lied) dat zich direct tegen de geliefde richt:

Schoonheyds Minne-voedzel

> Lief Rosette, 'k ben gevangen
> Van de Min,
> Ziele voesteres Goddin;
> Schoone wangen, wel behangen,
> Ach, waer mee,
> Zijn uw kaekjens wit als snee?
> Haartjes blond,
> Hangen wemelend om uw mond.

II.

In uw oogjes zijn twee Goodjes,
Die de min
Schieten tot mijn boezem in;
't Zijn, Rozette, Cupidootjes,
Die haer brand
Stooken in mijn ingewand;
Ach! Hoe zoet
Gaen uw' lonkjens door mijn bloed.

III.

Roode lipjes, schoone bloosjes
Staen zo wel,
Op u wit en blankke vel;
Als de sierelijckste Roosjes,
Die na wens
Bloeyden oyt aen schoon Provens;
Bloosjes, ach!
Die geen Roos beschamen mach.

IV.

Ach! Wat zijn uw kleene tandjes?
Wit yvoor;
Blaeuwe aders spelen door
't Blankke vel, en witte handjes,
Korte kin,
Daar een geestig kloofjen in;
Noch al meer
Zoete min, dwaeld' niet te veer.
(Krul 1644: deel IV, 7).

Terwijl het eerste gedicht het barokke *vanitas*-motief naar voren brengt, klinkt het tweede gedicht zeer sensueel, en dus - maniëristisch...

Laten wij nu dan een gedicht gaan bekijken dat origineel niet uit de zeventiende, maar uit de zestiende eeuw stamt. Het is een vertaling van de Neolatijnse dichter Janus Secundus, dé Renaissance-dichter van de Lage Landen. Hoe klinken zijn renaissancistische Basia in de Nederlandse

vertaling (als Kusjes) van Jacob Westerbaen uit - let wel! - hetzelfde jaar 1644, in welk de gedichten van Krul verschenen?

[Bas. XVI. Ioa. Sec.] 'Latonae niveo sidere blandior'

Rosemondje, soete beckje,
Suyver hertje sonder vleckje,
Suyver als de witte Maen
En die met haer speelen gaen,
Wilt my soo veel kusjes geven
Alsser Cupidootjes sweven
Om het vriendelijcke licht
Van u lodderigh ghesicht,

Alsser Minne- Goodjes swarmen
Om u halsjes, om u armen,
Om u kaeckjes, om het rond
Van u corallijne mond (...)
(Westerbaen 1644: 143).

Wij zien dat dit gedicht evengoed in de zeventiende eeuw geschreven kon worden. De smaak van de tijd is niet veel veranderd. Of anders: dit kan betekenen dat in de beide perioden sprake kan zijn van maniëristisehe poëzie.

Maar laten wij even verder kijken: de 'corallijne mond' van Seeundus is een typisch poëtisch verschijnsel in de Duitse poëzie van - de late 17e en vroege 18e eeuw, dus ongeveer 150 jaar later! Is deze poëzie dan 'maniëristisch'? Welnee, door de Duitse literatuurhistorici wordt zij genoemd 'Galante poëzie' of 'Rokoko' (vgl. het boek *'liljen=milch und rosen=purpur'. Die Metaphorik in der galanten Lyrik des Spätbarock* van Joachim Schöberl uit 1972).

En voor de hele 17e eeuw reserveren de Duitsers dan de term 'Barock'. Het is eigenlijk nog sterker: zelfs de buitenlanders die zich met de Duitse poëzie van de 17e eeuw bezighouden, spreken van 'barok-poezie'. Zo doet Robert M. Browning in zijn boek *German Baroque Poetry 1618-1723* uit 1971. Wij zien zelfs dat hij nog bijna een kwart van de 18e eeuw incorporeert. Alleen: hij begint met het hoofdstuk 'Opitz and

Renaissance Poetry' (vgl. Browning 1971: p.p. 3 en volg.) en wanneer wij nu weten dat de eerste gedichten van Opitz in 1624 zijn verschenen dan overkomen ons bij de lectuur van dit hoofdstuk enige twijfels. Alweer: de term 'barok' lijkt nogal rekbaar te zijn.

Maar wij zouden dit soort kleine tegenstrijdigheden toch wel over het hoofd kunnen zien? Ook dan, wanneer de Poolse literatuurhistorica Elida Maria Szarota barok als een vooral door de expressionisten geliefd tijdperk ziet en wanneer voor de Amerikaan Davy A. Carozza het 'barok van Cervantes een echt impressionisme' is (vgl. Szarota 1961: 341).

Er waren echter geleerden die deze tegenstrijdigheden toch wilden oplossen. Angelo George de Capua bvb. heeft de poëzie van de 17e eeuw in twee helften ingedeeld: 1. - laatrenaissance in Nederland en Duitsland en het maniërisme in Frankrijk en Italië (vgl. Szarota 1961: 335). Een soortgelijke reddende poging maakt ook de Duitser Herbert Jaumann in zijn boek *Die deutsche Barockliteratur* uit 1975; hij spreekt over de renaissance-poëzie in de eerste en over - het woord is reeds gevallen - 'galante Dichtung' in de tweede helft van de 17e eeuw).

Wat doen nu de Nederlandse literatuurhistorici?

Zoals gezegd, gebruiken de meesten van hen de term 'renaissance' voor de 17e eeuw. Maar soms vindt men ook andere opvattingen, zoals in het boek uit 1965 onder de eenvoudige titel 'De Barok'. Het boek is een verzameling van verschillende bijdragen van verschillende auteurs (hieruit stamt het citaat van Asselberghs dat deze tekst opent); er zijn er dus meer die het woord 'barok' voor de Nederlandse literatuur gebruiken.

Maar klinkt *'Nederlandse barok'* niet als *'Hollandse bergen"*? Bestaat dat? H.A. Enno van Gelder, één van de auters van *De Barok*, zegt: 'barok is de periode ná de Italiaanse Renaissance en vóór het Franse Classicisme', dus: 1560-1660 (Van Gelder 1965: 6). Wat zegt u daarvoor? Wat betekent dit voor de Nederlanden? E.L. Kerkhoff spreekt over 'De literaire stijl van de Barok' - maar analyseert alleen de Duitse literatuur (Kerkhoff 1965: *passim*). Anderzijds noemen G.A. van Es en E. Rombouts in hun *De letterkunde van Renaissance en Barok* uit 1952, in het hoofdstuk 'Nationale barok' - Daniel Heinsius, Jeremias de Decker,

Joachim Oudaan, Antonides van der Goes (vgl. Van Es/Rombouts 1952: 181 en volg.).

Wat ik weet is: de enige echt barokke dichter in Nederland is Jan Vos (zou het daarbij helpen als ik zeg, dat hij toevallig katholiek was?).

Zijn stijl is nu een stijl van de uitbarsting van emoties, van ongeregeldheden en van wanorde. Hij spreekt zelf daarover in de inleiding tot zijn *Medea* met de volgende woorden:

> 'Het leeven der Grooten en kleenen, dat men bywijlen op de Toneelen laat zien, bestaat meest in toomeloosheeden; wie in deeze wanorder van leeven order wil houden, vervalt zelf in wanorder; want hy wijkt de waarheidt; maar wie wanorder wel [op treffende wijze] zal uitbeelden, moet wanorder gebruiken, en dan is wanorder, in dat deel, order.'
> (Buitendijk 1975: 75)

Het theatrale resultaat van deze visie kennen wij uit zijn *Medea* en zijn *Aran en Titus*.

Men zou inderdaad kunnen zeggen dat de renaissance-dichters de affecten altijd in toom wilden houden en de barokke dichters ze altijd wilden uitbeelden. Maar men kan dezelfde literaire tekst tegelijk in deze twee - zo verschillende - perspectieven zien.

Een goed voorbeeld van zo'n veranderende interpretatie is het drama *Leo Armenius* van de zeventiende-eeuwse Duitse dichter Andreas Gryphius. Het voorbeeld van Gryphius neem ik om twee redenen: ten eerste is hij Sileziër, en dus - zo te zeggen - mijn landsman (alleen zijn moedertaal was Duits en de mijne is Pools); ten tweede is bij mijn weten zijn *Leo Armenius* het eerste Duitse werk dat in het Nederlands vertaald werd.

Gryphius was de dichter van de beheersing van de affecten en van de *Constantia* - de standvastigheid; in het Duits 'Beständigkeit'. De standvastigheid is één van de belangrijkste begrippen uit de filosofie van de renaissance - ook de laat-renaissance, waarin Gryphius geplaatst kan wor-

den. Zijn symbolisch laatste gedicht uit de bundel *Emblemata* - uitgegeven 1643 in Leiden! - draagt deze titel:

Beständigkeit

Beständigkeit wird stehn / wil gleich der freundt betrigen:
Pocht gleich der tolle feind / jhr wird kein glimpff obsigen.
Sie acht kein blosses schwert / sie schätzt kein' ehren kron /
Kein arbeit macht sie laß / sie fragt nach keinem lohn.
Nichts gilt der worte pracht / nichts wilder Lewen rachen
Drew jhr mitt raad vnd spies / las glutt und flammen krachen /
Erlang jhr lebens ziel / heis sie in angst vergehn /
Ja wirff den Himmel ein / Beständigkeit wird stehn.
(Szyrocki/Powell 1964: 167).

Je hoort het - de Lipsiaanse Standvastigheid kan niet beter worden uitgedrukt.

Nu werd, zoals gezegd, zijn drama *Leo Armenius* (geschreven in 1649, gedrukt in 1650) een kleine tien jaar later in het Nederlands vertaald - door Adriaan Leeuw, acteur van de Amsterdamsche Schouwburg, waar het stuk in 1659 ook werd opgevoerd. De vertaler zegt het volgende over het werk van Gryphius:

> 'Dit Keizerlike Treurspel (...) hebben wy uit Hoogduitsche in Nederduitsche vaarzen gebracht; doch de macht niet gehad om den Heer Andreas Gryphius, Auteur van dit voortreffelike werk, met zo hooggeleerden zanggodin na te zingen, als hy, tot verwondering van yder, ons heeft voorgezongen. In dit Treurspel woelen veelerleye hartstochten, elck om het hevighste, onder elkanderen, als woedende gramschappen, doordringende stoutmoedighheden, bange vrezen, ongemeene bekommeringen, bitsen haat, ware liefde, oprechte trouw, onmatelike ontrouw, grote droefheit, en hoge blijdschap.'
> (Van Ingen 1978: 153 en volg.).

Binnen tien jaar - en nog bij zijn leven! - werd dus Gryphius 'verwerkt' tot de meest barokke dramaticus van zijn tijd die hij zeker niet wilde zijn.

Geen wonder, dat men later ook graag jongleerde met al die verschillende literaire begrippen.

Aan het einde van de 20e eeuw werd dan in Nederland het criterium van tijd aangewend: men bestudeerde dus niet de renaissance (zoals vroeger het geval was) maar de letterkunde van *de tijd 1500-1800.* Het jaar 1800 is trouwens ook in Polen het grensjaar voor de verzamelingen van oude drukken. Maar in de Országos Széchényi Könyvtár Budapest, de Hongaarse Nationale Széchényi-Bibliotheek bvb. eindigt de verzameling van de oude drukken op het jaar 1711 (dit is een politieke tijdgrens - de opstand van Rákóczi tegen de Habsburgers die met een grote nederlaag eindigde).

Met het gebruik van een tijdcriterium kon men in Nederland nog over de laatmiddeleeuwse *Elckerlijc* spreken want deze tekst werd - volgens de commentatoren - ca. 1501 gedrukt en tegelijkertijd over de gedichten van Willem Bilderdijk van ca. 1799. Is dat rationeel? Zo kan je dan alles in een grote pot 'gaarkoken'. Zoals dit trouwens ook gedaan werd in het Nationaal Museum in Warschau vorig jaar met de tentoonstelling *De pracht van de Barok* met Italiaanse schilderijen: het eerste schilderij dateerde uit ca. 1540 en het laatste uit ca. 1730. Iets soortgelijks gebeurde ook in Nederland, op muzikaal vlak: in Rotterdam verscheen in 1999 een cd met de Engelse titel *Baroque in Holland*. En wie zijn nu de barokke kunstenaars volgens de samenstellers van deze cd? Als eerste componist in de rij is J.P. Sweelinck te vinden en als laatste C.E. Graaf. Welke zijn hun levensjaren? Sweelinck: 1562-1621; Graaf 1723-1804. Alweer: de periodisering, zowel in muziek en schilderkunst als ook in de literatuur, is een probleem...

Nederlandse collega's hebben dat probleem dan ook ingezien en van de formule '1500-1800' afgezien en zij spreken nu graag over afzonderlijke 'eeuwen'. Het concrete voorbeeld is '*De Zeventiende Eeuw*' (trouwens ook de titel van een wetenschappelijk tijdschrift). Maar probeer dat nu voor de 20e eeuw te doen: dan schrijf je over het schip Potjomkin uit 1905 en over het schip MIR uit 1995. Is dit *één* periode?

Vandaag wordt dit nog erger: onlangs begon men in Nederland over *'vroegmoderne tijd'* te spreken - misschien als vertaling en navolging van de Duitse *'Frühe Neuzeit'* of de Engelse *'Early modern time'*.

Ik herhaal nog een keer: dit alles lijkt soms een beetje een jongleren met begrippen en plakken van etiketten... Moeten wij dan met etiketten werken? Welnee... Maar: wat moeten wij dan doen?

Bibliografie

Asselberghs, W.: Vondel als Barokdichter. In: van Gelder, H.A. e.a. (red.): *De Barok.* Servire/Den Haag 1965, pp. 75-92.

Browning, R.M.: *German Baroque Poetry 1618-1723.* University Park and London [1971]

Buck, A.: Barock und Manierismus: die Anti-Renaissance. In: *Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik*, 39, 1965, p.p. 246-249.

Buitendijk, W.J.C. (uitg.): Jan Vos, *Toneelwerken. Aran en Titus, Oene, Medea*. Assen-Amsterdam, 1975.

Es, G.A. van, Rombouts, E.: *De Letterkunde van Renaissance en Barok.* Deel II, 's Hertogenbosch, Antwerpen, Brussel, 1952.

Gelder, H.A. Enno van: Europees cultuurleven in de periode van de barok. In: van Gelder, H.A. Enno, e.a. (red.): *De Barok.* Servire/Den Haag, 1965, p.p. 3-23.

Haydn, H.: *The Counter-Renaissance*. New York, 1950.

Ingen, F. van: Die Übersetzung als Rezeptionsdokument: Vondel in Deutschland - Gryphius in Holland. In: *Michigan Germanic Studies*, IV/1978, p.p. 131-164.

Kerkhoff, E.L.: De literaire stijl van de Barok. In: van Gelder, H.A. e. a. (red.): *De Barok.* Servire/Den Haag, 1965, p.p. 93-108.

Krul, J.H.: *Pampiere Wereld ofte Wereldsche Oeffeninghe, waer in begrepen zijn meest alle de Rijmen, en Werken....* Afgezondert In Vier Deelen, Amsterdam, 1644.

Schöberl, J.: ‘*“liljen=milch und rosen=purpur”. Die Metaphorik in der galanten Lyrik des Spätbarock. Untersuchungen zur Neukirchschen Sammlung*. Frankfurt am Main, 1972.

Szarota, E.M.: *Manierismus und Barock im Brennpunkt der wissenschaftlichen Diskussion.* In: *Kwartalnik Neofilologiczny* XIV, 4/1967, p.p. (xxx-xxx)

Szyrocki, M.: Zur Differenzierung des Barockbegriffs. In: Barner, W. (uitg.): *Der literarische Barockbegriff*. Darmstadt, 1975, p.p. 511. 533.
Szyrocki, M., Powell, H. (uitgg.): Andreas Gryphius, *Gesamtausgabe der deutschsprachigen Werke*, deel II, Tübingen, 1964.
Tuynman, G.P., van der Stroom (uitg.): P.C. Hooft, *Lyrische poëzie*, I. Teksten, Amsterdam, 1994.
Warnke, F.J.: Mannerism in European Literature: Period or Aspect? In: *Revue de Littérature Comparée* 223, Cinquante-sixième année n° 3, Juillet-Sept. 1982, p.p. 255-260.
WB III, Sterck, J.F.M. (uitg.): *De werken van Vondel*. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien deelen, deel I-X en alfabetisch inhoudsregister. Amsterdam 1927-1940; deel III: 1931
Westerbaen, J.: *Gedichten Van nieuws by den auteur oversien, vermeerdert, en verbetert*. Leiden, 1644.

A. Agnes Sneller
Geschiedschrijving: macht en marges

't Salich Roemers huis

Op de Geldersekade, niet ver van de Schreierstoren, wordt in 1621 de rouw afgelegd. Een jaar daarvoor was de oude vader van de bewoners overleden, precies een jaar na zijn echtgenote. De twee dochters van wie het huis nu is en die kennelijk in goede doen verkeren, waren, zoals we het nu zouden noemen, bekende Nederlanders. Zij behoorden tot de kring die vooral cultureel een blijvende invloed zou uitoefenen op tijdgenoten en nageslacht vanwege hun bemoeienis met de taal.

We spreken van Anna en Tesselschade Roemers Visscher. In de traditie van het gezin stellen zij het huis open voor allerlei mensen die hun interesse in de humaniora in hun werk en in hun vrijetijdsbesteding tonen. De vele bezoekers zullen over alle zaken die in de jonge Republiek speelden van gedachten gewisseld hebben. Ongetwijfeld stonden godsdienst en politiek hoog op de agenda, maar er is ook aandacht geweest voor muziek en dans, voor schilderijen en gedichten. Een kennelijk belangrijk onderwerp moet taal en taalopbouw geweest zijn. Het leidde er zelfs toe dat de zussen het jaar daarop, in de winter van 1622-1623, de ‘letterkunstige [=taalkundige] vergaderingen belegden’ waarop vooraanstaande lieden met elkaar de discussie voerden over de regels waaraan de Nederlandse taal diende te beantwoorden. Men spreekt in de taalgeschiedenis hierbij van codificatie: voor een taal die tot standaardtaal moet uitgroeien is het nodig dat er een vast stelsel van regels wordt geformuleerd.

De bijeenkomsten op de Geldersekade moeten inspirerend geweest zijn. Geeraerdt Brandt noemt ze in zijn biografie over Vondel expliciet. In hoeverre de gastvrouwen een eigen stempel op de bijeenkomsten hebben gedrukt, is niet meer na te gaan. Het is ook niet mijn bedoeling om vandaag die lijn te volgen. Waar het mij om gaat, is de vraag hoe het mogelijk is dat in de geschiedenis van de Nederlandse taal de letterkunstige vergaderingen vanzelfsprekend een plaats gekregen hebben, maar dat de namen van Tesselschade en Anna Roemers hierbij vergeten zijn geraakt. Hiertoe heb ik zowel gekeken naar wat bij tijdgenoten, als wat in de geschiedschrijving over de bijeenkomsten wordt verteld.

Eén van de gasten, Joost van den Vondel, laat aan het einde van zijn grote gedicht *Het lof der zee-vaert* het schip dat hij op diens tochten gevolgd heeft, Amsterdam weer binnenvaren. Het werk is uit 1623 en Vondel hoopt dat hij het zal mogen voorlezen in *'t Salich Roemers huis*. De bijeenkomsten daar bevallen hem kennelijk zo goed, dat hij rekent op een goede ontvangst van zijn gedicht bij de ‘juffertjes van 't Y’. Ik citeer iets uitgebreider:

> Twee diertjes in den hoop aanminnig groeten ons:
> D'een volgt met zoet muziek des anders violons,
> En hebben toegewijd haar kuisheid Phoebus' zuster.
> Laat vallen 't anker, strijk. Hier is de vloed geruster.
> Hier gaat noch eb noch tij, hier hoort men geen geruis.
> Hier open ik mijn reis in 't zalig Roemers huis
> Wiens vloer betreden wordt, wiens dorpel is gesleten
> Van schilders, kunstenaars, van zangers en poëten.

- De formulering *in 't zalig Roemers huis* laat zijn waardering volmondig zien. Het is tegelijk een mooi voorbeeld van een impliciete verwijzing: het zalige, verrukkelijke huis is ook het huis van Roemer zaliger, ofwel ‘de overleden Roemer’.

- De gastvrouwen worden *twee diertjes* genoemd. Het WNT geeft dit woord *dier* inderdaad mede als aanduiding voor vrouwen in de 17de eeuw. In een verhandeling over het gebruik van metaforen voor mannen en vrouwen zou dit een interessante bespreking kunnen opleveren, hier wijs ik er alleen maar op, dat - evenals eerder bij de *juffertjes* - een diminutiefvorm wordt gebruikt. We weten inmiddels dat dit in het Nederlands structureel voorkomt als verwijzing naar vrouwen. Er blijken collega's en collegaatjes te zijn, en bij de aanduiding voor jongeren kan naast *jongens*

zelfs alleen nog maar de verkleiningsvorm *meisjes* gebruikt worden, *meiden* wordt als onbeschaafd ervaren.

- Van de twee vrouwen noemt Vondel allereerst hun bezigheden. Ze maken kennelijk graag en veel muziek. Ook Pieter Hooft roemt in zijn brieven regelmatig de zangkunst van Tesselschade en van haar vriendin Franciska Duarte. Ze hebben op het Muiderslot veel feestelijke bijeenkomsten opgeluisterd. Mogelijk werden ook de letterkunstige vergaderingen met muziek besloten. Er behoeft dus niets mis te zijn met Vondels omschrijving. Toch ben ik een beetje argwanend. Juist in de Renaissance, als in Nederland de mannen in de burgerij de kans krijgen zich in volle vaart te emanciperen, gaan tegelijkertijd veel deuren voor vrouwen dicht. Was in de generatie daarvoor bij voorbeeld het leren van Latijn en Grieks voorbehouden aan de elite, het was binnen die elite in ieder geval ook voor vrouwen een mogelijkheid. De echtgenotes van Huygens en Cats kenden dan ook hun klassieken. Bij hun kinderen evenwel zijn de meisjes van deze fundamentele bron van Renaissancecultuur uitgesloten: de Latijnse school liet geen meisjes toe. Meisjes mochten muziek maken, borduren en een beetje Frans spreken. Van deze kant bezien is Vondels verwijzing naar hun bezigheden seksistisch.

- De twee vrouwen hebben hun leven toegewijd aan Diana, de zuster van Phoebus. Niet aan de wijsheid van Phoebus Apollo wordt hun bestaan gelieerd, niet dus aan intellectuele prestaties, maar aan Diana, de jachtgodin die niet wenste te trouwen. Deze verwijzing naar de familiestatus bij vrouwen bestaat in de Nederlandse cultuur nog altijd. Een grappig voorbeeld: Als er in Nederland in een gezin kinderen zijn, wordt aan de ouders bij een dochter bijna standaard gevraagd: ‘Heeft ze al een vriendje?’ bij een zoon ‘Wat wil hij later worden?’ Voor de vroegmoderne tijd is dit echter een nieuw gegeven. In de katholieke middeleeuwen was de hoogste status voor vrouw en man de ongehuwde; deze betekende immers dat men zijn leven aan God wijdde. Het is de protestantse opvatting dat het gezin de hoeksteen van de samenleving is. Jacob Cats heeft dientengevolge zijn hele werk toegespitst op een oproep speciaal aan meisjes om toch vooral jong te trouwen.

Anna en Tesselschade Roemers staan wat dit betreft op de breuklijn. Wilde dichter en tijdgenoot Jan van Hout uit Leiden zijn kinderen, ook zijn dochters, een zodanige opvoeding geven dat ze later zelf de kost konden verdienen, van Roemer Visscher wordt graag en veel verteld dat hij zijn dochters opvoedde tot culturele sieraden; liberaal heet dat in de geschiedenisboeken (Roemersdochter Visscher 1999: 13). Dan is het

natuurlijk wel een beetje tweederangs humor als Vondel bij de veertigjarige Anna en negentwintigjarige Tesselschade hun Dianastatus noemt. Ze zijn kennelijk ‘overgebleven’.

We mogen concluderen dat tijdgenoot Vondel de twee vrouwen alle eer geeft en tegelijkertijd wegschrijft. Over hun intellectuele belangstelling geen woord.

Over naar nu. In de meest recente literatuurgeschiedenis, onder hoofdredactie van Schenkeveld-van der Dussen, waarin alle bijdrages geschreven zijn vanuit historische feiten en feitjes, beschrijft literatuurkundige A. (Ton) van Strien de gang van zaken:

> ‘In de winter van 1622-1623 had dat hele gezelschap [Vondel, Hooft, Laurens Reael, Daniel Mostaert, Antonis de Hubert] regelmatig bijeenkomsten in Amsterdam gehouden om tot algemeen bindende afspraken te komen over het gebruik van de Nederlandse taal (...) Die 'letterkunstige [=taalkundige] vergadering...’ (p. 212)

en even later:

> ‘De besluiten van de letterkunstige vergadering hebben, hoe voorlopig de meeste ervan achteraf ook zijn gebleken, een grote invloed gehad op de literatuur in het Noorden.’

Wat opvalt is dat de namen van de initiatiefnemers, Anna en Tesselschade Roemers, zijn verdwenen. Dit kan niet gebeurd zijn, omdat er van hun inbreng niets bekend is, want dat geldt evenzeer voor anderen; het kan ook niet zijn omdat hun namen tegenwoordig niet of nauwelijks meer bekend zijn, want wie kent nu nog Laurens Reael of Daniël Mostaert. Zou deze mannelijke literatuurkundige hen over het hoofd zien omdat ze vrouwen waren?

We mogen concluderen dat in dit geval de tijdgenoot en de historicus eenzelfde lijn volgen: vrouwen wegschrijven uit de geschiedenis van het intellect.

IJkpunten

Inmiddels lijkt een werkwijze als van Van Strien achterhaald, al dateert zijn werk uit de jaren negentig. De vrouwengeschiedschrijving is inmiddels een regulier object van onderzoek aan alle Nederlandse universiteiten

en er gaan zelfs stemmen op om het als apart vak te schrappen omdat overal is doorgedrongen dat de geschiedenis natuurlijk, vanzelfsprekend, uiteraard over mensen, vrouwen en mannen, dient te gaan.

Ik stel me evenwel de vraag of eeuwen van *wegschrijven* wel in zo'n dertig jaar ongedaan gemaakt kunnen worden en of niet nog steeds in de geschiedenis de mannen centraal staan, met af en toe een uitstapje naar de vrouwen, als franje aan een kleed, als marges ten aanzien van de macht.

Daartoe deed zich een prachtige gelegenheid voor. Onlangs is namelijk in Nederland een groot cultureel onderzoeksproject voltooid dat onder de naam IJkpunten bekend is geworden. Het betreft een aantal deelstudies naar aspecten van de Nederlandse cultuur en geschiedenis rond de jaren 1650, 1800, 1900 en 1950. Ik heb me vooral gericht op het eerste deel *Bevochten eendracht*, geschreven en geredigeerd door Marijke Spies en Willem Frijhoff, vanuit de vraag op welke manier zij de geschiedenis van rond 1650 presenteren. Is het een verhaal over vrouwen en mannen in de vroegmoderne tijd geworden?

Onderzoek naar de genderlading kan op veel verschillende manieren gebeuren. Het meest simpele is een optelling van de in een werk genoemde mannen en vrouwen. Dat levert uiteraard niet alleen in dit boek, maar in elke geschiedenis een scheve verhouding op. Geschiedschrijving heeft zich eeuwenlang met de machtigen bezig gehouden. Zij zijn in de boeken terechtgekomen en het is uiteraard onmogelijk dat zomaar te veranderen. Dit kan nu alleen nog maar gebeuren in deelstudies.

- Zo heeft A.Th. van Deursen een studie geschreven over de Noord-Hollandse plaats Graft. Hij is de archieven ingegaan en heeft die minutieus bestudeerd. In zo'n geval is er echt sprake van mensengeschiedenis.

- Zo heeft men in vrouwengeschiedenis veel nieuwe feiten over vrouwen boven water weten te krijgen. Daardoor zijn alle historici weer bekend met bij voorbeeld Anna Maria van Schurman.

Het was voor de schrijvers van IJkpunten niet mogelijk dergelijk werk voor de gehele periode op alle terreinen te bewerkstelligen, maar zij hebben het uiterste gedaan. Alle deelstudies zijn erudiet en zorgvuldig in de tekst verwerkt. In die zin hebben we een nieuw standaardwerk waar we trots op mogen zijn.

Genderlading kan ook op een geheel andere manier in een tekst sluipen. Het zijn dan niet de feiten waarnaar gekeken moet worden, maar de formuleringen die op een verborgen manier vrouwen en/of mannen centraal stellen. Linguistisch onderzoek in de afgelopen decennia heeft

aangetoond dat taal en taalgebruik geen neutrale instrumenten zijn, maar regels van gemarkeerdheid kennen: het vanzelfsprekende wordt niet geëxpliciteerd, de uitzondering wel. Zo zie je op namenlijsten van Nederlandse universiteiten nog steeds lijstjes als: professor Jansen, mevrouw professor De Vries. Hieruit moet de taalgebruiker opmaken dat een mannelijke professor de norm is, de vrouw de uitzondering op die norm. Met mijn Leidse collega Agnes Verbiest heb ik op dit terrein veel onderzoek gedaan. Er bestaat nu zelfs een cursusboek genderlinguistiek voor studenten in de Neerlandistiek intra en extra muros.

Eén van de moeilijkste woorden om te duiden in het boek van Frijhoff en Spies is het woord *man.* Dit kan betekenen 'persoon van het mannelijk geslacht', maar ook 'mens'. Het verraderlijke is nu dat je nooit weet welke duiding je moet geven en dus ook nooit weet of de vrouwen binnen- of buitengesloten zijn. Ik geef enige citaten:

> 'In de decennia na 1650 brak dan ook de Gouden Eeuw door voor de gewone man' (p. 23)

Gezien de context wordt hier man en vrouw bedoeld.

> 'De beslissingen die op hoog niveau werden genomen, vormden een echo van het publieke debat waaraan ook de gewone man deelnam.' (p. 222)

en:

> 'Voor de gewone man lagen de zaken simpel. [...] Vrede lag dan ook voor de hand. De gewone man was de oorlog moe. Hij zag de zin niet meer in van de financiële inspanningen.' (p. 45)

Laten we er maar vanuit gaan, dat hier mannen en vrouwen bedoeld worden.

> 'Het dagelijks leven van de gewone man is helaas moeilijk te achterhalen. [...] Met enig geluk vinden we nog iets over het beroep en het gilde, een testament en soms een boedelinventaris, opgemaakt na de dood van de erflater of diens echtgenote.' (p. 26)

Nu lijkt de *man* een 'man'. Waarschijnlijk kan alleen hij lid geweest zijn van het gilde, maar duidelijk wordt dat hier niet. Toch gaat de tekst door

met *de erflater of diens echtgenote.* Nu is er geen twijfel meer mogelijk. Nu is *de man* een 'man'. Betekent dit nu ook dat vrouwen geen erflater konden zijn? We weten wel beter. Ook gehuwde vrouwen hadden in de Republiek bepaalde rechten op het gebied van inkomsten. De slordige formulering plaatst vrouwen in een vaag gebied. Een gemiste kans.

Nog ingewikkelder ligt het in het volgende citaat:

> 'De bloei van de Gouden Eeuw was aanzienlijk beter merkbaar voor de burgerij en de kleine luiden met een vaste baan dan voor de onderklasse van de samenleving, de vrouwen en weduwen zonder bestaanszekerheid, de bejaarden en de misdeelden. [...] Maar ook de gewone man uit de middenklassen had de grenzen van zijn bestaanszekerheid snel bereikt [...]. Mannen en vrouwen besteeddden een belangrijk deel van hun energie aan de een of andere overlevingsstrategie.' (p. 24-25)

Behoren vrouwen nou tot de 'burgerij' en de 'kleine luiden'? Nee, dat kan niet, want een vaste baan lijken ze zelden gehad te hebben. Behoren ze dan altijd tot 'de onderklasse van de samenleving'? Nee, want ze deelden vaak in de inkomsten van hun mannen en hun familie. Of hadden ze toch soms wel een vaste baan? De boodschap van dit citaat lijkt duidelijk, maar of vrouwen anders en heviger getroffen werden door armoede blijft vaag. Hier wreekt zich dat in dit hoofdstuk I, dat gewijd is aan de economie wel - en dat is een nieuw en mooi gegeven - de lonen en salarissen van mannen uitgebreid aan de orde komen, maar die van vrouwen niet. Het onderzoek daarnaar zal nog wel ontbreken. Dat is hier dan ook niet het probleem, wèl het feit dat dat ontbreken van gegevens over vrouwen nergens vermeld wordt, waardoor de indruk ontstaat dat de financiën van vrouwen historisch niet de moeite waard zijn.

Wat geldt voor het woord *man*, geldt voor al die zogenaamd sekseneutrale aanduidingen die het Nederlands rijk is. Neem het woord *kinderen*:

> 'Leden van lokale regentenfamilies of academici, te beginnen met de kinderen van de dorpspredikant, zochten een functie in de hoofdstad van de streek [...] Ze huwden daar een dochter van een lokale regent.' (p. 167)

De *kinderen* zijn dus ‘jongens’. Wetenschappelijk werk vereist zorgvuldig formuleren. Er is in dit geval zelfs gewoon een Nederlands woord voor handen: *zonen*.

En het woord *personen*?

> ‘Het bestuur van de stad lag in handen van de Oudraad, een college van veertig personen...’ (p. 198)

De personen zijn mannen, dat weten we uit de geschiedenisboeken, maar niet uit dit boek.

In de beschrijving van kerkelijke organisaties is in het boek aanzienlijke ruimte gegeven aan het optreden van minderheden. Zijn dit mannen en/of vrouwen. Alleen al gezien het feit dat in de protestantse kerken de plaats van vrouwen tot voor kort niet gelijk was aan die van mannen en dat de katholieke kerk nog steeds geen vrouwen duldt en zich daarin, voor zover ik weet, gesteund kan weten door de Islam, is het interessant hoe dissidente groeperingen in Nederland toendertijd werkten. Uit Frijhoff en Spies zullen we het niet te weten komen:

> ‘De minderheden tastten overal af hoe ver ze konden gaan: door bijeenkomsten, conventikels, eredienst, broederschappen...’ (p. 180)

Het is maar toevallig dat ik weet dat conventikels wel degelijk onder leiding van een vrouw konden staan, anders zou ik toch, verleid door de *broederschappen* lezen dat het alleen mannen waren.

Nog één voorbeeld. Wie zijn de jonge *leden van adel en patriciaat* (p. 253) die rond 1650 volgens Frijhoff en Spies een ‘grand tour’ door Europa maakten? Uit andere bronnen weten we dat dit voorrecht alleen jongens toeviel. Voor die andere, vrouwelijke leden stond die weg niet open. Ze moesten hooguit, zoals een Amsterdamse burgemeestersdochter - helaas, in een dergelijke formulering valt de moeder in het Nederlands automatisch weg - in Parijs als babysit gaan werken bij een bevriende familie.

Het zou ontzettend saai worden als ik alle gevallen van onduidelijk taalgebruik van zogenaamd sekseneutrale persoonsaanduidingen die ik in het boek gevonden heb, hier zou gaan uitwerken. En het is onmogelijk in dit bestek allerlei andere talige genderaspecten aan de orde te stellen. Het is ook niet nodig. We mogen concluderen dat het slordige taalgebruik in

dezen niet alleen, tegen de eisen van wetenschap in, een vaag beeld geeft van de positie van de helft van de bevolking rond 1650, maar ook dat het verdoezelt dat er nog veel werk moet worden verzet voor ook vrouwen hun geschiedenis kunnen kennen. Voor zover mijn onderzoek strekt, zal dat tot de these moeten leiden dat de typering Gouden Eeuw, die uitgaat van een enorme emancipatie van grote groepen van de bevolking, alleen op mannen gefocaliseerd is. *IJkpunt 1650* is wat dit betreft een gemiste kans. De *bevochten eendracht* is een mannelijk onderonsje. Dat wordt evenwel niet duidelijk uit de tekst.

hoe nu verder?

In het laatste nummer van *Neerlandia* uit 2000 pleit Ruijsendaal voor een stevig taalbeleid. Zij verzet zich met name tegen taalkundigen die zeggen dat je taal niet kúnt regelen, dat taal zichzelf wel regelt. Volgens haar heeft taalbeleid alles te maken met de stelling dat de eigen taal voor leden van een taalgemeenschap het middel bij uitstek is om optimaal met elkaar te communiceren. Die taal moet beantwoorden aan de eisen van een taalgemeenschap, moet adequaat en een eigen communicatiemiddel zijn (p. 9). Het gaat haar als voorzitter van de ANV om de relatie tussen taal en cultuur (p. 30-33). De taal, aldus Ruijsendaal, speelt in de communicatie een hoofdrol, omdat de taal betekenissen toekent en uitdrukt, en mensen in staat stelt te communiceren. De macht van taal gaat in haar visie evenwel nog verder. Ze stelt: ‘Taal beïnvloedt de cultuur in hoge mate door de overdracht van verworven kennis mogelijk te maken. Zonder taal is er geen overdracht van de kennis, geen gezamenlijke ontwikkeling van de maatschappij.’ Kortom: ‘Taal is het voertuig van het denken, van de cultuur.’

Ruijsendaal hield haar betoog in het kader van de discussie over het voortbestaan van het Nederlands in Europa. Het gaat haar om de kwaliteit en eventueel zelfs het overleven van onze taal als volledig inzetbaar communicatiemiddel op alle niveaus, die op een nooit helemaal afdoende omschreven wijze gekoppeld is aan onze culturele beleving (p. 31). Zij staat evenwel op deze manier in het defensief blijkens haar uitspraak dat aantasting van de taal onze maatschappij meer schade toebrengt dan wij geneigd zijn te denken. Voor mij is niet alleen waakzaamheid geboden tegenover afbraak van de taal (van buitenaf), maar zal taalbeleid zich ook moeten richten op uitbouw van de mogelijkheden (van binnenuit). Im-

mers, een taal die niet meegaat in de ontwikkeling van het maatschappelijk denken, zal op een zeker moment als inadequaat wel terzijde geschoven moeten worden.

In hetzelfde nummer worden ook de woorden van Wim Couwenberg weergegeven. Het betreft dan het 'bekende fenomeen van politieke taalmanipulatie, dat wil zeggen het doelbewust regelen en beïnvloeden van het taalgebruik ten dienste van bepaalde politieke oogmerken door degenen die de publieke opinie kunnen manipuleren in de geest van hun eigen vooroordelen en belangen.' Couwenberg verwijst naar *Nederlands geestesmerk* van Huizinga uit 1935, waarin de schrijver dat fenomeen ook al aan de kaak heeft gesteld en gepleit heeft voor een periodieke intellectuele schoonmaak van gangbaar geworden politieke en culturele termen, die beduimeld zijn geraakt met doelbewust aangekweekte bijbetekenissen. Couwenberg noemt de termen nationalisme, liberalisme en socialisme. Ik zou hier de term feminisme aan toe willen voegen. De termen kunnen ontaarden, maar zijn in eerste instantie nauw verbonden met het liberaliserings- en democratiseringsproces van onze moderne cultuur; ze hebben dus een emancipatorische oorsprong (p. 23). Er zullen mensen zijn die beweren dat de genderlinguistiek 'knorven in de biezen zoekt' [=spijkers op laag water]. Dat zou jammer zijn en een mogelijkheid om het Nederlands wetenschappelijk en maatschappelijk ten volle te laten functioneren blokkeren.

Bibliografie

de Baar, Mirjam, Löwensteyn, Machteld, Monteiro, Marit & Sneller, A. Agnes (red.): *Anna Maria van Schurman (1607-1678) Een uitzonderlijk geleerde vrouw.* Zutphen, 1992.
de Baar, Mirjam, Löwensteyn, Machteld, Monteiro, Marit & Sneller, A. Agnes (red.): *Choosing the better part. Anna Maria van Schurman (1607-1678).* Dordrecht/Boston/London, Kluwer, 1996. deel 146 in de reeks *International Archives of the history of ideas*
van Deursen, A.Th.: *Een dorp in de polder. Graft in de 17de eeuw.* Amsterdam, 1994.
Frijhoff, Willem & Spies, Marijke: *1650 Bevochten eendracht* Sdu Uitgevers, Den Haag, 1999. deel I in de reeks *IJkpunten. Nederlandse cultuur in Europese context*
Neerlandia, Nederlands-Vlaams tijdschrift voor taal, cultuur en maatschappij. 104/5 (2000)
Roemersdochter Visscher, Anna: *Gedichten.* Riet Schenkeveld-van der Dussen & Annelies de Jeu (ed.). Amsterdam, 1999. De *Amazone*-reeks I
Sneller, A. Agnes: 'Ons tragisch erfgoed. De *Spiegel der eerbaarheyt* (1600) van Jacob Duym'. In: *Károli-studies. Hongaarse bijdragen tot de Neerlandistiek.* Arjan van Leuvensteyn, Fred van Lieburg & Orsolya Varga (ed.). Budapest, 2000, p. 42-56.
Sneller, A. Agnes & Verbiest, Agnes: *Wat woorden doen. Cursusboek genderlinguistiek.* Bussum, 2000.
Sneller, A. Agnes & Verbiest, Agnes: 'Wie zijn *wij*?' In: *Neerlandica extra muros*. 2001 [te verschijnen]
van Strien, A.: '6 augustus 1625: *'Vondel draagt De Amsterdamsche Hecuba op aan Antonis de Hubert.* Taalopbouw door dichters'. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.): *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis.* Groningen, 1993, p. 212-217

Christine Kasper

Maakt Nederland tegenwoordig een herhaling van de Gouden Eeuw mee?

Abstract

De tegenwoordige tijd lijkt voor veel mensen binnen en buiten Nederland als een soort herhaling (of heropleving) van de Gouden Eeuw waargenomen te worden. Dat blijkt uit een versterkte belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis en met name voor de zeventiende eeuw. De bloeiperiode van Nederland wordt in deze optiek gezien als de bakermat van alle waarden die ook aan de grondslag liggen van het poldermodel. Religieuze tolerantie, gedoogbeleid en multiculturele samenleving lijken op die manier uitingen van eenzelfde gedachte te zijn. Ook op internationaal vlak valt er een parallellie op met de Gouden Eeuw: het gaat/ging economisch goed met Nederland en er is/was - zeker mede als gevolg daarvan - wereldwijd een grote belangstelling voor Nederlandse cultuur en ook literatuur.

Mijn antwoord op deze vraag is: ja. Daarbij moet natuurlijk duidelijk zijn dat historische gebeurtenissen zich nooit op precies dezelfde manier herhalen en dat geschiedenis op die manier per definitie een opeenvolging van unieke feiten is. Wel kan er sprake zijn van analogieën, en dat is volgens mij het geval bij de zeventiende eeuw en de huidige tijd.

'Gouden Eeuw' is een begrip dat al in de oudheid is gebruikt om een ideale toestand van de maatschappij aan te duiden. Een belangrijk kenmerk van die gouden eeuw was dat het in het verleden werd gesitueerd,

waardoor de eigen tijd per definitie als product van decadentie en verval werd geïnterpreteerd. Bovendien is het aannemelijk dat het bij die gouden eeuw om een mythe gaat: de ideale toestanden corresponderen niet met een reële periode uit de geschiedenis, maar illustreren dromen van hoe het eigenlijk zou moeten.

Verscheidene landen gebruiken het begrip *'gouden eeuw'* om een fase uit hun eigen geschiedenis aan te duiden die algemeen als hoogtepunt ervaren wordt. In Nederland gaat dat zo ver dat *'de Gouden Eeuw'* (met hoofdletters) gewoon een benaming voor de zeventiende eeuw is geworden. Dat was de eeuw die als bloeiperiode van de regio wordt gezien: er waren niet alleen bijzonder veel activiteiten en prestaties op hoog peil op het gebied van de letteren en de kunsten, maar ook op economisch en technisch vlak. Nederland - toen de republiek, die iets kleiner was dan het koninkrijk van nu - had in die tijd ook een enorme internationale uitstraling en werd buiten zijn grenzen vaak als modelland ervaren. Ook was de welvaart aanzienlijk, zowel in absolute getallen als bij de gemiddelde burger, want in Nederland was de rijkdom niet alleen groot, maar ook beter verdeeld onder de bevolking, hoewel er natuurlijk geen sprake kon zijn van sociale rechtvaardigheid volgens de huidige criteria. Beslist geen gouden eeuw was de zeventiende eeuw echter wat de vrede betreft: er was haast geen jaar zonder oorlogsgebeurtenissen. Juist de vele oorlogen passen niet bij het moderne concept van een gouden eeuw dat in sterke mate gegrond is individueel genot en dus ook op vrede.

Het feit dat de meeste West-Europese landen al decennialang geen oorlog meer direct hebben meegemaakt, wordt dan ook vaak gezien als belangrijk onderdeel van de huidige voorspoed. Vaak wordt erop gewezen dat Europa - en meer bepaald een groepje West-Europese landen, waaronder Nederland - een ongekende luxe kennen, vergeleken bij de overgrote meerderheid van de landen in de wereld. Hier is echter in mindere mate sprake van een gouden eeuw dan wel van een soort schuld en verantwoordelijkheid tegenover de mensen vooral in de zogenaamde Derde Wereld. Het oproepen van de huidige welvaart is dan eigenlijk een aanmaning tot bescheidenheid en vrijgevigheid en soms misschien zelfs een oproep tot ommekeer. Dergelijke morele betogen rechtvaardigen op zich nog geen vergelijking met vroegere tijdperken van grote rijkdom.

Toch is er aanleiding genoeg om ook buiten deze algemene parallellen met huidige toestanden in (West-)Europa aanwijzingen te herkennen om

van een nieuwe Gouden Eeuw in Nederland te kunnen spreken. In het vervolg zal ik hier vier argumenten voor presenteren.

In de eerste plaats valt op dat het beeld van Nederland in de wereld frappante gelijkenissen vertoont met dat van de republiek in de zeventiende eeuw: Nederland ('*Holland*' in de terminologie van de meeste buitenlanders) wordt opnieuw als modelland waargenomen. Hoewel Nederlanders de neiging hebben om hun land als een klein land met een ongunstig klimaat en een voor buitenlanders weinig aantrekkelijke taal te beschrijven, heeft Nederland in de wereld een tamelijk scherp afgebakend en positief geconnoteerd profiel. Steeds vaker halen maatregelen die in Nederland worden genomen, de krantenkoppen van de wereldpers, niet alleen omdat ze uniek zijn, maar ook omdat ze als ideaal voorbeeld worden ervaren. Het opmerkelijke daarbij is dat Nederland iets te bieden heeft voor aanhangers van haast alle ideologieën: de successen van het neo-liberalisme in de economie, de vrijheid voor het gebruik van bepaalde drugs, de tolerante omgang met homoseksuelen, de principiële aanvaarding van euthanasie, enz. Op die manier kunnen zowel conservatieven als linkse groepen Nederland als lichtend voorbeeld beschouwen. Het poldermodel geniet grote internationale bekendheid, en ook binnen Nederland wordt het bij heel veel gelegenheden aangehaald ter beschrijving van Nederlandse toestanden.[1] Ook op cultureel gebied is Nederland sterk present: anders dan nog een paar decennia geleden doet de Nederlandse literatuur het internationaal uitstekend, hoewel wereldwijd nauwelijks meer dan 20 miljoen mensen de werken in het origineel kunnen lezen. Nederland wordt vaak gezien als de uitzondering op de regel dat alleen schrijvers uit heel grote taalgebieden enige kans zouden hebben op internationale successen. Letterkundigen wijzen graag op het feit dat Nederland in de zeventiende eeuw zo'n grote faam had dat ook de taal in het buitenland gewaardeerd werd: in Stockholm werden er in de tweede helft van de zeventiende eeuw zelfs toneelstukken in het Nederlands opgevoerd.[2] Toneelgroepen reizen tegenwoordig natuurlijk makkelijker, toch moet er ook worden gewezen op het feit dat in 2000 het Rotterdamse RO-theater te gast is geweest bij het festival van Wenen ('*Wiener Festwochen*'), zij het met een Nederlandse vertaling van een stuk dat oorsponkelijk in het Russisch was geschreven ('*Nachtasiel*' van Gorki) en voorzien van Duitstalige boventitels. Duitstalige uitgevers en lezers lijken het label '*Nederlands*' als een soort kwaliteitskenmerk te beschouwen: als iets uit de pen van een Nederlandstalige komt, dan moet het goed zijn.

Ten tweede kunnen haast alle verschijnselen die tegenwoordig als typisch Nederlands worden ervaren, op een of andere manier in verband worden gebracht met de zeventiende eeuw. Dat betreft de meest opvallende clichébeelden zoals tulpen (werden in de zeventiende eeuw in Nederland geïntroduceerd), polders (afgezien van de IJsselmeerpolders werden de grootste en belangrijkste gebieden in de zeventiende eeuw drooggemaakt), molens (wat de Nederlandse molens uniek maakt, is hun gebruik voor droogmakerijen en dat is een zeventiende-eeuws verschijnsel) en Delfts blauw (was bedoeld als goedkope nabootsing van Chinees porselein dat in de eerste plaats dankzij de VOC in Europa bekend is geraakt). De hele oude kern van Amsterdam en veel van de meest bezienswaardige gebouwen in de Nederlandse steden dateren uit de zeventiende eeuw. Kaas staat weliswaar niet bekend als zeventiende-eeuws Nederlands exportproduct, maar de melkkoe werd in de Gouden Eeuw vaak als symbool van rijkdom en welvaart voorgesteld.[3] Alleen de fiets is definitief van een latere tijd.

De beslissende rol van de zeventiende eeuw betreft ook geestesstromingen: het calvinisme, dat de geschiedenis van Nederland in belangrijke mate heeft bepaald, heeft zich in de zeventiende eeuw ten volle kunnen ontplooien. De spreekwoordelijke Nederlandse koopmansgeest wordt graag als uiting van het protestantse '*Arbeitsethos*' voorgesteld, dat aan het begin van de twintigste eeuw door de Duitse socioloog Max Weber is beschreven; hij staat aan de basis van de zeventiende-eeuwse handelsmacht. Ook het feit dat de Nederlandse taal sporen buiten het oorspronkelijke taalgebied heeft achtergelaten, is te danken aan activiteiten uit de zeventiende eeuw. In die tijd zijn de grondslagen gelegd voor de latere koloniale bezittingen van het koninkrijk (in de zeventiende eeuw was niet de staat bezitter van de overzeese gebieden, maar handelsondernemingen, namelijk de VOC en de WIC). Was stadhouder Willem III in 1702 niet kinderloos overleden, dan zou de Nederlandse invloed ook binnen Europa belangrijk zijn gebleven.

Ook moderne ontwikkelingen als huwelijken tussen homoseksuelen, de liberale omgang met soft drugs en het recht op euthanasie kunnen worden geïnterpreteerd als moderne uitingen van tolerantie, en dat is een concept dat in de zeventiende eeuw tot volle bloei is gekomen. In de Gouden Eeuw was de tolerantie trouwens alleen maar relatief: ze was vooral veel groter dan waar ook in de wereld. Ook heden ten dage is de vrijheid in Nederland niet onbeperkt; het is niet zo dat alles mag, maar

individuele keuzes worden gerespecteerd op voorwaarde dat ze geen schade berokkenen aan de medemens.

Een derde analogie ligt in de centrale rol die het begrip '*tolerantie*' in de huidige Nederlandse samenleving heeft. Steeds vaker wordt tolerantie als datgene afgeschilderd wat de Nederlandse samenleving kenmerkt en moet blijven kenmerken. Dat heeft ook te maken met het feit dat Nederland tijdens de tweede wereldoorlog door Duitsland bezet is geweest en dat die bezetting juist in het teken stond van het totale tegendeel van tolerantie. Tolerantie kan dan ook gezien worden als een soort Nederlandse eigenschap in tegenstelling tot het racisme dat buitenlandse mogendheden aan Nederland zouden hebben proberen op te dringen. Het verbaast daarom niet dat tolerantie opnieuw geëvoceerd wordt, als Duitsland weer meer internationaal gewicht krijgt en de integratie van buitenlanders in de rijkere landen steeds vaker als probleem wordt ervaren. Tolerantie wordt gepresenteerd als een remedie die in het nationaal verleden al heeft bewezen dat ze werkt.

Ten vierde lijken Nederlanders zich juist in de afgelopen jaren meer dan ooit te interesseren voor de geschiedenis van hun land. Dat hangt zeker ook samen met het feit dat de oudere geschiedenis in het Nederlandse onderwijs jarenlang werd verwaarloosd ten gunste van de moderne tijd. Het eigen verleden ligt op die manier klaar voor herontdekking. De herbezinning op het nationaal verleden is tegenwoordig geen specifiek Nederlands verschijnsel en moet waarschijnlijk in de context van een nieuwe belangstelling voor national(istisch)e concepten worden gezien die overal in Europa voelbaar is. Zelfs in Duitsland, waar het nationaal verleden tot kort geleden min of meer taboe was, wordt er sinds meerdere maanden weer openlijk gediscussieerd over de vraag in hoeverre men trots kan zijn op zijn eigen land, c.q. op Duitsland. In Nederland verloopt de discussie ietwat anders. Dankzij het zeventiende-eeuwse tolerantie-ideaal kan er zelfbewust terug naar het eigen verleden worden gekeken, zonder dat men zich daarbij schuldig kan maken aan chauvinisme en eigen lof. Vaderlandse geschiedenis staat beslist niet centraal in het Nederlandse onderwijs, maar ze is opnieuw '*salonfähig*' geworden. De term '*vaderlands*' lijkt evenwel buiten het onderwijs niet meer gebruikt te kunnen worden; maar begrippen die door het nationaal-socialisme in onbruik zijn gevallen, worden vervangen door termen waaraan geen negatieve connotaties meer kleven, zoals '*nationale*

identiteit'.[4] De begrippen mogen dan veranderd zijn, de concepten maken momenteel blijkbaar een renaissance mee. Het is misschien geen toeval dat de bundel over het begrip '*vaderland*' juist in 1999 is verschenen. In 2000 heeft Jos Palm, Nederlands journalist en auteur van geschiedkundige studies, gewezen op het feit dat de nationale geschiedenis steeds meer in de kijker blijkt komen te staan, niet alleen via gedrukte publicaties, maar ook in tentoonstellingen en in quizzen.[5] Palm komt tot de conclusie dat de meeste van deze publicaties het verleden vanuit een positieve visie op de eigen tijd benaderen en de Nederlandse geschiedenis tot een gestroomlijnde weg naar het poldermodel willen herleiden. Hij betreurt wat hij bestempelt als '*bevestiging van de samenleving die zichzelf feliciteert met haar perfecte politieke en maatschappelijke constellatie.*' De bloeiperiode van Nederland wordt in deze optiek gezien als de bakermat van alle waarden die ook aan de grondslag liggen van het poldermodel. Religieuze tolerantie, gedoogbeleid en multiculturele samenleving lijken op die manier uitingen van eenzelfde gedachte te zijn. Maar de lof op de eigen tijd laat wel een nieuw aspect naar voren treden die in geschiedkundige studies uit vroegere tijden niet aanwezig leek te zien: het verleden en meer bepaald de zeventiende eeuw worden niet meer als schoolvoorbeelden van een roemrijk verleden gepresenteerd dat helaas verdwenen is, maar worden gebruikt om de waarde van de eigen tijd te staven. Vanuit puur geschiedkundig perspectief moge deze ontwikkeling bedenkelijk zijn,[6] ze lijkt wel duidelijk te maken dat de eigen tijd in toenemende mate als hoogtepunt wordt ervaren. Het verleden wordt dan niet ingezet om actuele minderwaardigheidsgevoelens te compenseren - volgens het patroon 'nu stellen wij niet veel voor, maar vroeger waren we wel groot'. In tegendeel: het verleden wordt geïnterpreteerd als een soort bewijs dat de hedendaagse glorie geenszins toevallig tot stand kan zijn gekomen. Als de Nederlandse samenleving nu zo goed functioneert, dan ligt dat in die optiek gewoon aan het feit dat ze in de geschiedenis is gegrond. Deze visie doet misschien zelfs een beetje denken aan de geschiedkundige opvattingen van de negentiende-eeuwse Franse historicus Jules Michelet. Deze heeft de evolutie van Frankrijk immers afgeschilderd als het samenstellen van een legpuzzel, waarbij hij zijn eigen tijd voor definitief aanzag.

In die interpretatielijn past ook het feit dat er steeds meer boekjes verschijnen waarin - vaak zogezegd voor een buitenlands publiek - de karaktertrekken van de typische Nederlander geschetst worden.[7] Daarin ervaart men in wezen dat de Nederlanders van tolerantie en vrije

meningsuiting houden, dat ze directheid waarderen en taboes afkeuren. In de meeste gevallen worden deze eigenschappen als positief gezien en wordt ernaar gestreefd begrip te wekken voor de Nederlandse eigenheden. Deze ontwikkeling moet natuurlijk ook worden gezien in het kader van een sterke belangstelling voor interculturele communicatie en het belang van cultuurpatronen bij het zakendoen. Maar ze heeft er ook toe geleid dat Nederlanders sterker dan ooit lijken na te denken over een soort collectieve mentaliteit waardoor ze zich van andere culturen zouden kunnen onderscheiden. Men zou ook kunnen stellen dat Nederlanders meer dan ooit proberen zich af te grenzen tegenover andere volkeren.[8] Juist doordat tolerantie en respect voor de individualiteit van anderen als kenmerkend worden ervaren voor het Nederlandse karakter, wordt echter voorkomen dat deze ontwikkeling de kant van nationalisme en chauvinisme uit zou kunnen gaan.

Kortom, alles lijkt erop te wijzen dat Nederlanders in toenemende mate de eigen tijd als een hoogtepunt in hun geschiedenis ervaren. Dat kan dan alleen maar een soort tweede Gouden Eeuw zijn. 'De tweede Gouden Eeuw komt eraan' is overigens ook de ondubbelzinnige titel van een krantenartikel waarin de enorme rijkdom van Nederlandse burgers geprezen wordt.[9]

Bij de internationale belangstelling waarvan Nederland nu weer het object geworden is, valt op dat de culturele prestaties vergezeld gaan met economische successen. Dat leidt tot de vraag in hoeverre er een band is tussen culturele bloei en economie. Filologen zien culturele verschijnselen traditioneel los van materiële dingen als de financiële draagkracht van een maatschappij. In het geval van Nederland is het opvallend dat zowel in de zeventiende eeuw als nu een culturele bloeiperiode samenvalt met een grote welvaart. Misschien draagt een gunstig economisch klimaat bij tot het wekken van de internationale belangstelling ook voor de algemene cultuurpatronen achter het succesverhaal? Op die manier is bijvoorbeeld het Amerikaans Engels de positie van de Britse variant tegen het einde van de twintigste eeuw steeds sterker uit het curriculum van de Europese scholen gaan verdringen. Maar evengoed zorgen economische successen waarschijnlijk ook voor een hoger zelfvertrouwen bij de burgers zelf. Dat blijkt duidelijk uit het feit dat de positie van het Nederlands in België enorm is verbeterd met de economische vooruitgang van Vlaanderen in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Hoe dan ook, de parallellie van een voorspoedige economie en een culturele bloei is heel

opvallend in het geval van Nederland nu en in de zeventiende eeuw: het gaat/ging economisch goed met Nederland en er was/is wereldwijd een grote belangstelling voor Nederlandse cultuur en literatuur.

De vraag: Maakt Nederland tegenwoordig een herhaling van de Gouden Eeuw mee? Mijn antwoord: ja, ik denk van wel.

Eindnoten:

1 In verband met haar boek over de Nederlandse man heeft de Franse journaliste Sophie Perrier zelfs van het 'poldermodel in bed' gesproken (geciteerd uit het e-mail-nieuws van Radio Nederland Wereldomroep, 6 februari 2001 - nieuws-ned-subscribe@rnw.nl). Vermoedelijk is het citaat afkomstig uit een interview met de schrijfster in het weekblad 'Trouw'.

2 Vgl. Gelderblom, Arie Jan: '22 februari 1667: Inwijding van de Hollandse Schouwburg in Stockholm - De Nederlandse literatuur buiten de Lage Landen'. In: Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (hoofdred.): *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis.* Groningen, Nijhoff 1993. p. 270-275 (hoofstuk 48).

3 Vgl. Deisel, Frank: 'Der Löwe, die Kuh, der Garten und der Orangenbaum. Zur politischen Ikonographie der niederländischen Gesellschaft und des Hauses Oranien'. In: Lademacher, Horst (ed.): *Onder den Oranje boom. Textband: Dynastie in der Republik. Das Haus Oranien-Nassau als Vermittler niederländischer Kultur in deutschen Terrritorien im 17. und 18. Jahrhundert.* München, Hirmer 1999. p. 117-136, vooral p. 129 ev.; ook ibd.: '"Onder den Oranje boom"- Politische Sinnbilder der Niederlande und des Hauses Oranien'. In: *Onder den Oranje boom. Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenhöfen*, tentoonstellingscatalogus (Kaiser-Wilhelm-Museum, Krefeld; Schloss Oranienburg, Oranienburg; Paleis Het Loo, Apeldoorn). München, Hirmer 1999. p. 47-75.

4 Aerts, Remieg / Velde, Henk te: 'De taal van het internationaal besef, 1848-1940'. In: Sas, N.C.F. van (red.): *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940.* Amsterdam, Amsterdam University Press 1999. p. 391-454, hier p. 451 ev.

5 Palm, Jos: 'Hup, Holland hup! De opkomst van de vaderlandse geschiedenis'. In: *Vrij Nederland*, 5 augustus 2000. p. 96 ev. (citaat van p. 97).

6 Er moet wel worden opgemerkt dat historische taferelen die krioelen van de vaderlandse helden, even zorgwekkend zijn. In dit verband kan worden gewezen op het beeld van de Nederlandse zeeofficier J.C.J. van Speyk, die in 1831 liever zichzelf en de hele bemanning van zijn schip opblies dan voor de Belgische opstandelingen te capituleren. Dankzij deze zelfopoffering werd hij door heel de negentiende eeuw heen als nationale held gevierd, terwijl het feit dat hij ook zijn ondergeschikten de dood ingestuurd heeft, nauwelijks aandacht heeft gekregen.

7 Bijvoorbeeld: Horst, Han van der: *De lage hemel. Nederland en de Nederlanders verklaard*, derde gewijzigde druk. Schiedam, Scriptum, 1999 (oorspronkelijk 1996); Kaldenbach, Hans: *Doe maar gewoon. 99 tips voor het omgaan met Nederlanders.* Amsterdam, Prometheus 1999; Vossestein, Jacob: *Zo werkt dat in Nederland.* Amsterdam, Koninklijk Instituut voor de Tropen 1998. Van de eerste twee werken is ook een Engels- en een Duitstalige versie beschikbaar, het derde werk is zelfs oorspronkelijk in het Engels verschenen. Vgl. ook: Schoonhoven, Gertjan van (samenst.): *De nieuwe kaaskop. Nederland en de Nederlanders in de jaren negentig.* Amsterdam, Prometheus/Elsevier 1999.

8 Het toenemend sterker wordende identiteitsgevoel bij Nederlandse jongeren komt ook bij twee Duitstalige auteurs aan bod, zij het vanuit een eerder kritisch perspectief: Müller, Bernd: 'Was man über "Holland" eigentlich wissen sollte'. In: Müller, Bernd (ed.): *Vorbild Niederlande? Tips und Informationen zu Alltagsleben, Politik und Wirtschaft.* Münster, Agenda 1998. p. 11-30; Tudyka, Kurt: 'Libertas Bataviae. Ein kritischer Blick auf die Gegenwart der Niederlande'. In: *ibd.*, p. 55-73.

9 Smeets, Hubert: De tweede Gouden Eeuw komt eraan'. In: *NRC-Handelsblad*, 19 april 2001 (in het kader van de reeks 'Profiel: erven'), http://www.nrc.nl/dossiers/profielen/Erven/987663161947.html. De bijdrage laat echter veel vragen open, niet alleen omdat hij zich concentreert op het beleggingsgedrag van Nederlanders, maar vooral omdat bij nader inzien verwijst naar gegevens uit de achttiende eeuw, die eigenlijk bekend staat als een periode van relatieve achteruitgang.

Krisztina Törő

Huizinga en de cultuurkritiek

Geachte collega's,

het onderwerp van dit colloquium is Historische aspecten van de Neerlandistiek. Het onderwerp van mijn eigen onderzoek is het werk van de Nederlandse historicus Johan Huizinga. Dit oeuvre biedt meerdere mogelijkheden om iets over het historische te vertellen. Uit deze mogelijkheden heb ik een motief gekozen dat in Huizinga's werk heel belangrijk is en dat ik persoonlijk heel boeiend vind. Dit motief is de cultuurkritiek. Het cultuurkritische element wordt in de werken van Huizinga met de loop van de tijd steeds sterker, er loopt een goed zichtbare cultuurkritische lijn in zijn oeuvre.

Wat is eigenlijk cultuurkritiek?

Cultuurkritiek is het tonen en analyseren van bepaalde culturele elementen en verschijnselen die beschouwd worden als bepalend en typisch voor een cultuur die in crisis lijkt te verkeren. De crisis zelf is ‘de chaotisch en problematisch geworden sructuur van de persoons maatschappelijke en geestelijke leven’ (Hamvas, 1938, 4, vertaling uit het Hongaars door mij T.K.). Met het woord *persoon* i.p.v. *mens* wordt er gesuggereerd dat het crisisgevoel eigenlijk individueel is. Er zijn wel tijdperken in de geschiedenis wanneer meer individuuen zijn die dit crisis-

gevoel hebben - daarom kan een periode als crisisperiode opgevat worden.

Zo een periode was de jaren '10, '20 en '30 van de 20ste eeuw. De 19de eeuw bracht in de Europese cultuur enorme veranderingen met zich mee. Niet alleen enkele gebieden ondergingen ingrijpende veranderingen maar de structuren van het maatschappelijke, industriële, culturele, wetenschappelijke en religieuze leven. Deze paradigmawisseling kwam niet opeens. Hij is een gevolg van een verandering waarvan het eenduidige begin bij het begin van de Verlichting kan geplaatst worden.

De verschijnselen waarmee de versnelde veranderingen in de twintigste eeuw beschreven kunnen worden zijn de volgenden: machtverlies van de christelijke kerk, monopolieverlies van het christelijke geloof, machtverlies van de absolutistische monarchieën. Naast de Platonisch-christelijke filosofische traditie verschijnen er andere filosofische richtingen waarin ratio en empirie aan de ene kant (Verlichting) instinct, onderbewuste, wil, leven (rond de eeuwwwisseling) etc. de sleutelwoorden zijn. Dit en nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen brengen een epistemologische verandering met zich mee. In de maatschappij van de late 19de eeuw komt er een sterke democratisering: de productie en vooral de verspreiding van de goederen, de verspreiding van de kennis wordt massaal. Politiek, communicatie en de kunst worden voor brede massa's toegankelijk.

De meeste cultuurcritici (behalve de links georienteerden) voelden zich sterk tot de tot dan toe heersende, op Griek-Joods-Christelijke grond gebaseerde traditie verbonden, en zij vonden dat deze traditie nu in gevaar was.

Zonder een volledige lijst van deze conservatieve cultuurcritici te geven moeten hier toch de belangrijkste namen vermeld worden: Oswald Spengler met zijn *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922), Julien Benda met zijn *La trahison des clercs* (1927), José Ortega y Gasset met zijn *La rebelión de las masas* (1930) en Johan Huizinga met zijn *In de schaduwen van morgen* (1935). Het zijn natuurlijk auteurs met verschillende accenten, en met verschillende visies op de geschiedenis maar allemaal zagen een groot gevaar in de toenmalige veranderingen. De oorzaken van zo een cultuurkritisch zicht op de wereld zijn heel uiteenlopend. Intellectuele, psychologische en maatschappelijke aspecten spelen allemaal een rol in. Hier wil ik nu niet op ingaan, daarvoor zou een meer kritisch, zelfs deconstructivistisch onderzoek van de teksten nodig zijn.

Zoals ik het al vermeld heb speelt het cultuurkritische element in Huizinga's werk een steeds toenemende rol. Vanaf zijn kinderjaren toonde hij belangstelling voor de geschiedenis (*Mijn weg tot de historie*, 1943) en met de loop van de tijd werd de geschiedenis een soort vluchtplaats voor hem. Al in zijn studentenjaren vond Huizinga de levende geschiedenis belangrijk. Anton van der Lem citeert zijn opmerking uit 1894, uit het jaar toen hij in Groningen aan een historische maskerade deelnam. Huizinga zei in verband met deze historische optocht

> 'dat de maskerade onmiskenbare symptomen vertoonde van achteruitgang en dat het reeds zoover was gekomen, dat misschien deze wel de laatste zou zijn. En toch zijn wij er trots op [...] de dragers, de laatste te zijn van een goed ding dat uitsterft' (Van der Lem naar Kossmann, 1993, 43-44).

In de teksten van Huizinga worden deze gedachten soms impliciet, soms expliciet maar in ieder geval goed voelbaar. De *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919) is de eerste van zijn grote werken. Het boek beschrijft de eindfase van de bourgondische Middeleeuwen. Hoewel dit werk een historisch werk is wordt erin gereflecteerd op de eigentijdse omstandigheden. Deze verwijzingen kunnen in twee categorieën ingedeeld worden. In de eerste worden verleden en heden met elkaar vergeleken of worden er parallellen getrokken tussen de twee. Zo staat er: 'Wij krantenlezers kunnen ons nauwelijks meer de geweldige werking van het woord op een onverzadigden en onwetenden geest voorstellen.' (Huizinga, 1957, 8) Over het ridderideaal schrijft Huizinga:

> 'Om de cultuurhistorische betekenis van het ridderideal ten volle te begrijpen, zou men het moeten volgen in Shakespeare's en Moliére's tijd tot aan den modernen gentleman.' (Huizinga, 1957, 96)

Hier trekt Huizinga niet alleen een parallel maar stelt een ontwikkeling vast. Hetzelfde gebeurt wanneer Huizinga over de ridderideaals negatieve invloed op het politieke leven spreekt:

> 'Zoals de tragische vergissingen van den hedendaagsen tijd voortspruiten uit den waan van het nationalisme en den cultuur-

> hoogmoed, zo sproten die van de Middeleeuwen meer dan eens voort uit de chevalereske gedachte.' (Huizinga, 1957, 96)

Hiermee zijn wij bij de tweede categorie. Hier kan men een soort waardeoordeel ontdekken in de vergelijking of in de parallel. Soms zijn deze waardeoordelen heel eenduidig: 'De stad verliep niet zoals onze steden in slordig aangelegde buitenwijken van dorre fabrieken [...] maar lag in haar muur besloten' (Huizinga, 1957, 5) of 'De moderne stad kent nauwelijks meer het zuivere donker en de zuivere stilte' (Huizinga, 1957, 6). Soms is het waardeoordeel wat subtieler maar even zo zichtbaar: in de Middeleeuwen treedt men

> 'niet, zoals in latere tijden, uit een min of meer onverschillige levenssleur naar buiten, om tot troost en verheffing kunst te genieten in eenzame contemplatie; men vindt de kunst [in de Middeleeuwen] aangewend tot verhoging van den luister des levens zelf' (Huizinga, 1957, 263).

Het waardeoordeel dat in deze zinnen klinkt is meer negatief tegenover de moderne tijd dan positief. De slordigheid van de hedendaagse steden, de afwezigheid van het metafisische uit het geestelijke en materiële leven van de moderne mens, het gebrek aan zuiverheid (in beide betekenis: puurheid en niet-vuil) drukken allemaal wat gebrekkigheid uit.

De vier gebieden die in de bovengeciteerde zinnen van Huizinga te voorschijn komen worden cruciale punten van de latere cultuurkritiek. Deze punten zijn: de moderne stad (bepaalend vooral bij Spengler), de kunst die ver van het leven verwijderd is en komt in de plaats van het verloren gegaan metafysiek, en de pers (die in de *Schaduwen* belangrijk wordt). Het laatste gebied is het gebied van de politiek. Het is heel merkwaardig dat naast de subtiele kritiek bij andere zaken (stad, kunst), in verband met de politiek ook een soort onbeslistheid ontstaat in de *Herfsttij*. Aan de ene kant zegt Huizinga dat 'tragische vergissingen van den hedendaagsen tijd voortspruiten uit den waan van het nationalisme en den cultuurhoogmoed', aan de andere kant zegt hij:

> 'Zonder twijfel is een hartstochtelijk element ook nú nog in de staatkunde aanwezig, maar het vindt [...] meer remmen en beletselen; het is [...] in vaste banen geleid' (Huizinga, 1957, 17).

Later gaat deze toestand (die met de vaste banen) in Europa en ook in Huizinga's werken veranderen. Daarvoor zijn gedeeltelijk de *Schaduwen* en in het geheel het *Patriotisme en nationalisme* (1940) voorbeelden.

In de jaren '10 en '20 toont Huizinga grote interesse voor de Vereenigde Staten. Uit deze interesse komen twee boeken tot stand: *Mensch en menigte in Amerika* (1918) en *Amerika levend en denkend* (1927). Volgens Van der Lem was Huizinga altijd geïnteresseerd in nieuwe technische vindingen, vooral als zij sociale of culturele veranderingen konden veroorzaken (Van der Lem, 1993, 213). Dit was één reden voor de interesse van Huizinga. Ten tweede zag hij historische parallellen tussen de Amerikaansche maatschappij en de Europese Middeleeuwen. Ten derde vond hij dat de Amerikaansche maatschappij, economie, en de wetenschappen, met een woord de cultuur tekenen toonde van een soort verval. (Het moet ook gezegd worden dat Huizinga, vooral in zijn eerstgenoemd boek ook veel positieve dingen vermeldt in verband met de Amerikaansche cultuur.) In zijn *Amerikanischer Geist* (1927) analyseert Huizinga vooral de Amerikaanse wetenschappen. Die wetenschappen, gestuurd door de richting *behaviorism* blijken wat oppervlakkig te zijn. Wat Huizinga in deze richting mist is het metaphysische. In het zevende hoofdstuk van dit essay noemt hij de Amerikaansche wetenschappelijke benadering zelf anti-metafysisch. En in deze tekst betekent het metafysisch niet alleen boven-zinnelijk, niet-materieel maar ook iets religieus:

> ‘In het Mei-nummer van *American-Mercury* vind ik een boekreclame [...] “The Bible Unmasked”. Zoo heet het boek. “An Monumental Fraud” Zoo zal de schrijver ons den Bijbel vertoonen. [...] Eerder schreef hij: “The Tyranny of God”. Wij zouden het in een Europeesch tijdschrift van den eersten rang zoo niet verwachten. Dit soort stoutheden doet ons [...] als vulgaire [...] aan.’ (Huizinga, 1950, 482-483)

Dit, het gebrek aan het metafysische is een centraal gedachte van de cultuurcritici: Benda, Spengler en Huizinga beweren dat de cultuur in verval raakt omdat het goede en het ware niet meer samengebonden zijn door iets Hoogs. Ratio laat zich van het goede en van het ware los.

Huizinga zet zijn ideeën hierover *In de schaduwen van morgen* uiteen. Ten eerste geeft Huizinga een meerstappige definitie van de cultuur:

‘Cultuur vereist [...] een zekere evenwicht van geestelijke en stoffelijke waarden.’ (Huizinga, 1950, 328) Hiernaast betekent de cultuur altijd een soort streven naar een materieel of geestelijk of intellectueel ‘heil’ (Huizinga, 1950, 329-330). En het laatst: ‘*Cultuur* betekent beheerschen van *natuur.*’ (Huizinga, 1950, 330) De moderne cultuur beantwoordt deze voorwaarden niet. Het materiële wordt belangrijker dan het geestelijke, het heil verliest zijn geestelijke karakter en valt ook uiteen, en de menselijke natuur, de instincten, de agressie begint de wereld te beheersen.

Huizinga ziet in en beschrijft het bijna zonder waardeoordeel dat deze eigenschappen van de 19de eeuwse, 20ste eeuwse cultuur resultaten zijn van de menselijke ontwikkeling. Vooral in het hoodfstuk waarin hij de ontwikkeling van de wetenschappen beschrijft vinden wij deze gedachte bepaalend. Maar hij ziet het ook in dat deze ontwikkeling zo snel en zo veelzijdig is dat het resultaat toch negatief is:

> ‘Het schijnt immers veeleer, alsof met het steeds dieper doorgronden en fijner ontleden der werkelijkheid door de wetenschap de grondslagen van ons denkleven meer en meer geschokt en wankel worden.’

Deze ontwikkeling zelf leidt namelijk ertoe dat de mens in de wereld meer waarheden begint te vinden: het wetenschappelijk denken

> ‘wordt in stijgende mate antinomisch en ambivalent. Antinomisch [...] dat de gedachte zich als het ware opgehangen bevindt tussen twee tegenstellingen, die te voren schenen elkaar te moeten uitsluiten. Ambivalent [...] dat het waardeoordeel in het besef van betrekkelijke verkieselijkheid van twee tegengestelde beslissingen voor de keuze blijft aarzelen...’ (Huizinga, 1950, 340-341).

De kennis wordt niet alleen ambivalent en veelzijdig volgens Huizinga, maar ook democratich. Onderwijs aan de ene kant, pers, radio aan de andere kant verspreiden de kennis. En deze verschijnselen zijn de andere oorzaken van de cultuurcrisis: mensen denken dat zij veel weten en dat zij de recht en het vermogen hebben met hun kennis hun leven te leiden. Zij denken dat hun kennis genoeg is, daarom vergeten zij dat er iets boven hen bestaat. Zij weten niet dat hun kennis oppervlakkig is. En dit

is volgens Huizinga heel gevaarlijk: nieuwe politieke richtingen, ideologieën bouwen hun bestaan op de massa van de mensen.

Hij weet het ook dat de oppervlakkige kennis zich met andere machten kan vermengen. Het algemene morele verval, meegenomen door het verlies van het metafysische, veroozaakt dat mens tegen mens strijdt en staat tegen staat strijdt. De menselijke natuur kan niet meer onder controle gehouden worden, en de politieke krachten en bepaalde staten beginnen dat menselijke karakter te dragen. Zo ontstaat het fascisme en andere richtingen die het heil van één groep mensen belangrijk achten, en andere mensen, andere groepen als doodsvijanden beschouwen. Er komen nieuwe idealen, nieuwe helden die niet meer algemene maar partiële waarden vertegenwoordigen: de wereld valt uiteen.

Huizinga wacht toch op een soort oplossing. Volgens hem moeten nieuwe generaties komen die met een soort ascese toch de algemene waarden, de geestelijke waarheid kunnen bereiken. Er moet door die ascese een catharsis komen, en deze catharsis draagt in deze tekst uitgesproken religieuze trekken:

> ‘Gelukkig zij, voor wie [deze] slechts den naam kan dragen van Hem die sprak: “Ik ben de weg, ik ben de waarheid, en het leven.”’ (Huizinga, 1950, 426)

Al in zijn *Schaduwen* en nog daarvoor in *Nederland's geestesmerk* (1934) beschrijft Huizinga het natioanlisme, het nationaalsocialisme en het fascisme als heel gevaarlijke tekens van het verval. Vanaf 1939 zijn dit meer dan tekens. Daarom worden in 1940 de teksten van drie lezingen van Huizinga uitgegeven met de titel *Patriotisme en nationalisme in de Europese geschiedenis tot het einde der 19de eeuw.* Hierin maakt hij een verschil tussen patriotisme en nationalisme. Patriotisme is volgens Huizinga ‘de wil tot handhaving en verweer van wat eigen en dierbaar is’, nationalisme daarentegen is ‘de machtige drift tot heerschappij, de zucht om het eigen volk, eigen staat te laten gelden vóór, boven en ten koste van andere’ (Huizinga, 1949, 497). Naast de definities geeft hij ook een historisch overzicht van de twee verschijnselen in de Europese cultuur. Merkwaardig genoeg zijn in Huizinga's visie vooral de Duitstaligen en de Franstaligen de twee groepen die hun eigen nationaliteit vaak boven de anderen verheffen. Maar die volken doen dit ook niet allemaal. Wat Huizinga tegenover de heersende nationale culturen en grote landen stelt zijn de kleine staten met vermengde inwoners,

misschien met meer talen. Zoals Zwitzerland en Nederland. Dat dit ideaal toch niet populair is, komt volgens Huizinga weer door de opvattingen van de moderne mens: ‘Onze tijd is zoo geneigd, voor het quantitatief groote in bewondering plat ter aarde vallen...’ (Huizinga, 1949, 540). De moderne mens geeft op die manier het staatkundige kader voor de nationale en culturele hoogmoed van de moderne mens. Met het nationalisme, nationaalsocialisme en fascisme blijken volgens Huizinga de oude en hoogste waarden: ratio, moraal en waarheid helemaal uit de cultuur te verdwijnen. De enige uitweg ziet hij in het terugvinden van de culturele waarden: het leren kennen en waarderen van de cultuur van een ‘nationaliteit, die niet de uwe is’ (Huizinga, 1949, 554). Volgens Huizinga is het probleem hierin dat het crisisverschijnsel dat nationalisme heet nog niet voorbij is. De crisis van de cultuur gaat door.

In mijn lezing heb ik het cultuurkritische element in Huizinga's oeuvre getoond. Het zijn natuurlijk niet de enige boeken die dit onderwerp behandelen. Zijn *Homo ludens* (1938) of *Geschonden wereld* (1945) spreken min of meer ook over een cultuur die in verval raakt. Ik heb de geciteerde boeken gekozen omdat in deze boeken een soort tendentie te merken is: van een soort sterke, van zijn kant goed gegronde nostalgie loopt er een lijn door het globaal zicht over het verval en komt bij een heel speciaal maar ook cruciaal punt aan.

In deze lezing heb ik de psychologische en biografische aspecten van Huizinga's cultuurkritiek niet behandeld. In verband hiermee raadplege men het boek van Léon Hanssen. Andere biografische aspecten zijn nog onderzocht.

Er bestaan al resultaten van comparatief onderzoek met andere cultuurkritische teksten, maar de ideologiekritische methoden bieden nog mogelijkheden om meer over dit soort teksten te kunnen weten.

Bibliografie:

Huizinga, Johan: *Herfsttij in de Middeleeuwen*. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon, 1957.

In de schaduwen van morgen. Verzamelde Werken VII, Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon, 1950. p. 313-429.

Patriotisme en nationalisme. Verzamelde Werken IV, Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1949. p. 497-555.
Hamvas, Béla: *A világválság.* Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1938.
Lem, Anton van der: *Johan Huizinga, Leven en werk in beelden en documenten*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1993.

Zsuzsa Nádor

Het beeld van Hongarije aan de hand van Nederlandse, Duitse en Engelse reisverslagen (1600-1850)

Het reizen in de 17e en 18e eeuw in Europa

'In keinem Zeitalter der Welt wurde so viel gereist, als in dem unsrigen, wo das Reisen zu einer Art von Epidemie geworden ist' - schreef een onbekende 1784 aan de uitgever der T.M. en gaat voort: 'Es ist also kein Wunder, daß bey so häufigen Reisen in unsern büherreichen Zeiten der Reisebeschreibungen so viele ververtigt werden.'[1] Volgens de contemporaine literatuur en de reisverslagen zelf een van het meest gelezen genre tijdens de 18e eeuw. Das Allgemene Bücherlexikon von Wilhelm Hensius meldt een relatief hoog aantal reisbeschrijvingen, (487 titels waarvan 388 werken reisverslagen zijn, dus 80%) van de gelezen boeken. De boekenproductie van dit genre steeg in de 2e helft van de 18e eeuw voortdurend. Nochtans wordt de reisliteratuur in de traditionele litertuurgeschiedenis als 'minderwaardig' -- en laag-bij-de-gronds genre beschouwd, maar tegenwoordig definiëert men in de meest recente onderzoeken definieert men de reisliteratuur als proza waarbij in alle werken het reizen, en de ervaring van de geografische ruimte een vast onderdeel is. Het reizen was en bleef lang een privilegie van de hogere, welgestelde standen in Europa. Mobiliteit in de maatschappij bestond alleen beperkt en onder bepaalde voorwaarden die ik later graag wil behandelen. Het grootste deel van de bevolking leefde gevestigd in een bepaalde woonplaats, en het reizen was vooral een kwestie van geld. Door de hogere standen, door de aristocratie

werden wel plezierreizen ondernomen, maar het reizen werd niet zonder noodzaak ondernomen, en alleen vanwege het nut werd het niet uitgevoerd. De gevaren voor de gezondheid en leven stonden de massale uitvoering van het reizen in de Nieuwe Tijd in Europa in de weg. Toch waren er altijd mensen, die de vertrouwde huiselijkheid voor het onzekere vreemde hebben ingeruild, met een neoplatonische ondertoon: 'De mens moet reizen, omdat het hele leven voortbeweging is, en ook de hemellichamen cirkelen, omdat de ingenia en goederen onevenredig over de aarde verdeeld zijn, alleen met elkaar in betrekking kunnen gezet worden: 'Mobiliora sunt nobiliora.'[2] - dit kosmopolitisch standpunt werd in de tijd van het barokken absolutisme verdrongen, en keert later voorgoed in de verlichting terug.

Met de 'structuurwandel' van het feodale stelsel in de absolutistische territoriaalstaat werd de hoofs-ridderlijk- aristocratische sfeer eveneens aan ingrijpende veranderingen onderworpen. Bij benadering sinds het midden van de 16e eeuw maakte de aristocratische jeugd van een ontwikkelingsreis gebruik, om de representatieve buitenlandse hoven te bezoeken, om zich zowel hoofsgalant gedrag te eigen te maken, als ook de vereiste voorwaarden voor een latere carriere te verwerven. Met de ontwikkeling van het verkeer liet ook de burgerstand zich gelden en ging op reis ook buiten zijn eigen land en nam enkele standsspecifieke kenmerken over zoals het reizen, om informaties te verzamelen. Bij deze groep horen de studenten van burgerlijk-patricische afkomst en de adellijke studenten van hun tijd (16e an 17e eeuw).

Bij het onderzoek naar reisverslagen komt men veel problemen en componenten tegen, omdat reisbeschrijvingen een complex thema vormen, met samengestelde doelstellingen, die aan meerdere literaire verwachtingen moeten voldoen, zoals leesbaarheid, het vermaken van de lezers, een zekere authenticiteit van het beschrevene en het informatieve karakter van de reisverslagen (de verspreiding van nieuwe informatie bij de opkomende burgerstand). Het andere probleem bij de behandeling van de reisverslagen is, dat er binnen de onderzochte periode een structuurverandering plaatsvindt, die invloed uitoefent op de visie van de reisbeschrijvers. De reisbeschrijvingen zijn onder andere voorwaarden en in een andere maatschappelijke situatie geschreven, en daardoor werden zij ook tot een andere vorm van beschrijvingen geleid. De onderzoeksvraag /de vraagstelling zou in dit geval kunnen zijn of de reisverslagen uit de verschillende periodes (1600-1830) werkelijk een andere visie hebben, of de veranderde vorm ook een veranderde manier van

beschouwingen met zich laat komen, of er nauwelijks veranderingen aantreden in de onderzochte periode. Natuurlijk veranderen ook de feiten (de ontwikkelingsgraad van een land, de achterstand in Hongarije), maar ook wisselt de nationale karakterbeschrijving van de Hongaren in verband met de 'structurwandel', of blijft het Hongarije-beeld door de eeuwen heen steeds constant. De verdere vragen zijn er, welke oorzaken van de veranderingen vast te stellen zijn met behulp van bronnen, en welke uitwerkingen de verschillende componenten hadden (zoals nationaliteit, beroep, van de reizigers, stand, de maatschappelijke situaties in Hongarije en in de landen van afkomst, en het feit dat de reisverslagen in van elkaar afwijkende periodes zijn geschreven.)

Ik ben van plan drie soorten van bronnen qua het land van afkomst in mijn artikel te behandelen: Nederlandse, Engelse en Duitse reisverslagen vanaf 1616 tot 1823. Samen met Zuidsoost-Europa en Scandinavië vormden zij de randzones van de toenmalige Europese civilisatie en cultuur. Dit is de oorzaak van het relatief sporadische en fragmentarische karakter van de reisverslagen uit deze landen over Hongarije. Tijdens de Turkse bezetting is deze visie ontstaan en bleef tot het laatste kwartier van de 18e eeuw lang geldig. Naar Hongarije reizen was slechts zelden de eindbestemming van de tour. Vooral uit verre landen, zoals Engeland en Nederland waren mensen op doorreis naar ons. De meeste reizigers bevonden zich op een lange tour naar het verre en nabije Oosten als diplomaten of zij maakten een uitstapje tijdens hun Grand Tour naar Italië of Frankrijk.

In mijn artikel behandelde ik Nederlandse, Duitse en Engelse bronnen, uit de periode van 1616-1823. De onderzochte periode overspant in de Hongaarse geschiedenis vijf verschillende tijdperken: De tijd van de Turkse bezetting in de gehele 17e eeuw, waarover meerdere reisverslagen schrijven: Lihtgow, Tolke, Howard, een Nederlandse anoniemus, en Browne Het in drieën gedeelde land werd door de reizigers gedeeltelijk bezocht: de meeste gingen op reis naar het Hongaarse Koninkrijk, dat voor 1526 de noordelijke gebieden van Hongarije vormde. De zuidelijke regio's werden alleen door de geengegeerde reizigers bezocht of door diegenen die naar Constantinopel reisden. Transsylvanie stond ook voor de geinteresseerde in het middelpunt. De doorsneereiziger ging niet verder dan Pest-Buda of Esztergom. In deze periode gold ons land als een door de Turken bezete gebied waar de christelijke beschaving ophield. Daarom kwamen slechts de dappere of geinteresseerde reizigers naar ons land. Deze verwaarloosde gebieden waren ook voor de Hongaren niet

zonder gevaar en elke dag moesten zij zich meester van de Turken in de grensgebieden maken. In de Turkse gebieden stagneerde de economische ontwikkeling 150 jaar lang en dat had gevolgen voor de economie, cultuur en bevolking van het land tijdens de 18e eeuw. De door mij verwerkte auteurs schreven bijn allen over periodes in de Hongaarse geschiedenis toen het land in moeilijke situaties was, zoals de tijd van de Rakóczy-vrijheidsstrijd 1701-1711. Het verwoeste land bleek natuurlijk niet aantrekkelijk in de ogen van de reizigers en zij beschreven de miserable toestanden in een verarmd land. De zuidelijk bezette gebieden kwamen pas in 1699 vrij van de Turken, en in de overige gebieden waren nog de gevolgen van de vrijheidsstrijd te merken. De overgang in een zogenoemde ‘reformperiode’ vormden de jaren '40 toen Maria Theresia (1740-1780) begon te regeren. Met haar allesomvattende ‘reformen’ ontwikkelde zij de economie, industrie, de landbouw, het onderwijs en de cultuur. Het succes en de ontwikkeling werden pas in de tweede helft van de 18e eeuw zichtbaar, en de reisverslagen deden verslag. Deze ontwikkeling houdt rond de eeuwwisseling op (+/- 1800) op, en verstart in de tijd van de restauratie tot een stijf politiek-economisch stelsel waardoor het land weer als een randgebied van het Habsburgsche Rijk opgevat werd, en als periferie van de Europese civilisatie. In deze periode bezocht Jan Ackersdijck --na lange tijd de eerste Nederlander sinds de eerste helft van de 18e eeuw-en hij zag Hongarije ook niet onder goede omstandigheden. De achterstand was sinds de eeuwisseling nog groter geworden, alles zag er volgens Ackersdijck provinciaal uit, het onderwijs stond niet op het gewenste niveau. Hij bracht twee weken door op de vooravond van de Reformtijd in Hongarije door, en kon niet meer zien, inhoeverre het land zich in de komende jaren ontwikkelde.

De reizigers in het algemeen zagen Hongarije over tot algemeen in moeilijke situaties en in een algemeen achtergebleven toestand wat zijn stempel op de reisveslagen drukt. Toch krijgt men een behoorlijk nauw beeld over Hongarije. De eerste door mij onderzochte bron dateert uit het jaar 1649. Jaques Joosten Tolke reisde 23 jaar lang door de hele wereld, onder andere ook door Hongarije. Zijn reisverslag ‘De Kleyne Wonderlijcke werelt’ verscheen in 1649, toch dateert zijn reis dateert in de jaren '20 van de 17e eeuw. Tolke heeft zijn boek zelf gefinancieerd, hij maakte voor zijn werk reclame met een niet bepaald bescheiden inleiding, --met een rijmpje:

‘Ghy Heeren laet u gunst te samen my bestralen,
Soo ick u heb vernoeght met tienderlye Talen,
Ist schrijven niet genoegh, laet komen eenig Man
Beproeven, of hy my hier in beschamen kan.’[3]

De passage is over Hongarije is behoorlijk kort omdat hij zoals de andere reizigers, ons land als onderdeel van het Habsburgse Rijk bezocht, en de klemtoon op Wenen had gelegd. Het eerste deel van de beschrijving is een exotisch verhaal over sirenenachtige wezens in de wateren en moerassen langs de wegen: hij zag waarschijnlijk een dwaallicht in de talrijke moerassen van toen. Er komt ook een legende over boosaardige rozen, die de mensen en andere schepsels pijn doen bij het aanraken. Dit eerste gedeelte van zijn verslag is van een exotisch karakter, hij ziet bijna buitenaardse schepsels, ongewone, ongelooflijke, mystieke en vreemde verschijnsels in de nacht. In het tweede gedeelte beschrijft Tolke de habitus van de Hongaren (‘ongeren’), dus hij beweegt zich niet meer op de vlakte van het sprookjesachtig-fictionale, maar op het non-fictionale vlak. Hij was vermoedelijk in de zogenoemde mijnsteden in Opper-Hongarije en schreef over de goudmijnen en munterij in een korte zin. Het uiterlijk van de Hongaren vond hij niet onaangenaam, maar ze waren toch van grove gestalte, hij houdt ze voor hovaardig, vooral de vrouwen: ze dragen kostelijke parels op hun hoofd, en de mannen zijn ook met parels versierd op hun hoed. Hij kan niet altijd tussen Hongaren en de andere volkeren een verschil maken omdat hij over de Hongaarse vrouwen schreef dat ze om hun hals zilveren geld droegen. ‘Ick hebb vrouwluy gesien die soo veel silver-gelt om haer hals droehet dat ick my daer over verwonderden en hadde het silver liever als de vrouwe gehad.’ Hij gedroeg zich zoals een echte Nederlander uit de tijd van de Republiek, uit het burgerlijke milieu: parels zijn te kostelijk en ijdel om op straat te dragen, en hij wilde liever het geld dan de vrouw. Uit de vermelde passages kan men ook op de afkomst en gedrag van de auteur concluderen. Hij gaf geen precies verslag over het door hem bezochte Presburg, maar wel over exotische verschijnsels in het land. Zijn verslag heeft een bepaald vagabond-schelmachtige karakter.

De schrijver van de tweede anonieme reisbeschrijving (1696) heeft vermoedelijk voorkennis van het land omdat hij het bestuur, de geschiedenis, de wijnsoorten, de rascen (rácok), het krijgsvolk (hussars, haidukken) en het platteland systhematisch beschrijft. Hij vermeldt ook de overvloed in levensmiddelen (wildvlees, tamvlees, gevogelte, vis,

groente, boomvruchten, wijn, koorn, mineralen, metalen). Hij noemt Hongarije ‘het gezegendste land van Europa’, niet zonder redenen.[4] Wat zijn voorkennis betreft, moet hij een gids hebben gelezen in de trant van John Barclay (1614), omdat er een complete beschrijving van de Hongaren als karakterisering staat, ze staat nauwelijks in verband met zijn vorige opmerkingen en erg negatief is: ze zijn ruw, zeer hooghartig, oorlogszuchtig, wreed, gierig, diefachtig (zoals bij Barclay), tot wraak genegen, hebben een vervaarlijk aanzien. Deze beschrijving is hoogstwaarschijnlijk aan de hand van een vroegere reisbeschrijving geinsireed. Nog een ander clicheeachtig beeld: ‘ze slapen op geen bed, maar op een tapijt, en de mindere soort op de blote vloer.’[5]

Een curiositeit van de culturele anthroplogie kunnen wij ook in de reisbeschrijving lezen: ‘Alle t, zy groot of gering, hebben een afkeer van eene weduwe te trouwen, al had ze nog zoo veel goed, omdat er onder haar een superstitieuse traditie is, dat die geen maagd en trouwt, zyn gehele leven lang veel ramp en tegenspoed zal hebben, en daarom trouwen se de meysjes al vroeg, als se pas 12=13 jaaren oud zijn. Zoo dat een Weduwe de gaaf van onthouding niet en heeft, daar zeer ongeluckig is, en genoodzaakt wordt, zig aan den een of den anderen vremdeling, of aan een man ver onder haaren staat en conditie over te geven, en men vindt er verscheide van den eersten rang, die zig aan een kleermaker, herbergier of diergelyken ten Tweeden huwelyk verknegt hebben.’[6] De anonieme auteur beschrijft precies de Hongaarse huwelijksgebruiken.

Ackersdijck (in 1823) zou op zijn twee weken lange reis een precies dagboek geschreven hebben. Hij merkte veel details op. Misschien was hij ook in de details verzonken, en alles, wat op het eerste blik in het oog viel, en oefende kritiek uit op het geziene. Hij bekeek veel in twee weken, en heeft al het mogelijke opgetekend, hoewel hij toch veel clichés en stereoptypen bewust of onbewust gebruikte en zelfs door de Oostenrijkse begeleiders en de gidsen sterk beinvloed raakte: zijn verslag is eenzijdig, hij is een selectieve waarnemer, misschien ook een beetje oppervlakkig, hij is een typisch burgerlijke aanschouwer: hij bezocht alleen de steden, behalve Gödöllő, ziet de mensen alleen op straat, behalve de universiteit in Buda, had nauwelijks contacten met de maatschappelijke bovenlaag, maar hij bekijkt wel de boeren. Er zijn veel negatieve opmerkingen over de toestand van de landwegen, als zou Hongarije alleen uit slechte wegen bestaan. Hij schreef uitermate veel en lang, maar het lijkt voor de oppervlakkige lezer een precieze beschrijving te zijn. Wel bevindt Hongarije zich in een achterstand in de jaren '20, maar behalve over het

landschap lezen wij bij hem zelden een positieve opmerking. Aan de andere kant beoordeelt hij reëel de situatie en schrijft de voor hem onbekende dingen, curiositeiten keurig op. Veel begrip toont hij voor de protestanten die door de Habsburgers onderdrukt zijn en hij heeft ook veel aandacht voor de Hongaarse vrijheidspogingen. Wel vindt hij de feodale maatschappelijke toestanden hier een teken van achterstand, en terecht. Voor de talen heeft hij ook grote belangstelling en over hun een reëele indruk, maar aan de universiteit in Pest had hij niet al te goede ervaringen, hoewel hij de studenten aangenaam en aardig vond, maar over het niveau van het onderwijs is hij echter niet tevreden. Het is moeilijk een betrouwbaar beeld over de belangstelling van Ackersdijck te vormen, dus men weet niet, of de begeleiders hem dermate beinvloed hebben dat hij alles op een selectieve manier bekeek, of hij oorspronkelijk al een vaste voorstelling had over de te bekijken bezienswaardigheden in Hongarije. Toch bezit zijn reisbeschrijving een zekere representativiteit omdat dit werk de langste en de omvangrijkste is onder de bekende Nederlandse bronnen, en de nauwkeurigste beschrijving van enkele plaatsen. De representativiteit van het verslag is een vraag, inhoeverre van de opmerkingen van Ackersdijck gebruik gemaakt kan worden.[7]

Volgens Lihtgow (Engelse reiziger uit 1616) zijn de Hongaren van de Hunnen en van de Skiethen afkomstig. Hongarije heeft wel een goede bodem, en lijkt op de horen des overvloeds, maar het Hongaarse volk is ‘diefachtig’ (!) (zoals het ook de Nederlandse anonieme auteur uit 1696 schrijft), arglistig en verradelijk-zoals een onbekend en vreemd volk. Deze beschrijving is nogal clichéachtig en vol met vooroordelen.

Howard schreef de volgende opmerkingen: ‘Maar de Hongaren zelf, van de deftigsten tot de lagere standen boosardig, -- hoewel hun land zoo gezegend is van de natuur -zijn tegenover elkaar arglistig en haten de vreemde.’[8] Natuurlijk had Howard een bepaald voorkennis, hij las het werk van John Barclay: *Icon Amicorum* (Londen 1614), en is door deze visie sterk beinvloed geweest.

Zoals de ene Engelse schrijver, Edward Browne uit 1669 beschrijft, en ook de Nederlandse anonieme schrijver uit 1696 beschrijft, dat de vrouwen hier slechts een keer huwen. De kinderen werden hier gehard, en tot een flinke man/vrouw opgevoedt. Zij baden veel, en nemen regelmatig een zweetbad. Vaak maakt men gebruik van aderlaten. Hij vindt dat de Hongaren een sterk en gehard volk is, en bewondert de hussar, die bij de lentekou in het ijskoudte water een bad neemt in de nacht. Hij houdt zich lang bezig met het beschrijven van baden (Szklenófürdő), en observeert

altijd de mensen en zijn omgeving: bij het baden, waar hij verwonderd, maar niet afkeurend beschrijft dat de vrouwen en de mannen samen baden.[9] Dat vinden wij trouwens ook bij Keyßler (1755) twee keer in dezelfde reisbeschrijving vermeldt. Hij denkt er anders over als Browne. Er is geen enkel pejoratief woord in het verslag. Men kan zeggen dat hij een zekere verwondering tegenover de Hongaren heeft, zonder vooroordelen. Over onze taal lezen wij dat deze van alle andere talen verschilt. Hij is onder de indruk van het Koninklijk Paleis in Buda, en schrijft enthousiast over de rest van de bibliotheek van Matthias Corvinus. Hij is zich absoluut bewust van de gevolgen van de Turkse bezetting, en verwart en vermengt deze niet met de eventuele slordigheid van de Hongaren. Pest vind hij ook een redelijk schone stad. Verder becshrijft hij de Turken nog, en het andere gedeelte van zijn reisbeschrijving gaat over de mijnsteden in Opper-Hongarije. Volgens hem spreken de Hongaren zeer goed Latijn.

Lady Wortley Montague schreef het volgende in haar dagboek in 1717: ‘Ik kan nauwelijks het lachen inhouden, als ik aan alle schrikwekkende voorstellingen moet denken, waarop ik in verband met deze reis (in Wenen) getrakteerd werd.’[10] Lady Montague was de vrouw van de ambassadeur van Engeland in Constantinopel, en de delegatie reisde door Hongarije naar het Turkse Rijk. Lady Montague was een van de meest beschaafde en geestrijke en ontwikkelde dame van haar tijd, zelfs als belletrist was zij bekend geworden. Zij ziet helder de situatie waarin Hongarije zich bevindt, en met haar uitstekende beoordelingsvermogen schrijft zij een precieze, gedetailleerde, objectieve reisbeschrijving in brieven aan haar zuster, Frances.

> ‘Ik heb overal in de kleine dorpen een warme kachel en voedsel - vooral everzwijn, hertvlees en andere wild - gevonden. De “weinige” mensen die in Hongarije wonen, kunnen tamelijk gemakkelijk leven; weliswaar hebben zij geen geld, maar ze kunnen hun kost van de bossen en weiden winnen.’

Ze (het gevolg) namen een grote gastvrijheid waar-zelf bij de armoedige boerenbevolking, die hun hulp met vette fazanten wilden compenseren.[11] Een andere reiziger, een Duitse, Johann Georg Keyßler prees de Hongaarse paarden die ‘zyn zeer op den duur en kunnen het lang uithouden,(...)’[12] de Opper-Hongaarse mijnsteden, de warme baden, waar tot zijn grootste verbazing de vrouwen en de mannen samen baden; over

middelen tegen de ongezonde lucht, - die vanwege de moerassen tot stand zijn gekomen, - en de Hongaarse Tokayer wijn. Zowel de kleding van de vrouwen als van de mannen werd hier uitvoerig beschreven, alsook de kleding van de boeren, evenals de kleuren van de kledingstukken (zeer interessant!): 'purpuur, hemelsblouw en groen. De dragt van de voorname Hongaren valt bovenmate in het oog, maar op het platteland zijn ze slegt gekleed. Ook de gemene man spreekt Latijn en de middenstand ook Hoogduits. In de steden is het goed te eten, maar in de dorpen is het zeer slecht.'[13] Hij schreef dat de Hongaren korte bedden hebben en slapen erin net zoals de paarden.

Friedrich Nicolai bracht in 1781 een paar dagen in West-Hongarije door, inderdaad in het kader van een 'Nebenreise': als wij zijn reisroute bekijken die door Europa, uiteindelijk naar Wenen en Hongarije leidde. In deze paar dagen kwam hij slechts tot Presburg en nog een stuk verder Donauafwaarts en weer terug naar Wenen. Bij hem merkt de lezer meteen zekere sterke clichees en topoi op, die over de Hongaren toendertijd in gebruik waren. Nicolai spreekt over 'van natuur gezegend land', 'van edle natie, oorlogzaamheid.'[14] De dapperheid van deze natie is voor hem bekend. Hij constateert de lichamelijke sterkte en veel schoonheid bij de vrouwen, en hun vaderlandsliefde en nationale trots, maar tegelijkertijd schreef hij over een ongecultiveerde natie, die zich pas nu begint te ontwikkelen. Volgens hem zijn de goedhartige en edle Hongaren 'wantrouwig, geniepig', of tenminste kunnen ze dat worden. De Hongaar stelt in anderen moeielijk vertrouwen, is een hevige vijand, maar ook een bestendige vriend, als hij het ooit wordt. Maar dat gebeurt zelden. Nicolai heeft in zijn reisverslag een van de beste modelvoorbeelden: een prachtig diepgeworteld beeld van de Hongaren. De positieve kant bestaat uit de rijke natuurgaven van Hongarije en uit de visie van de Hongaren die als goede christenen Europa tegen het Turkse gevaar hebben verdedigd. Zedlers Universallexikon is in gelijke mate doordrongen van dit Hongarije-beeld. Het oude model leeft nog sterk en diepgeworteld verder bij de auteurs en wetenschappers. Nicolai liet zich door het oude voorbeeld sterk beinvloeden, door deze machtige clichébeelden. De tijd die hij hier doorbracht is te kort om een grondig beeld van Hongarije te krijgen. Nicolai als pruisische protestant vindt Hongarije sowiso een land dat te veel aandacht aan de uiterlijke luxe besteedt.

Het Hongarije-beeld 1600-1850

We kunnen uit het onderzochte materiaal concluderen dat het Hongarije-beeld dat al in de 17e eeuw sterk in de europese landen aanwezig was, diepgeworteld in de volgende eeuwen verder leefde, en een groot deel van de reizigers dit clichébeeld zonder aarzelen en nadenken uit de enyclopedieën en uit de reisgidsen hebben overgenomen en als leidraad gebruikten. De vraag rijst waarom men het zonder problemen heeft overgenomen: de kritiek op vaststaande beelden is een nieuwe kijk op de wereld. Toendertijd zette men niet zoo gauw als nu een vraagteken erbij, en bekeek men deze kwestie niet als een probleem.

Het oude Hongarije-beeld was nog voor de de tijd van de Turkse bezetting afkomstig toen ons land nog als horen des overvloeds was gekenmerkt met als bewoners als strijdlustige, oorlogszuchtige, wraaklustige en hoogmoedige Hongaren, die veel eten en drinken, veel specerijen gebruiken en zij mooi, of eerder luxueus kleden. Ze zijn van groffe gestalte, en hebben mooie vrouwen. Toch hebben zij iets barbaars in hun gedrag uiterlijk, en ze zijn een boerachtig volk. Er is een zekere dubieusiteit bij dit soort beoordelingen vast te stellen: aan de ene kant is Hongarije - wat de natuurgaven betreft - ‘het gezegendste land van Europa’, maar hoe dan ook, de bewoners zijn - aan de andere kant - boze, vreemde onbekende mensen. De achterstand van het land komt slechts in die reisverslagen ter sprake, dat door deomstandigheden gemotiveerd was, en meestal terecht. Deze visie op de Hongaren werd nog met achterstandsvoorstellingen door de Turkse bezetting aangevuld en met de visie van een merkwaardig volk in Europa. Deze voorstellingen zijn meestal door de Oostenrijkse en Duitse theoretici verspreid in Europa, om zo hun eigen macht en roemrijke verleden daardoor nog te versterken.

De factoren van de beeldvorming

Bij het schrijven van de reisverslagen speelden meerdere factoren een grote rol: uit welk milieu de schrijver afkomstig was, in welk land hij/zij opgroeide, welke afkomst hij/zij had, welke kwalificatie en welke bedoelingen de schrijver had met zijn werk.

We kunnen vaststellen dat de onderzochte bronnen een kleurrijke beschrijving leveren en tegelijk ook moeilijker te onderzoeken zijn omdat men weinig analogieen in de bronnen vindt. Het meest bevoorrechte gebied was West-Hongarije, daarna de Donauknie, de mijnsteden in Opper-Hongarije, Transsylvanië, de Balaton, de Zips, en de steden Debrecen, Eger en Kecskemét. De reizigers gingen niet graag verder, of in hun uitstapje naar Hongarije hadden zij geen tijd meer, voor een verdere reis naar het binnenland. Hongarije was in dit opzicht duidelijk een doorreis- of uitstapje-land. Bij de meningsvorming speelde het aantal van de bezochte steden een rol, maar er zijn ook mooie verslagen, die korter zijn en toch een precies beeld van Hongarije geven: de Nederlandse anonieme schrijvers, of Montague, of Howard. De lengte hangt niet altijd met de kwaliteit samen: Ackersdijck en Krebel schreven niet beter daardoor. De stereotypenvorming hangt niet met de lengte van de bronnen samen: een korte beschrijving kan ook vrij van stereotypen zijn (Anoniem 1696), en vol met stereotypen en clichés zijn(Ackersdijck). Men heeft de indruk dat bij de vroegere en door adellijke geschreven bronnen minder topoi voorkwamen dan bij de latere en burgerlijke schrijvers, dat toont een zekere populalisering van het genre, en een zeker kwaliteitsverlies richting stereotypen. Een burgerlijke reiziger, zoals de anoniemus uit 1696 greep vaker clicheebeelden aan, dan een intellectuele reiziger. Dus kunnen we vaststellen dat dit probleem een kwestie van scholing en afkomst is, en afhankelijk is van de nationaliteit. Toch zijn er bepaalde eigenschappen die de verschillende nationaliteiten karakteriseren: de Nederlanders (Ackersdijck) lieten zich misschien sterker door de onderzochte bronnen, door de stereotypen beinvloeden dan de andere, ze wilden graag zien wat zij ook in de Rebubliek zagen. Wat dit aspect betreft, waren zij conventioneler, dan de Engelse, die juist door de differencies een ander land aantrekkelijk vonden (Browne, Montague), en minder gebruik maakten van clichevoorstellingen, misschien omdat deze, vooral Duitse werken op het eiland helemaal niet aanwezig waren en daarom ze dat nooit gelezenhadden. Hoewel er ook bij de Engelse schrijvers enige waren die een stereotype visie hadden, kwam deze vooral in de vroegere reisverslagen ter uiting (Lihtgow, Howard).

Een tweede probleem bij de beoordeling is dat de meeste onderzochte bronnen relatief selectief zijn bij hun eigen meningsvorming, omdat ze geen breed overzicht van het land hebben omdat ze te weinig in korte tijd in Hongarije hebben bekeken. Door de bepaling van de reis en door hun afkomst is het ook te verklaren. De meeste reizigers zagen slechts een

deel van het maatschappij, en enige reizigers als Raye hebben het hele land door de arme boerenbevolking beoordeeld, zoals bij Ackersdijck. Ze wensen ook meer burgerlijk karakter aan het land toe, zoals Nicolai, die niet helemaal waargenomen en geaccepteerd heeft dat in Hongarije de adellijk-aristocratische kenmerken sterker aanwezig zijn, dan die van de middenstand Ackersdijck is ook tegen het aristocratische karakter, hoewel hij alleen de feodale tradities wil wegvegen.

Het derde probleem is de kwestie van het vreemde. Hoe werden de curiositeiten bekeken? Sommige auteurs zijn beinvloedt door het probleem dat ze niet los kunnen komen van hun eigen land en eigen normen van thuis, en denken dat het verschil ook tegelijk slechter is dan het eigene, en dat de andere onontwikkelder is, of minder beschaafd is, of schilderachtigheid van het landschap met achterstand is te associëren. Sommige schrijvers zagen nooit de elite in Hongarije en daardoor beoordelen ze ons op een verkeerde manier.

Het is toch een feit dat Hongarije als gevolg van de Turkse bezetting een achterstand heeft opgebouwd die in de eerste helft van de 18e eeuw duidelijk zichtbaar was en ook in de eerste helft van de 19e eeuw, maar sommige reisverslagen zijn te generaliserend: de Hongaren kleedden zich merkwaardig, of ze hebben vreemd eten. Reeel gezien kunnen wij concluderen dat er weinig reizigers waren de het andere als onopvallend bekeken (verschil in gebruiken, kleding, architectuur), maar de meesten dachten dat wij Hongaren een apart volk zijn met merkwaardige eigenschappen, en de tijd heeft daaraan weinig veranderingen gebracht. De auteurs hadden daarin gelijk omdat de Hongaren inderdaad qua afkomst en cultuur een eiland in Europa zijn, maar sinds eeuwen in de Indogermaanse cultuur leven. Uit deze gegevens kan ik concluderen dat onder de doorsnee-reizigers - die voor ons dat zijn, en niet in de behandelde eeuwen -- overwegend zulke zijn vertegenwoordigd, die niet de objectiviteit en zakeljikheid voor oog hielden, maar het gemak van de lezers, vooral bij de uitgave van hun boeken. Diegene die meer eis aan hun werk stelden, wilden graag van stereotypische modellen afkijken, en tegelijk waren deze boeken vaak voor familiar gebruik bepaald. Dus de achtergrond van de auteur zelf en de bestemming van zijn werk was bepalend voor de vorming van het geziene.

Met mijn artikel wilde ik graag een klein groep van de reisverslagen onderzoeken onder het aspect stereotypenbeelding over Hongarije 1600-1850. Ik hoop dat mijn onderzoek nog verder kan aangevuld worden, en nu als basis voor mijn proefschrift kan baseren. Ik ben van

plan nog nieuwe bronnen op te zoeken en nog gedetailleerder onderzoek te doen.

Bibliografie

Primaire literatuur:

Handschriften:

Anoniem: Journael van myne reyse door Duytsland, ende Italien, naar Vranckrijck, Ao 1666/1667. Leiden Ltk 218
Anoniem: Journalen van reijsen. 1677, 1679, 1683, 1696, KB. 70 J 3

Drukken:

Jan Ackersdijck magyarországi útinaplója. ed., Bujtás László Zsigmond. Budapest, Helikon 1987.

Keyßler, Johann Georg: *De voorneemsten reizen door Europa.* 1755, deel 3, p. 358-387.

Krebel, Johann: *Die vornehmsten europaeischen Reisen. (...)*. 1783, p. 220-237.
Nicolai, Friedrich: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. (...),* Bd.6., p. 325.
Tolke, Jaques Joosten: *De Kleyne Wonderlijcke wereldt*. Amsterdam, 1649. p. 4-10.

Secundaire literatuur:

Lindeman, R. & Scherf, Y. & Dekker, R. (ed.): *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin de negentiende eeuw*. Rotterdam, 1994.
Gömöri, Gy. (ed.): *Angol es skót utazók a régi Magyarországon 1542-1737,* Budapest, Argumentum 1994.
Martens, W.: Kleine Nebenreise nach Ungarn Zu Friedrich Nicolais Ungarnbild. In: Wolfgang Kessler (Hg.): *Kulturbeziehungen in Mittel- und in Osteuropa im 18. und im 19. Jh.* Berlin, 1982.
Kessler, W.: Kulturbeziehungen und Reisen im 18. und im 19. Jh. In: Ib. p. 263-290.
Becker, P.J.: Bibliotheksreisen in Deutschland im 18. Jh. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 21, 1980, p. 1361-1534.
Böhlke, E.: 'Reisen - eine nützliche Übung'. In: *Archiv für Kulturgeschichte* 79/1997, p. 51-82.
Elkar, R.S.: Reisen bildet. In: Krasnobaev/ Kessler, p. 51-82.
Robel, G.: Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklaerung. In: Krasnobaev, p. 9-37.
Wuthenow, R.-R.: Reiseliteratur in der Zeit der Aufklärung. In: Hans-Friedrich Wessels (Hg.): *Aufklärung.* Atheneum 1984.
Bödeker, H.E.: Reisebeschreibungen im historischen Diskurs der Aufklärung. In: *Auklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jh.* Göttingen 1986. p. 276-279.
Stagl, J.: Das Reisen als Kunst und als Wissenschaft. In: *Zeitschrift für Ethnologie*. Bd. 108, Heft 2, Berlin 1983.

Stagl, J.: Die Apodemik oder ‘Reisekunst’ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung. In: Justin Stagl (Hg.): *Statistik und Staatsbeschreibung*. Paderborn, p. 131-204.
Roeper, V.D.: *Reizen op papier.* Walburg Pers 1996.
Griep, W.: Reiseliteratur im späten 18. Jh. In: *Hansers Sozialgeschichte*. Bd. 3, p. 739-764.
Doedens, A. & Mulder, L. (ed.): *Een levenslustig heer op reis naar de Orient.* Baaen, 1987.
Boerner, P.: Das Bild vom anderen Land als Gegenstand literarischer Forschung. In: *Sprache im technischen Zeitalter* 56/1975, p. 313-321.
Bitterli, U.: Der Reisebericht als Kulturdokument. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 24(1973), p. 555-564.
Dutu, A.: Die Imagologie und die Entdeckung der Alterität. In: Wolfgang Kessler/Krasnobaev (Hg.): *Kulturbeziehungen in Mittel- und in Ost-europa im 18. und 19. Jh.* Berlin, 1982.

Eindnoten:

1 Anonym Ueber das Reisen. In: *Teutscher Merkur.* Nov. 1874. p. 151.
2 Bellus, Hermes Politicus. S. 88 In: Justin Stagl: *Statistik und Staatsbeschreibung.* Paderborn 1980 S. 131-204.
3 Jaques Joosten Tolke: *De Kleyne Wonderlijcke wereldt*. Amsterdam, 1649, p. 5.
4 Anoniem: *Journalen van reijsen*. 1696, KB 70 J 3
5 Ib. Anoniem, 1696
6 Ib. Anoniem, 1696
7 *Jan Ackersdijck magyarországi útinaplója.* Budapest, 1987
8 *Angol és skót utazók a régi Magyarországon*. ed. Gömöri György. Budapest, 1994, p. 35-39.
9 Ib. p. 41.
10 Ib. p. 41.
11 Ib. p. 47.
12 J.G. Keyßler: *De voorneemsten reizen door Europa.* 1755, p. 355.
13 Ib. p. 358.
14 Friedrich Nicolai: *Beschreibung einer Reise (...).* Berlin, 1781-1796. Bd. 6. p. 325.

Paweł Zajas

Zuid-Afrika in Polen. Receptie van de etnische terminologie in de Poolse encyclopedieën tot 1945.

In het kader van mijn vooronderzoek naar de beeldvorming van Zuid-Afrika in de Poolse literatuur stuitte ik vaak op de door de auteurs toegepaste terminologie betreffende informatie over ras, afkomst en sociale plaats van de protagonisten. Dat geldt met name voor raciale termen en etnische verhoudingen in de Zuid-Afrikaanse samenleving die in de Poolse jeugdboeken werden gehanteerd, gepubliceerd tijdens en kort na de Tweede Anglo-Boerenoorloog. De auteurs van die teksten gaan bij etnische opmerkingen heel willekeurig te werk. Wat schuilt achter de termen zoals ‘Boer’, ‘Afrikan(d)er’, ‘Hottentotten’ of ‘Kaffer’? Om dit te kunnen beantwoorden, ging ik op zoek naar wat de Poolse encyclopedieën over dit onderwerp te vertellen wisten.

De oudste encyclopedieën uit mijn corpus dateren van begin jaren vijftig van de 19de eeuw, de laatste uit de jaren 1933-39. Daarna, dus na de Tweede Wereldoorlog, kunnen we wel over een ‘stabilisatie’ van die terminologie spreken. Er worden nauwelijks veranderingen aangebracht of ze hebben geen grote invloed op een algemeen beeld van de etnische structuur in Zuid-Afrika.

Het intertekstuele kader en de sociaal-historische context zal van belang zijn om de relatie tussen auteurs van jeugdboeken, hun teksten en

etnische termen die ze hanteren (de betekenis van bepaalde rassen) vast te stellen. De positie van de encyclopedieën beschouw ik als onderdeel van een sociaal actief vertoog. Ze bieden vertogen die zich bewegen tussen wetenschap en samenleving. Generaties Polen hebben kennisgenomen van de inhoud van deze encyclopedieën. Deze compendia hebben hun kijk op de wereld mede bepaald en zodoende indirect hun sporen in de huidige Poolse cultuur nagelaten. Dit houdt niet in dat de encyclopedieën een neutrale kennis verbreiden. Ze dragen - zoals elk vertoog - ook wetenschappelijke, politieke, sociale en maatschappelijke belangen uit. Neutrale kennis bestaat niet. Eurocentrisme, raciale stereotyperingen en marginalisering van zwarte mensen worden tegenwoordig gehekeld maar ze maakten toen een deel uit van een betoog.

De analyse van intertekstuele samenhang tussen de encyclopedische lemmata en de terminologie die in de Poolse jeugdliteratuur over de Tweede Anglo-Boerenoorlog voorkomt, laat ik buiten het kader van mijn betoog. De interdiscursieve relaties tussen beide zijn onmiskenbaar aanwezig maar ze vergen echter een afzonderlijke gedetailleerde studie. Ik focus alleen op de diachronische ontwikkeling van een aantal woordbetekenissen die met betrekking tot Zuid-Afrika werden gebruikt.

Reeds in 1857 in ‘Księga Świata’ (‘Het boek van de wereld’), vinden we de eerste vermeldingen van de Boeren en hun staten. Dit was een soort encyclopedisch tijdschrift en werd in Warschau sinds 1850 maandelijks uitgegeven en bevatte telkens enkele thematische artikelen over zeer gevarieerde onderwerpen. Het artikel BOERENREPUBLIEKEN (‘Księga Świata’ 1857: 175-179) vormt een zakelijk geschreven, wellicht enigszins anti-Engels gekleurde tekst over de geschiedenis van de kolonisatie in Zuid-Afrika, vanaf Van Riebeeck's landing op de Kaap tot de stichting van de onafhankelijke republieken Transvaal en Oranje-Vrijstaat. Het enige inhoudelijke foutje dat ik kon vinden, was de constatering dat Transvaal zijn erkenning door Groot-Brittannië als rechtens bestaande staat nog steeds moet afwachten, terwijl Engeland Transvaal in de werkelijkheid reeds bij de conventie van Zandrivier 1852, dus twee jaar vóór Oranje, erkende (de auteur vermeldt wél de erkenning van Oranje-Vrijstaat bij de conventie van Bloemfontein in het jaar 1854). De zwarte mensen worden in dit artikel slechts zijdelings en marginaal behandeld. Toch moet men erkennen dat de manier waarop de auteur de geschiedenis van Zuid-Afrika schetste, veel anders is dan in andere

encyclopedieën (let op het jaar van de uitgave!): de stijl is overzichtelijk, de toon zakelijk, de feiten zijn actueel en komen bijna overeen met de toenmalige stand van zaken.

In het artikel worden geen omlijnde definities van de Boeren en van zwarte volkeren aangegeven. Over de zwarten mensen wordt alleen vermeld dat ze wegens laag beschavingsniveau zich aan de kolonisten moesten onderwerpen wat in het toenmalige vooruitgaangsbetoog vanzelfsprekend leek.

Een ruime receptie van de etnische termen treffen we aan in twee edities van *Encyklopedia powszechna* van Samuel Orgelbrand (Orgelbrand 1859-1868, Orgelbrand 1898-1912). Deze eerste wetenschappelijke Poolse encyclopedie werd geschreven door in totaal 180 wetenschappers die dankzij een grondige bronnenstudie een gedetailleerd en omvangrijk beeld van de stand van de toenmalige kennis in 28 banden hebben gegeven. In de derde band (1860) wordt het trefwoord BOERS (toegelicht als 'chłopi' - 'boeren') als volgt gedefinieerd:

> 'Hollandse kolonisten aan de Kaap de Goede Hoop; ze worden ingedeeld in rijke wijnboeren (...), tamelijk rijke farmers (...) en vuile, onbeschofte herders. (...) Ze spreken Hollands, en slechts enkele verstaan Engels; ze leven streng patriarchaal, en bijna alle kunnen lezen en schrijven.[1]
> (Orgelbrand 1859-1868, band 3: 866)
> Nazwa osadników holenderskich na Przylądku Dobrej Nadziei; dzielą się na właścicieli winnic, najmajętniejszych (...), rolników, dosyć zamożnych (...) i pasterzy, brudnych, dzikich i nieokrzesanych (...) Mówią po holendersku, mało który rozumie angielski, żyją patriarchalnie, surowo, wszyscy prawie umieją czytać i pisać.'

Verder worden de Grote Trek, stichting van de republiek Natalia en annexatie van de Nataalse regio en de stichting van onafhankelijke Boerenrepublieken in het binnenland vermeld.

Kenmerkend voor de beschrijving van de Afrikanen in het lemma AFRIKA.BEVOLKING is het veelvuldig gebruik van adjectivische samenvoegingen met 'neger-', zoals 'murzyński książe' (d.w.z. negervorst), 'murzyńska kobieta' (negervrouw), 'murzyńska dziewczynka' (negermeisje), 'lud murzyński' (negervolk). Of de toevoeging van vaste bijvoeglijke bepalingen (epitheta): onwetende, vuile, luie, lelijke of domme

negers. Daarmee wordt de suggestie gewekt alsof dat deze benamingen bij ‘negers’ horen. Ze moeten de indruk geven van hun primitiviteit en lagere beschaving. Vanaf het begin wordt de ‘beschaafde’ en de ‘onbeschaafde’ wereld tegenover elkaar geplaatst. Bij het lemma BOSJESMANNEN treffen we volgende beschrijving aan:

> ‘Ze drinken veel en gaan op de grond op hun buiken liggen gelijk dieren; ze houden van alcohol en tabak en slikken de rook tot ze helemaal bedwelmd zijn. (...) Ze hebben geen besef van overheid en gezag en de enige wet in hun gezinnen is geweld en list. (Orgelbrand 1859-1868, band 4: 692)
> Piją dużo i kładą się brzuchem na ziemię, tak samo jak zwierzęta; lubią też alkohol i tytoń, a dym póty łykają, dopóki się całkiem nie odurzą.(...) O władzy i zwierzchności żadnego nie mają pojęcia w ich rodzinach jedynym prawem jest gwałt i podstęp.’

De conclusie geeft geen ruimte voor eigen interpretaties:

> ‘In het algemeen zijn de Bosjesmannen het meest wilde en onbeschofte volk in Zuid-Afrika.’

W ogóle Buszmeni są najdzikszem i najbardziej nieokresanem pokoleniem w Afryce Południowej.

De Hottentotten vormen volgens de encyclopedie van Orgelbarnd ‘de lelijkste ras onder de mensen’ met hun ‘vuile gezichten, laag voorhoofd en uitpuilende lip’ (Orgelbrand 1859-1868, band 12: 173). Ze worden in vier stammen ingedeeld: Kaapse Hottentotten, Korana, Nama en San (‘San’ wordt tegenwoordig gebruikt als antropologische benaming van Bosjesmannen). Vermeld worden verder hun gelijkstelling met de blanken in het jaar 1828 en het ontstaan van de Grikwa's (door vermenging met de Europeanen); deze laatsten zouden ‘maatschappelijk beter zijn gestructureerd dan de gewone Hottentotten’ en in hun gedrag zouden ze ‘vele trekken van de Europese cultuur vertonen’.

Opmerkelijk is dat de zwarte mensen van Zuid-Afrika -in de encyclopedie met de toen descriptieve term ‘Kaffers’ aangeduidt (de etymologie van het woord wordt niet verklaard) - hadden meer geluk en werden in tegenstelling tot de Koi-san-groepen niet op een duidelijk nega-

tieve wijze aan de lezers voorgesteld. Ze werden zo gedefinieerd dat er alleen verwijzingen naar het uiterlijk (met positieve evaluatie), hoger ontwikkelingsniveau of innerlijke karakteristiek voorkomen. Geloof, alledaagse handelingen of indeling in stammen worden zonder afkeurende opinie aangegeven.

> ‘Ze hebben niet alleen een goed gebouwd lichaam maar ze zijn ook moedig, behendig en handig; ze kunnen in alle omstandigheden een eerbare houding aannemen en handelen gepast. Ze zijn zeer voorzichtig, listig en vrolijk, met een buitengewoon uithoudingsvermogen en gehard in lijden. (Orgelbrand 1859-1868, band 13: 614-615)
> Mają nie tylko silne ciało, ale i odwagę, są zręczni i zwinni; we wszystkich okolicznościach umieją przybrać godną postawę i stosownie postępują. Są bardzo ostrożni, przebiegli i weseli, niepospolicie wytrwali i w znoszeniu boleści najdoskonalej zahartowani.’

Twee volgende publicaties, die omstreeks de eeuwwisseling werden gepubliceerd zijn de tweede vernieuwde editie van Orgelbrand (Orgelbrand 1898-1912) en *Podręczna encyklopedia powszechna* van Adam Wiślicki (een lexicon dat trefwoorden van verschillende andere bronnen compileerde). Beide brachten geen relevante veranderingen in de presentatie van Zuid-Afrika.

Een speciale vermelding verdient *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana* 1890-1914 (WEPI), d.w.z. de Grote Algemene Geïllustreerde Encyclopedie. Deze encyclopedie telde 55 volumes en is voorbereid door een vooraanstaande redactie, hierdoor behoort ze tot de grootste encyclopedische projecten niet alleen van zijn tijd maar ook in de Poolse encyclopedische traditie. Jammer genoeg werden de werkzaamheden als gevolg van de Eerste Wereldoorlog stopgezet.

In band acht vinden we bij het trefwoord BOEROWIE (‘Boeren’) de toevoeging ‘Afrikander’ met de verklaring:

> ‘(...) Ze noemen zichzelf “Afrikander” of “mensen”, dit in tegenstelling tot de negers die ze van hun kant “monsters” of “rammen” noemen. (WEPI 1890-1914, band 8: 1002)
> (...) Sami nazywają się “Afrykander” albo “ludźmi” w przeciwstawieniu do murzynów, którym dają miano “potworów” albo “baranów”.’

De taal die van de Boeren wordt gesproken, wordt bestempeld als ‘een soort Nederlands met een toevoeging van Franse, Engelse, Duitse en negerwoorden.’

Het lemma AFRYKA. LUDNOŚĆ (‘Afrika. Bevolking’) biedt een totaaloverzicht met beschrijvingen en afbeeldingen van diverse rassen. De zwarte bevolking wordt op een raadselachtige manier in drie groepen ingedeeld: typische negers, Bantu en Hottentotten. Daarnaast worden Hottentotten en Bosjesmannen ook nog in aparte trefwoorden beschreven. Maar zodra hun uiterlijk en zeden worden aangeduid lijkt de beschrijving op de passages van de Orgelbrand-encyclopedie (negatief gekleurde adjectieven, diverse stijlkeuzes).

Dezelfde stereotiepe beelden treffen we ook aan in *Encyklopedia popularna ilustrowana* (EPI 1909-1912) en in *Encyklopedia Macierzy Polskiej* (Finkiel 1898) (‘Encyclopedie van het Poolse Moederland’), ofschoon de kleine omvang van dit werk de opeenstapeling van ‘raciale’ stereotyperingen niet toeliet.

In *Encyklopedia Ilustrowana* (Lam 1933) (‘Geïllustreerde Encyclopedie’) komen we voor het eerst het trefwoord AFRYKANER (‘Afrikander’) tegen:

> ‘Nazaten van de Hollandse of Engelse vestiging, die in Zuid-Afrika zijn geboren. (Lam 1933, band 1)
> Potomkowie osadnictwa holenderskiego lub angielskiego, urodzeni w Afryce Południowej.’

De terminologie betreffende zwarte mensen wordt hier kort en bondig maar europocentrisch toegelicht.

De periode vanaf begin jaren vijftig van de 19de eeuw tot rond het begin van de 20de eeuw is van cruciaal belang om inzicht te krijgen in het denken en schrijven over etnische groeperingen. De wetenschappers ondernamen hun pogingen om de menselijke variëteit te systematiseren en legden de basis voor een manier waarop de lezers van de encyclopedieën naar mensen keken en hun identificeerden als eigen of anders. Een aantal geleerden streefde een ordening na waaruit geen raciale afkeuring zal spreken en soms stralen de classificaties inderdaad neutraliteit uit (zie het lemma 'Kaffers' bij Orgelbrand). Toch drukken de meeste classificatieschema's een superieur zelfbeeld uit tegenover een inferieur beeld van 'de ander' (de Europeanen, Boeren versus de 'zwarten').

Tot een herziening van eurocentrische benadering komt het in *Encyklopedia Powszechna Ultima Thule* 1927-1939 (Algemene Encyclopedie Ultima Thule). Voor het eerst worden zwarte literatuur, geloof en cultuur niet alleen zonder afkeuring maar met een zekere waardering beschreven. Ook de negatieve invloed van de blanken op de zwarte bevolking van Zuid-Afrika wordt genoemd:

> 'Kaffers golden altijd voor dapper, eerlijk en gastvrij. Na de ontmoeting met Europeanen sterven die trekken af. (Michalski 1927-1939, band 5) Kafrowie uchodzili zawsze za dzielnych, uczciwych i gościnnych. Od czasu spotkania z Europejczykami cechy te zanikają.'

In twee laatste encyclopedieën die nog voor de Tweede Wereldoorlog verschenen, wordt die strekking voortgezet. *Nowoczesna encyklopedia ilustrowana M. Arcta* (Arct 1937) ('Moderne Geïllustreerde Encyclopedie van Arct') en *Encyklopedia Gutenberga* ('Gutenberg' 1929-1938) ('Gutenberg-Encyclopedie') brengen geen relevante veranderingen in. Mij is wel opgevallen dat Arct in het trefwoord UNIE VAN ZUID-AFRIKA (Afryki Południowej Unia) de term 'afrikaans' voor het eerst gebruikt. Maar er is bij hem sprake van 'het dialect van het Nederlands' ofschoon 1925 het Afrikaans naast het Engels als officiële taal van Zuid-Afrika werd erkend.

Wat hier opvalt is de constatering dat we met deze termen, in die drie laatste encyclopedieën, niet met de gewelddadige variaties van het begrip 'ras' te maken hebben maar met de normale die zo verankerd waren (of

nog zijn) in de westerse cultuur, in vaste uitdrukkingswijzen dat ze onopvallend bleven zolang ze niet worden uitgedaagd door andere vertogen. Kort voor de Tweede Wereldoorlog komt het dus tot een herziening of wijziging van de houding tegenover de 'eigen' dominante cultuur en het 'eigen' Europees verleden als ook de rol van ander daarin. Het gaat bij de realisatie van encyclopedieën dus om een inhaalmanoeuvre, om een reflectie op 'de' westerse identiteit en op manieren waarop etnocentrisme en eurocentrisme discursief tot stand komen.

In oudere encyclopedieën treffen we vaak zeer denigrerende beschrijvingen aan van de Afrikanen die vanuit een duidelijk eurocentrische invalshoek zijn geschreven. Aan Afrikanen worden kinderlijke eigenschappen, domheid, vuilheid en heidendom toegedicht. Arm, onwetend, heidens, ongeletterd, onbeschaafd, wild en lichamelijk gebrek, dat zijn dus allemaal kenmerken die aan elkaar worden geregen. In hun gedrag worden ze vaak aangeschouwd als gekken die zich overgeven aan wilde uitbarstingen en onbegrijpelijke razernij. De Boeren worden daarentegen in de trant van min of meer zakelijke beschrijving gedefinieerd. Ze waren voor de Poolse lezer echter minder exotisch wat ook in kortere artikelen resulteerde.

In nieuwere bronnen wordt de uitbundige beschrijving van het uiterlijk van de Afrikanen weggelaten. Onpersoonlijke negatieve beoordeling komt eerder niet voor. Maar in plaats daarvan zien we dat de encyclopedieën naar de simplificatie tenderen en dat elke poging tot samenvatting noodwendig op een vereenvoudigde en onhistorische voorstelling moet uitlopen.

Natuurlijk kunnen we ook in de naoorlogse lexicale bronnen nieuwere, zachtere vormen van eurocentrische houding terugvinden maar de negatieve oorloogservaringen hebben waarschijnlijk een louterend effect gehad. Men heeft ervan geleerd, de sociale cognities van in dit geval 'witte' mensen over 'de ander' hebben een positieve verandering ondergaan (Mok 1999: 16). Hoe gering het verschil in effect misschien ook is, zijn de uitspraken tegenwoordig minder expliciet en daarmee toch minder erg dan vroeger.

Bibliografie

A-Z, *Encyklopedia popularna PWN.* Warszawa, 1961.
Arct, M., 1937-1939, M. Arcta *Nowoczesna encyklopedia ilustrowana.* t. 1-3, Warszawa.
'Gutenberg', 1929-1938, *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna Wydawnictwa 'Gutenberg'.* Kraków [1929-1933], t. 1-20, Warszawa [1937-1938], t. 21-22.
EPI, 1909-1912, *Encyklopedia popularna ilustrowana. Treśā wszystkich gałęzi wiedzy ludzkiej podana przystępnie*. t. 1-4, Warszawa.
Finkiel, L.: *Encyklopedia. Zbiór wiadomości ze wszystkich gałęzi wiedzy.* t. 1-2, Lwów, 1898.
Lam, S. (red.): *Ilustrowany leksykon Trzaski. Everta i Michalskiego*. Warszawa, 1931.
Lam, S. (red.): *Encyklopedia powszechna Trzaski, Everta i Michalskiego.* t. 1-2, Warszawa, 1933.
Merzbach, S.H.: *Księga świata. Wiadomości z dziedziny nauk przyrodzonych, historyi krajów i ludów.* Warszawa, 1857.
Michalski, S.F. (red): *Encyklopedia powszechna - Ultima Thule.* t. 1-10, Warszawa, 1927-1939, Szkoły' nr 13.
Mok, I.: *In de ban van de ras*. Amsterdam, 1999.
Orgelbrand, S.: *Encyklopedia powszechna.* S. Orgelbranda, t. 1-28, Warszawa, 1859-1868.
Orgelbrand, S.: *Encyklopedia powszechna.* S. Orgelbranda, t. 1-18, Warszawa, 1898-1912.
Wachtel, J.: *Ilustrowana encyklopedia powszechna.* Warszawa, 1936.
WEPI, *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. t. 1-55* [w 25 woluminach], 1890-1914.
[A-Patroklos], Warszawa. S. Sikorski, od. t. 23 wydawał Komitet Redakcyjny.
Wiślicki, A.: *Podręczna encyklopedia powszechna. Wydana pracą i staraniem A. Wiślickiego.* t. 1-3, Warszawa, 1873-1875.
Wiślicki, A.: *Podrączna encyklopedia powszechna, podług piątego wydania Meyera opracowana i uzupełniona pod przewodnictwem A. Wiślickiego, redaktora 'Przeglądu Tygodniowego'.* t. 1-16, Warszawa, 1895-1901.

Eindnoten:

1 Vertaling uit het Pools - P.Z.

Gábor Pusztai

Graaf Andrássy op Java
Het probleem van de canonvorming binnen de Indisch-Nederlandse letterkunde

1 Graaf Manó Andrássy: *Reizen in Oost-Indië*[1]

In 1853 waren drie werken over Nederlands-Indië verschenen. In Den Haag verschenen: *Java, Toneel uit het leven, karakterschetsen en kleederdrachten van Java's bewoners* en *Nederlandsch Oost-Indische typen.* Beide werken bestaan hoofdzakelijk uit beschrijvingen van diverse bevolkingsgroeppen uit de Indische samenleving en uit illustraties die representanten van deze groepen voorstellen.[2] Een boek dat in hetzelfde jaar verscheen en ook over Nederlands-Indië gaat en tot de laatste tijd onopgemerkt is gebleven, verscheen in Pest (Hongarije). De titel is: *Reizen in Oost-Indië*, geschreven door de Hongaarse graaf Manó Andrássy.

Eerst over de auteur: de familie Andrássy behoort tot de oudste Hongaarse adelijke geslachten. De leden van de familie waren altijd erg actief in de politiek. In de 19e eeuw blijken ze echte patrioten. Ze doen erg veel voor hun land en voor de burgerlijke ontwikkeling van Hongarije. De Andrássys behoren tot de eerste aristocraten die hun geld voor modernisering en industrialisering van hun kool- en ertsmijnen benutten.[3] Manó Andrássy werd op 3 maart 1821 in Kassa geboren. Zijn vader Károly Andrássy was lid van de eerste kamer van het Hongaarse parlament.[4] Manó was de oudste van drie zoons. Zoals het bij de aristocratie de gewoonte was, kreeg hij als kind thuis privélessen[5] Daarna ging hij naar de West-Hongaarse stad Tata, waar hij een

rooms-katholiek gymnasium bezocht. Studeren ging hij in Pest, waar hij aan de letterenfaculteit een diploma behaalde. Na zijn studie ging hij op reis naar Duitsland, Italië, Frankrijk, Engeland, Portugal en zelfs naar Marokko.[6] Teruggekeerd in Hongarije wijdt hij zich aan de politiek. In 1847 wordt hij tot afgevaardigde gekozen[7] Een jaar later breekt in Hongarije een revolutie en vervolgens een vrijheidsstrijd uit. Hij vecht samen met zijn twee jongere broers aan de kant van de Hongaarse vrijheidsstrijders tegen de Oostenrijkse troeppen bij Pákozd. Begin 1849 vindt Manó Andrássy het echter beter om het land te verlaten. Het was eigenlijk een vlucht uit een moeilijke situatie van de Hongaarse vrijheidsstrijd. Andrássy bewees zich als patriot, maar hij stoorde zich aan de nieuwe kours die de strijd nam. Hij vluchtte niet omdat hij bang was voor represailles (de strijd zou nog acht maanden duren), maar omdat hij vond dat de leiders van de vrijheidssrijd van 'de wettige wegen afweken'[8]. Hij heeft dat natuurlijk in zijn boek niet expliciet gezegd, hij duidt alleen de moeilijkheden aan. Hij schreef:

> 'Begin 1849, te midden van de treurige gebeurtenissen waarin mijn arme vaderland verwikkeld raakte, kreeg ik een boek in mijn handen en tijdens het lezen voelde ik een geweldige drang om naar het Oosten, naar de wieg van de mensheid te reizen (...)'[9]

Begin februari 1849 was hij al in London en op 20 februari van dat jaar vertrok hij met een boot naar de Oost. Via Gibraltar, Alexandrië, Aden, Cairo en vervolgens met een postkoets naar Suez waar hij op 17 maart arriveert. Op 30 maart komen ze in de haven van Ceylon aan, wat de eerste plaats is waar hij langer verblijft. Vanaf Ceylon vaart hij naar Sumatra. Hier legt de boot bij Penang aan, waar hij alleen enkele uren verblijft en de tijd benut om verschillende soorten fruit te kopen. Via de Straat Malakka bereiken ze Singapore. Op 8 juli vertrekt hij weer uit Singapore naar Batavia met een buitengewoon smerige Nederlandse stoomboot, vol met kakkerlakken[10]. Hij heeft er geen goed woord voor over:

> 'Onze stoomboot zag er ellendig uit maar dat was het ergste niet. In deze smerige boot huisden de vreselijkste wormen en kevers (...) Het is waar dat de andere boten die tussen Oost-Indië en China varen, altijd vol zijn met dergelijke ongedierte, maar onze lelijke Nederlandse boot was zonder twijfel de ergste van allemaal.

> Verschrikkelijke hoeveelheden kakkerlakken leefden er. (...) Toen ik 's avonds naar mijn kamer ging om te slapen, was mijn bed helemaal zwart van het leger kakkerlakken, dat op de lakens krioelde. In deze omstandigheden moest je wel moed hebben om daar in te gaan liggen, vooral als je wist dat deze beestjes graag aan je vingernagels en haar knabbelen.'[11]

De volgende ochtend bij daglicht is het eerste wat hij doet, onderzoeken wat de kakkerlakken van hem hebben opgevreten. Hij constateert dat hij helemaal gezond is. Alleen zijn verf, die hij als kunstschilder gebruikte, werd aangevreten:

> 'De kakkerlakken hebben mijn witte verf tot het laatste kruimeltje opgevreten. Twee andere kleuren hebben ze ook geproefd maar die bleken voor deze anders niet zo kieskeurige beestjes niet zo lekker te zijn. De volgende nacht legde ik voor het slapen gaan mijn hele voorraad verf en nog een groot stuk brood klaar, in de hoop dat ze mij zouden sparen.'[12]

Na vijf dagen komt hij in de hoofdstad van Nederlands-Indië aan. Het verschil met Calcutta valt hem meteen op:

> 'Calcutta doet de reiziger in enkele zaken aan Londen denken, maar aan Batavia is het meteen te zien dat de stad onder Nederlands gezag staat. Dit volk zou zonder zijn grachten en kanalen misschien niet eens kunnen leven. Hier in Batavia is er ook een heel netwerk van grachten, net als in Nederland.'[13]

Andrássy beschrijft zijn belevenissen en ervaringen op de Nederlandse kolonie. Hij schrijft over de bevolking van de steden, over het koloniale bestuur op Java, ook over de gouverneur generaal, bij wie hij een vergunning aanvraagt om in de binnenlanden te mogen reizen:

> 'Meneer de gouverneur liet mij meer dan tien dagen wachten voor hij op mijn aanvraag antwoord gaf. Maar deze tien dagen wachten maakte hij goed door de vergunning een aanbeveling toe te voegen die onder de bestuursambtenaren op Java een toverkracht bleek te hebben. De oekazen van de Russische Tsaar zullen niet met zo 'n ontzag en verering ontvangen zijn als de aanbeveling van de

> gouverneur van deze kolonie. Het is hier op zijn plaats om de lezer mee te delen dat de gouverneur hier een onbeperkte macht heeft. Hij is als het ware almachtig. De raad is eigenlijk niets of bijna niets waard. De gouverneur kan iedereen van het eiland verbannen, als hij dat maar wil. Zo verbande hij, als intolerante protestant enkele dagen voor mijn komst een katholiek, die hij 24 uur gaf om Java te verlaten. De misdaad van deze katholiek was dat hij van de paus een bisschopstitel had gekregen. Een journalist had hij ook verband omdat deze over zijn hoge persoon in de krant enkele opmerkingen durfde te maken.'[14]

Andrássy schrijft ook over een fenomeen dat later een cliché in de koloniale literatuur zou worden: het overmatige drankgebruik van de kolonisten. Hij reist met de vergunning van de gouverneur generaal naar de binnenlanden van Java en krijgt ook nog een Hongaar als gids en tolk, die eerst bij de Oostenrijkse marine diende, later in Nederland werd geronseld voor het Nederlandse koloniale leger en zo naar Java kwam. Hij woonde samen met zijn njai[15].

> 'Jammer - schrijft Andrássy - dat ik van de heldendaden van deze man niets te weten ben gekomen, behalve dat hij van de Nederlanders het jeneverdrinken goed geleerd heeft. Daarom was hij tijdens de reis meer een last dan een hulp. Hij was namelijk zelden of nooit nuchter.'[16]

In de binnenlanden[17] beschrijft Andrássy de flora en fauna, de inheemse bevolking, de Chinezen, de landbouw, de wegen, de muziek, het volgens hem oneerlijke cultuurstelsel[18], de jacht, de geschiedenis enz. Alleen over Java schrijft hij al 100 pagina's. Kortom, het is een unieke, vaak kritische beschrijving van de Nederlandse kolonie in het midden van de 19e eeuw, door de ogen van een buitenstaander gezien. De vraag is hoe dit werk in de Indisch-Nederlandse letterkunde kan worden ingepast.

2 Het probleem van de canonvorming

Er zijn binnen de Indisch-Nederlandse letterkunde verschillende opvattingen over wat tot de Indisch-Nederlandse literatuur gerekend kan worden en wat juist niet.

Ik begin met Rob Nieuwenhuys. Zijn standaardwerk, *Oost-Indische spiegel,* verscheen in de derde druk in 1978 (33 jaar na het verlies van de kolonie). Hij geeft in de ondertitel van zijn boek aan wat hij Indisch-Nederlandse literatuur vindt: 'Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven van de eerste jaren der Compagnie tot op heden'[19]. Volgens deze definitie is dus alles Indisch-Nederlandse literatuur wat vanaf 1601 (het jaar waarin de Verenigde Oost-Indische Compagnie werd opgericht) tot 1978 door Nederlandse schrijvers en dichters (dus mensen van Nederlandse nationaliteit) over Indonesië (het voormalige Nederlands-Indië) werd geschreven. Tot de Indisch-Nederlandse letterkunde behoren volgens Nieuwenhuys, naast romans, verhalen, gedichten en toneelstukken ook reisberichten, brieven, liedteksten, dagboeken, memoires, kinderboeken, zogenaamde ego-documenten en zelfs natuurwetenschapelijke werken[20]. Dat noemt Nieuwenhuys als 'de uitbreiding van het literatuurbegrip met niet-literaire genres'.[21] *Reizen in Oost-Indië* van graaf Andrássy is wel een wetenschappelijk reisverslag, het behoort echter (volgens de definitie van Nieuwenhuys) niet tot de Indisch-Nederlandse letterkunde omdat Andrássy geen Nederlander was en omdat hij zijn werk niet in het Nederlands had geschreven.

De definitie van Peter van Zonneveld verschilt in zoverre van die van Nieuwenhuys dat Van Zonneveld niet zo zeer de nationaliteit maar de taal (dus het Nederlands) waarin de werken geschreven zijn, belangrijk acht.[22] Volgens Van Zonneveld behoren dus ook niet-Nederlandse (vooral Indonesische) auteurs tot de Indisch-Nederlandse literatuur. Andrássy kan dus volgens de definitie van Van Zonneveld niet tot de Indisch-Nederlandse literatuur worden gerekend omdat hij zijn werk niet in het Nederlands schreef.

Henk Maier is ook voor een ruime opvatting van Indisch-Nederlandse letterkunde. Volgens hem zou een beperkende interpretatie tot 'ghettovorming' in de literatuur leiden. Daarom is hij er een voorstander van dat het corpus niet op basis van de nationaliteit van de schrijver, maar op basis van de teksten zelf wordt bepaald. Volgens hem is

> '"Indische literatuur" (...) de verzamelnaam voor werken die tot de Nederlandstalige literatuur worden gerekend en op enigerlei wijze Indië beroeren. Het lijkt een handzame omschrijving of zelf definitie waarmee we opnieuw aan de slag kunnen. Dermoût, Bordewijk en Pramoedya Ananta Toer komen er in samen - en een poging om hun werk onder een noemer te brengen, kan niet dan tot nieuwe ontdekkingen, nieuwe lezingen, nieuwe verten leiden.'[23]

Daarmee wordt de Indisch-Nederlandse letterkunde automatisch uitgebreid met werken die ten dele over de Nederlandse kolonie gaan en ook ten dele in het koloniale tijdperk spelen.[24] Maier heeft bedenkingen over het literaire karakter van bepaalde werken die Nieuwenhuys in zijn werk heeft opgenomen. Daarom probeert hij de uitbreiding in een andere richting te sturen. Het literaire karakter vindt hij belangrijk en niet de taal of de nationaliteit van de schrijver. Zo neemt hij bij voorbeeld ook vertalingen in zijn corpus op. Andrássy behoort dus ook volgens Maier niet tot de Indisch-Nederlandse literatuur omdat zijn werk niet eens in het Nederlands vertaald is en omdat het, hoe geestig het boek ook geschreven is, niet echt literair is.

Olf Praamstra legt de nadruk op drie aspecten: de eerste is de persoonlijke ervaring van de auteur in de kolonie. Zo vindt hij dat schrijvers van zogenaamde Indische romans alleen als koloniale auteurs kunnen worden beschouwd als ze Nederlands-Indie uit eigen ervaring hebben gekend. Ten tweede moet de auteur zijn werk in het Nederlands geschreven hebben (dit in tegenstelling tot bij Maier die ook vertalingen in zijn corpus opneemt). Ten derde, en dat is waarschijnlijk de belangrijkste factor: het moet inderdaad literatuur zijn. Dat wil bij Praamstra zeggen: of proza, poëzie of toneel. Praamstra verbant de kinderliteratuur, de jeugdliteratuur, dagboeken, reisbeschrijvingen, memoires en brieven uit het corpus. Hij 'zuivert' als het ware de koloniale literatuur van interessante maar volgens hem niet-passende aanhangsels. Andrássy kan bij hem helemaal niet in opmerking komen als Indisch-Nederlandse auteur. Zijn werk is immers een reisverslag en ook nog in het Hongaars geschreven.

Je kunt je afvragen, in hoeverre de persoonlijke ervaring van de auteur als voorwaarde voor literatuur en een rigoreuze literatuuropvatting (fictie) met elkaar gerijmd kunnen worden. Hierop wil ik nu echter niet ingaan.

Gerard Termorshuizen opent een interessante perspectief in zijn uiteenzetting over Indisch-Nederlandse Letterkunde.[25] Hij maakt ons daarop attent, dat de werken over Nederlands-Indië, geschreven door niet-Neder-

landse auteurs vaak in een andere taal dan het Nederlands weliswaar beslisst niet tot de Indisch-Nederlandse literatuur behoren, maar toch zeer dicht bij deze zijn[26]. De auteurs hebben dezelfde inspiratiebron (Nederlands-Indië), hetzelfde onderwerp (de koloniale samenleving) maar - en dat maakt het verschil - ze hanteren een andere taal en ze hebben ook een andere achtergrond, dat wil zeggen: ze zijn geen Nederlanders. Zoals gezegd kunnen deze werken en deze auteurs niet tot de Indisch-Nederlandse literatuur behoren, toch zijn ze volgens Termorshuizen erg belangrijk voor de koloniale literatuur. Bij de bestudering van de werken over de kolonie is namelijk voor Termorshuizen de 'sociologische inslag'[27] wezenlijk. Hier ligt een groot verschil tussen de opvattingen van Praamstra en Termorshuizen. Termorshuizen geeft de voorkeur aan literaire teksten, maar sluit de zogenaamde ego-documenten ook niet bij zijn onderzoek uit en juist daarom vindt hij de persoonlijke ervaring van de auteur een belangrijk criterium.[28] In zijn geval is de persoonlijk ervaring een begrijpelijke factor, die een degelijke functie heeft. Ego-documenten kunnen een bijzonder nuttige bron zijn bij sociologisch onderzoek, dat Termorshuizen zo belangrijk acht. Hij is echter niet alleen met literatuur bezig (hij geeft alleen een voorkeur aan literaire teksten), maar met een veel bredere spectrum van teksten die in samenhang met de voormalige Nederlandse kolonie zijn.

Termorshuizen overschrijdt daarmee de grens van de literatuur en ook de grens van de Indisch-Nederlandse *literatuur.* De grens die de literatuur van de ego-documenten afbakent, is namelijk niet per se een scheidingslijn, maar meer een raakvlak. De onderwerp of de inspiratiebron is volgens mij belangrijker dan in welke taal het geschreven is. Termorshuizen stelt zelf voor de grens te overschrijden:

> 'Dat ik niettemin problemen heb met die grens, werd al enigszins duidelijk toen ik terloops niet-literaire genres als het scheepsjournaal en het reisverhaal, het dagboek en de brief mijn verhaal binnensmokkelde. Ik vraag me namelijk af, of het juist met betrekking tot de Indische letteren van tijd tot tijd niet verstandig, wenselijk en misschien zelfs wel noodzakelijk is zo nu en dan die grens te overschrijden of af te leggen.'[29]

Termorshuizen doet hier volgens mij een belangrijke stap. Waarom hebben we de grens nodig, als het noodzakelijk is die regelmatig te over-

schrijden? Als de grens vaak genoeg overschreden wordt en dus zijn functie verliest, verdwijnt ze vanzelf.

Desalniettemin is *Reizen in Oost-Indië* van graaf Andrássy, volgens Termorshuizen, ook geen Indisch-Nederlandse literatuur.

Als we even op de vraag terugkomen, hoe Andrássy's boek in de Indisch-Nederlandse literatuur ingepast kan worden, dan moeten we op basis van deze criteria antwoorden dat het niet mogelijk is, zijn werk tot de Indisch-Nederlandse literatuur te rekenen. Hoe kan zijn *Reizen in Oost-Indië* dan toch wel - zoals Termorshuizen het formuleert - in de buurt worden gehouden en gekoesterd?

Op deze vraag geeft Sigfried Huigen een mogelijke antwoord. Hij constateert ook dat veel als koloniale literatuur bestudeerde werken eigenlijk niet literair zijn.[30] Dat is ook het geval met Andrássys werk. *Reizen in Oost-Indië* kan niet tot de literatuur gerekend worden. Het is een gewone reisbeschrijving. Bovendien had Andrássy ook niet de pretentie literatuur te schrijven. Zijn werk is meer een wetenschappelijke uiteenzetting over volkenkundige en natuurwetenschappelijke onderwerpen op het nieveau van zijn tijd dan een literaire prestatie. Voor dit wetenschappelijke karakter pleit ook het feit dat hij vanwege dit boek op 15 december 1858 tot lid van de Hongaarse Academie der Wetenschappen gekozen werd.[31] Interessant is de verandering van de beoordeling van soortgelijke werken in de afgelopen 150 jaar. De andere volkenkundige werken, die ik in het begin heb genoemd en die ook in hetzelfde jaar verschenen: *Java, Toneel uit het leven, karakterschetsen en kleederdrachten van Java's bewoners* en *Nederlandsch Oost-Indische typen*, maakten een ontwikkeling door. Ze hadden in hun tijd de pretentie als wetenschappelijke werken gelezen te worden. Tegenwoordig worden ze een bron van literatuuronderzoek. Maar doet de niet-literair karakter iets af aan de waarde van deze boeken? Beslist niet. Zo is het ook met *Reizen in Oost-Indië*.

Huigen pleit niet voor het onderzoek van alleen literaire werken, maar stelt een ruim onderzoekskader voor, waarmee hij eigenlijk de knoop doorhakt. Volgens hem moet men ‘het wankele onderscheid tussen literair en niet-literair’[32] in de Indisch-Nederlandse letterkunde laten vallen. Volgens mij moet je dat niet alleen in de Indisch-Nederlandse letterkunde doen, maar in de koloniale letterkunde in het algemeen. Je moet ook niet de taal en de genre als criterium nemen, maar de inspiratiebron

en het onderwerp. Het onderzoeksgebied moet niet Indisch-Nederlandse letterkunde heten, maar - zoals Huigen het ook voorstelt - *koloniaal discours.* Het is een verzamelnaam van al het materiaal waarmee Nieuwenhuys, Van Zonneveld, Praamstra, Termorshuizen en andere onderzoekers bezig zijn. Als je het onderzoeksgebied koloniaal discours noemt, dan hoef je de discussie helemaal niet te voeren over wat wél an wat geen Indisch-Nederlandse literatuur is. En dan past de *Reizen in Oost-Indië* van Andrássy ook in dit kader, waar hij eigenlijk thuishoort.

Eindnoten:

1 De oorspronkelijke titel was: Andrássy, M.: *Utazás Kelet-Indiákon.* Ceylon, Java Khina, Bengal. Pest 1853. De titel en alle andere citaten uit het werk zijn door mij vertaald. (G.P.)
2 Wezel, R.: Indische typen in woord en beeld. De nationale typencollecties Java en Nederlands Oost-Indische typen. In: *Indische Letteren* december 1994. No. 3-4 p. 114-134.
3 Hóman, B., Szekfű, Gy.: *Magyar történet.* Band V. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1936. p. 247.
4 Hij was als lid van de oppositie voorstander van omvangrijke hervormingen in Hongarije. In 1833 verscheen ook een pamflet van hem in het Duits over dit onderwerp: '*Umrisse einer möglichen Reform in Ungarn, im Geiste des Justemilieu*.' Daarnaast schreef Károly Andrássy politieke artikelen in Hongaarse dagbladen en theoretishe verhandelingen over de wegenbouw. Zie 'Nekrológok a Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjairól'. In: *Akadémiai Értesitő*, 1891. p. 552.
5 Deze leraar was Elek Peregrini, die zelf lid was van de Hongaarse Academie der Wetenschappen. Zie 'Nekrológok a Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjairól'. In: *Akadémiai Értesitő*, 1891. p. 552.
6 Over deze reizen schreef hij brieven die in 1843 in het blad *Honderű* werden gepubliceerd.
7 Hij was afgevaardigde van de provincie Torna.
8 Radvánszky, B.: Gr. Andrássy Manó L.T. emlékezete. In: *Emlékbeszédek a Magyar Tudományos Akadémia tagjai felett.* Band 10. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1901. p. 337.
9 Andrássy, M.: *Utazás Kelet-Indiákon.* Ceylon, Java Khina, Bengal. Pest, 1853. p. 1.
10 Andrássy, M.: *Utazás Kelet-Indiákon*. Ceylon, Java Khina, Bengal. Pest, 1853. p. 130.
11 Andrássy, M.: *Utazás Kelet-Indiákon*. Ceylon, Java Khina, Bengal. Pest, 1853. p. 130.
12 Andrássy, M.: *Utazás Kelet-Indiákon*. Ceylon, Java Khina, Bengal. Pest, 1853. p. 130.
13 Andrássy, M.: *Utazás Kelet-Indiákon*. Ceylon, Java Khina, Bengal. Pest, 1853. p. 132.
14 Andrássy, M.: *Utaziás Kelet-Indiákon.* Ceylon, Java Khina, Bengal. Pest, 1853. p. 138.
15 njai - inheemse huishoudster, concubine
16 Andrássy, M.: *Utazás Kelet-Indiákon.* Ceylon, Java, Khina, Bengal. Pest, 1853. p. 138.
17 Hij gaat naar Buitenzorg en naar Bandung.
18 Het zogenaamde cultuurstelsel werd in 1830 door comissaris-generaal Van den Bosch op Java ingevoerd. De Javaanse boeren moesten één vijfde van hun land beschikbaar stellen voor cultuurgewassen zoals thee, koffie, tabak, suiker, indigo, peper, en kaneel. Deze gewassen werden door het Nederlandse koloniale bestuur voor een vastgestelde (erg lage) prijs opgekocht en met enorme winsten op de Europese markt verkocht. Tussen 1850 en 1860 maakte de opbrengst van het cultuurstelsel ongeveer 32% uit van het totale inkomen van de Nederlandse regering. Op Java brak hongersnood uit.
19 Nieuwenhuys, R.: *Oost-Indische spiegel.* Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesie hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden. 3. Auflage. Amsterdam, 1978.
20 Zoals de werken van bijvoorbeeld Rumphius of F.W. Junghuhn.

21 Nieuwenhuys, R.: De Oost-Indisch Spiegel gespiegeld na dertien jaar. In: *Indische Letteren*, No. 1. maart 1986. p. 8.
22 Zonneveld, P. van: De toekomst van tempo doeleo. Iets over de studie van de Indische letteren. In: Baay, R.; Zonneveld, P. van (red.): *Indische-Nederlandse literatuur*. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys. Hes-Uitgevers Utrecht, 1988. p. 9.
23 Maier, H.M.J.: Indische literatuur. Bezinningen op een definitie. In: *Weer-Werk*. Schrijven en terugschrijven in koloniale en postkoloniale literatuur. Semian 15. D'haen, Th. (red.): *Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië.* Rijksuniversiteit te Lieden, 1996. p. 29.
24 Maier, H.M.J.: Indische literatuur. Bezinningen op een definitie. In: *Weer-Werk*. Schrijven en terugschrijven in koloniale en postkoloniale literatuur. Semian 15. D'haen, Th. (red.): *Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië.* Rijksuniversiteit te Lieden, 1996. p. 25.
25 Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren,* juni 1999. p. 73-78.
26 Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren,* juni 1999. p. 73-78.
27 Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren,* juni 1999. p. 73-78.
28 'We kunnen ons beter richten op de door buitenlanders op grond van hun persoonlijke ervaring voortgebrachte geschriften over Indië, in het bijzonder op die teksten die wij tot de letterkunde rekenen of die daar door hun inhoud - ik kom er dadelijk op terug - tegenaan leunen, zoals scheepsjournalen en reisverhalen, brieven en dagboeken.' Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren,* juni 1999. p. 73-78.
29 Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren,* juni 1999. p. 73-78.
30 Huigen, S.: De representatie van de kolonie. Enkele gedachten over het onderzoek van koloniale teksten. In: *Indische Letteren* september 1995. No. 3. p. 175-186.
31 Zie 'Nekrológok a Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjairól'. In: *Akadémiai Értesitő*, 1891. p. 553.
32 Huigen, S.: Grensoverschrijdingen. In: *Indische Letteren,* juni 199. No. 2. p. 88-94.

Agnieszka Wiśniewska

De receptie van het literaire werk van Jo van Ammers-Küller in Polen

De romans van de Nederlands schrijfster Jo van Ammers-Küller (1884-1966), waren in Polen veel gelezen en vertaald. Zij heeft in totaal tussen 1913 en 1966 23 vrouwen-, liefde- en huwelijksromans geschreven. Van Ammers-Küller debuteerde met de roman *De roman van een student* (1913). Zij bleef onder invloed van A. Schnitzler, St. Zweig en G. de Maupassant (Lexikon der Weltliteratuur 1963: 53). Van Ammers-Küller was niet alleen prozaïsten, maar ook auteur van toneelstukken en biografieën: *De spaak in 't wiel, een komedie in drie bedrijven* (1920), *Een pionierster* (over Mina Kruseman, 1921), *Het twaalf interessante vrouwen* (over M. Wigman, E. Brandström, Ch. Bühler, Y. Guilbert, 1933). De meeste van haar werken vallen onder de categorie historische romans of zedenromans: *De verzwegen strijd* (1916), *De opstandigen* (1925).

Heeren, knechten en vrouwen (trilogie, bestaande uit *De patriotten, De sansculotten, De getrouwen,* (1934-1938), *Elzelina* (1940); *Ma* (1943); *De kolibri op het gouden nest* (1951); *De koning en de heks* (1952); *De liga van de goede wil* (1953); *Het scharlaken wambuis* (1955); *Drie gouden dochters* (1957); *De levensgeschiedenis van Elizabeth Nay* (1959). Zij heeft ook een jeugdboek gepubliceerd: *Tegen den stroom op* (1917). Een grote rol in haar werk speelt de emancipatie van de vrouw. Grote opgang maakte zij in 1925 met *De opstandigen*, een roman die drie generaties van de vrouwen van de familie Coornvelt beschrijft. Van Am-

mers-Küller interesseerde ook het theatrale leven. Daarover schreef zij in romans *Het huis der vreugden* (1922), en *Jenny Heysten* (1923). Zeer grote waarde heeft de Tavelincktrilogie, die onder de titel *Heeren, knechten en vrouwen* (1934-1938) verscheen. Deze stelt de geschiedenis van een Amsterdamse regentenfamilie tussen 1778 en 1813 voor.

Van Ammers-Küller heeft in 1925 Amerika bezocht en later haar impressies beschreven: *Mijn Amerikaansche reis* (1926). *Wat zag ik in Indië* (1939) verscheen na de reis naar Nederlands-Indië.

Volgens Nederlandse literatuur historici hebben haar boeken weinig literaire waarde. Bijv.: G.W. Huygens stelt vast: haar werken - die niet bepaald historische en psychologische diepgang hebben - vertonen een wat breedvoerig verteltalent en werden door de kritiek minder gewaardeerd dan door de lezers (Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur 1980: 107).

In *Oosthoeks Encyclopedie* (1968: 335) treffen wij hetzelfde waardeoordeel aan: A. schreef een groot aantal romans en toneelstukken die haar een grote lezerskring bezorgden, maar weinig literaire waardering.

Zeer bijtende verwijt tegen haar persoon bevat *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratur* (1984: 96) In het buitenland, met name in het Nat. Soc. Duitsland, wist zij meer waardering te vinden dan bij de belangrijke critici van Nederland (G. Stuiveling).

Korte informatie in dezelfde trant geeft ook *Grote Winkler Prins Encyclopedie* (1981: 95) aan: haar boeken hebben weinig literaire waarde, maar werden veel gelezen, ook in vertalingen.

Naar mijn mening is dit feit met het publicatieverbod verbonden, dat haar na WO II voor 5 jaar werd opgelegd. Jo van Ammers - Küller toonde in de bezettingsjaren een opmerkelijke sympathie voor nationaal-socialisme. In de roman *De liga van goede wil* (1953) probeerde zij het verschijnsel collaboratie te rechtvaardigen (Moderne Encyclopedie... 1980: 107).

In Poolse lexicons en encyclopedieën kan men korte informatie over deze schrijfster vinden. In *Pisarze świata: słownik encyklopedyczny* (de schrijvers van de wereldliteratuur, Lexicon) lezen wij dat Van Ammers-Küller een schrijfster van veelgelezen historische romans [is], o.a. van het drieluik *De vrouwen van Coornvelt* (1925-32, Pl. 1933-34), *Vrouwenkruistocht* (1930, Pl. 1939 [1934 - A.W.], *De Appel en Eva* (1932, Pl. 1934)'[1].

In *Słownik pisarzy niderlandzkiego obszaru kulturowego* (Lexicon van de schrijvers uit het Nederlandse taalgebied) lezen wij, waarom op haar het publicatieverbod is opgelegd. In 1945-51 werd op haar wegens sympathie voor national-socialisme het publicatieverbod opgelegd - in de roman *De liga van goede wil* (1953, Liga dobrej woli) verdedigde zij de collaboratie (Dąbrówka 1999: 36)[2].

Een korte informatie over deze schrijfster vinden wij in *Encyklopedia Powszechna* (1983: 95, Algemene Encyclopedie): Nederlandse schrijfster, een auteur van een veelgelezen romancyclus.

Zeer bondige veermelding bevat *Encyklopedia A-Z* (1999: 31, Encyclopedie A-Z): Ammers-Küller Jo(hanna) van, 1884-1956, Nederlandse schrijfster van vrouwen- en historische romans.

De romans van Jo van Ammers-Küller werden in Polen vooral voor de Tweede Wereldoorlog graag vertaald en gelezen. Dat was met de groeiende populariteit van de vrouwelijke literatuur verbonden. Men moet vooral een ontzettend grote stijging van de vrouwelijke auteurs naar de literatuur vaststellen (Fik 1961: 525). Deze toename lijkt samen te hangen met de bloei van het feminisme, dat vrouwen meer betrok bij het maatschappelijk en culturele leven, met de rationalisering van de huishouding die vrouwen meer tijd liet, en met het ontstaan van een grotere intellectueel-geïnteresseerde middenklasse. Deze opmars van de vrouwelijke auteurs leidde echter niet tot een gelijke acceptatie en waardering, in een literaire wereld waar mannen de kritische scepter zwaaiden (Maaike Meijer 1993: 682).

Poolse auteurs schreven vooral over emancipatie, over liefde en over man, die de vijand van de vrouw is. Irena Krzywicka (1899 of 1904-1994) in haar werken kondigt ‘het einde van de mannelijke civilisatie’ aan (Fik 1961: 528). In *Kobieta szuka siebie* (een vrouw, die zichzelf zoekt) beschreef Krzywicka een strijd tegen de liefde, die met de eenzaamheid voltooid wordt. De heldinnen in het oeuvre van Zofia Nałkowska (1884-1954) zijn onafhankelijk: *Granica* (1935, De grens), *Dom kobiet* (1930, Het vrouwenhuis), *Niedobra miłość* (1928, Een slechte liefde). Nałkowska besprak uitvoerig existentiële problemen: liefde, ouderdom, ziekte, pijn en kwaad. Maria Kuncewiczowa (1895-1989) in *Twarz mężczyzny* (1928, Het gezicht van de man) stelt de negatieve karaktertrekken van de man. In de roman *Cudzoziemka* (1935, Een vreemdelinge) wordt een groeiend conflict tussen de protagonisten en haar omgeving voorgesteld. Dit conflict spruit voort uit haar ongelukkige liefde. Pola

Gojawiczyńska (1896-1963) in de romans *Dziewczęta z Nowolipek* (1935, De meisjes uit Nowolipki) en *Rajska jabłoń* (1937, De paradijsappelboom) toont het leven van vier vriendinnen. Ook hier is de liefde een destructief element in het leven van de vrouw. Deze auteurs beschuldigen in hun romans vooral de man, die 'het vernietigende element' in het leven van de vrouwen is.

Eerste vermelding over de romans van Van Ammers-Küller verscheen in *Rocznik Literacki* (Het Literair Jaarboek) in 1933. In *Wielka Encyklopedia Powszechna* WEP (grote Algemene Encyclopedie) lezen wij, dat *Rocznik Literacki* bevat een bibliografie van de Poolse bellettrie, van literaire vertaling en kritiek en van de publicaties, die met de literatuur en met de cultuurgeschiedenis verbonden zijn. (WEP 1962: 20) De roman *Zbuntowane* (1933) was de eerste, die in *Rocznik Literacki* in 1933 werd besproken. Deze roman was het meest gelezen boek in 1934. (Katalog Powszechna Spółka Wydawnicza 'Płomień' 1935: 1) Wij bemerken dat Van Ammers-Küller de strijd van de Nederlandse vrouw om de gelijkgerechtigdheid laat zien. Deze strijd was vooral tegen onverbiddelijke en strenge afhankelijkheid van vader en echtgenoot gericht (Gruszczyńska 1933: 180).

Jo van Ammers-Küller bekritiseerde ook de huichelarij en de bigotterie. Men kan de opstand van de jongeren tegen de ouden zien. (Gruszczyńska 1933: 180) Deel II *Pochód krzyżowy kobiet* en deel III *Jabłko i Ewa* waren volgens de uitgeverij *Płomień* (de Vlam) de meest gelezen boeken in 1934. Zij hebben heel goede recensies gekregen. *Pochód krzyżowy kobiet* (1934) is de voortzetting van de vrouwenstrijd om de onafhankelijkheid en het kiesrecht. In het derde deel *Jabłko i Ewa* (1934) kan men zien dat de onafhankelijkheid soms de oorzaak van problemen in het huwelijk is.

Cezary Jellenta (1861-1935, prozaïst, dichter, publicist en criticus) schreef in *Przegląd Literacki* dat *Kobiety z rodu Coornveltów* (1933-34) 'de kenmerken van een psychologische monografie heeft' (Jellenta 1930). Jellenta is van mening dat Jo van Ammers-Küller een historica van ziel en gevoelens, die enkele generaties van een Nederlandse stam beschrijft en de ontwikkeling van de vrouwen volgt. Volgens hem steekt in deze roman een bijgedachte, die aan het einde van dit drieluik duidelijk wordt verwoordt, d.i. de idee van de vrouwelijkheid, die alles overwint. Jellenta schreef dat in deze roman sociaal-psychologische processen onstonden: ten eerste de strijd om de vrouwenrechten en de vrijheid tot de

uitdrukking van gevoelens en gedachten; ten tweede - het gebruik van deze rechten en van de onafhankelijkheid. Jo van Ammers-Küller is geen raadgeefster en geen zedenlerares. Maar al haar overwegingen, twijfels en zoektochten verenigen zich in één punt: de liefde vormt *een groot risico.* In de jaren dertig van de twintigste eeuw werd deze trilogie door Poolse vrouwen graag gelezen. Volgens Jellenta betekent dit dat de vrouwen, die grote successen op het gebied van de wetenschap, kunst en politiek hebben, niet gelukkig en tevreden zijn. Zij zoeken vergeefs naar iets dat ze in het reële leven niet kunnen vinden. Dat kunnen de vrouwen in de roman *Kobiety z rodu Coornveltów* wel vinden.

Zeer populair vrouwelijk weekblad *Bluszcz* (De klimop) verscheen in Warszawa tussen 1865-1939 (met de korte pauze in de jaren 1919-1920). Het weekblad had de literatuur- en modeafdeling, huishoudelijke- en buitenlandse berichten (WEP 1962: 12). *Bluszcz* publiceerde artikelen op het gebied van psychologie, pedagogiek, levensbeschrijvingen van de interessante vrouwen en gaf kennis van culturele gebeurtenissen in Polen en in het buitenland (*Literatura Polska, Przewodnik...*, B.I. 1985: 88). De literaire afdeling werd zorgvuldig opgesteld. In dit tijdschrift verscheen in 1937 een bespreking van de roman *Kobiety z rodu Coornveltów*. Uit deze recensie blijkt,

> ‘dat tussen de talrijke lezeressen twee kampen ontstonden: het eerste vindt, dat Jo van Ammers- Küller de woordvoerster van het extreme feminisme is; het tweede kamp vindt de schrijfster apostel van de terugkomst van de verdwaalde vrouw naar het huis, de wieg en de keuken.’ (Kiewnarska 1937: 6)

Volgens Kiewnarska ziet men als men goed en nauwlettend deze roman leest, dat Jo van Ammers-Küller de wederzijdse afhankelijkheid van beide geslachten voelt, zich met de pogingen van de vrouw vereenzelvigt en ook verstaat hoe bedrieglijk het tweegevecht tussen vrouw en man kan zijn. Nu rijst de vraag, die de schrijfster overigens zelfs stelt: zijn de gelijkgerechtigde vrouwen gelukkiger dan zij groot en overgrootmoeders? Het antwoord luidt: ‘Onze grootmoeders hebben beter gehad, zij hebben minstens dat geweten, wat voor een positie zij hebben.’ (Bassalikowa 1936: 140)

Zeer positieve recensie van het drieluik *Kobiety z rodu Coornveltów* publiceerde *Gazeta Literacka*[3] (de Literaire Krant). Deze schreef Jag[4] ‘De opstanden, tragische conflicten, ineenstortingen, tranen en pijn van

de vier vrouwengeneraties van Coornvelt beleven wij werkelijk diep.' (Jag 1934: 78)

De volgende roman *Maskarada* (1935) kreeg geen goede recensie. Andrzej Mikułowski (literair-, film- en toneelrecensent) schreef in het weekblad *Prosto z Mostu*[5] (Ronduit) in 1936, dat deze roman niet goed vertaald is, omdat deze veel stilistische fouten heeft. Volgens Mikułowski is *Maskarada* een roman, die over de liefde en de strijd tegen de zeden gaat. Daardoor is de roman conventioneel en de personages ook. Mikulowski is van mening, dat *Maskarada* een didactisch karakter heeft en veel levenswijsheden bevat.

De roman *Cicha walka* (1936) kreeg een heel goede kritiek. De recensies kan men in *Rocznik Literacki* uit 1936 en in *Prosto z Mostu* uit hetzelfde jaar vinden. In *Rocznik Literacki* treffen wij aan, dat Van Ammers-Küller conflicten van het huwelijksleven laat zien. Deze conflicten hebben een psychologische en sociale grondslag. Dit is de geschiedenis van een verwend meisje dat niet in staat was om de vrouw van een professor te zijn. De harde en moeizame plichten, die zij als vrouw van een professor heeft, groeiden haar boven het hoofd. De heldin probeerde een voorbeeldige vrouw te zijn, maar na een vruchteloze strijd, pleegde zij zelfmoord. 'Eveneens de personages van professor en van de heldin zijn vol leven en het milieu is goed en nauwlettend beschreven.' (Bassalikowa, 1936: 141)

De recensie van de volgende roman onder de titel *Ksiątżę incognito* (1936) treffen wij in *Rocznik Literacki* uit 1936. Volgens Bassalikowa kan men hier een tegenstelling tussen twee vrouwen merken: de eerste vrouw is goed opgeleid, rijk en is ook de vrouw van een fabriekseigenaar. Maar deze was niet in staat zich aan de slechte levensomstandigheden, die de economische crisis heeft veroorzaakt, aan te passen. Tweede vrouw is werkzaam en moedig is goede moeder van de drie kinderen. Haar echtgenoot is lichtzinnig en heeft liefdesavonturen. Deze vrouwen ontmoeten elkaar en oefenen op elkaar invloed uit. Bassalikowa is van mening, dat

> 'toch de toeval te grote rol in deze roman speelt en ook verschillende situaties in deze roman worden oppervlakkig beschreven en daardoor zijn zij niet zo overtuigend.' (Bassalikowa 1936: 142)

De beschrijving van de roman *Jenny zostaje aktorką* (1937) en de voortzetting hiervan *Jenny próbuje małżeństwa* (1937) publiceerde *Rocznik Literacki* uit 1933. Volgens Irena Gruszczyńska beschreef Van

Ammers-Küller op een fantastische manier de strijd van een jong meisje, dat graag toneelspeelster zou willen zijn. Dit meisje gelooft in haar artistieke roeping. Maar in de loop van het verhaal bemerken wij dat zij tussen de loopbaan en de liefde moet kiezen.

Het drieluik *Heeren, knechten en vrouwen:* 1/ *Patrioci. Dzieje rodziny pewnego regenta amsterdamskiego, 1778-1787* (1937), 2/ *Taniec wokół gilotyny* (1939), 3/ *Wierność rodu Tavelincków*, 1799-1813 (1947) kreeg ook een goede kritiek. De recensie daarvan vinden wij in *Dziennik Literacki*[6] (het Literaire Dagblad) uit 1947. Stefan Papée (1897-1981, literaire historicus, literatuur- en toneelrecensent) is van mening, 'dat dit drieluik het geluk en de toekomst van Nederland met de dynastie van Oranje verenigt' (Papée 1947: 1).

Voor de Nederlanders was de leus 'Oranje boven alles' in de tweede helft van de 18 - de eeuw heel belangrijk. Dat was met de oproep tot de strijd tegen de rijke Nederlandse kooplieden en later tegen de Franse revolutionairen verbonden. Deze roman is een hulde aan de dynastie van Oranje. Jo van Ammers-Küller laat Napoleon als een tiran zien. Volgens Papée is de vertaling van Edyta Gałuszkowa[7] (1909-1979) van het deel III onder de titel *Wierność rodu Tavelincków* de waardevolste, die na de tweede Wereldoorlog in 1947 verscheen.

Tygodnik Powszechny[8] (Het Algemene Weekblad) uit 1948 publiceerde ook recensie van de roman *Heeren, knechten en vrouwen.* Volgens Goa (Antoni Gołubiew 1907-1979, romanschrijver, essayist)

> 'heeft eerste deel het maatschappelijk karakter, beschrijft de strijd van het Amsterdamse patriciaat tegen het Oranjehuis... Daarentegen in volgende delen hebben wij historisch- en avonturenromans.' (Goa 1947: 7)

Gołubiew vergeleek de sfeer van deze romans met de romans van Dumas, Dickens: vluchten, vervolgingen.

In *Nowa Książka*[9] (Het Nieuwe Boek) uit 1937 vinden wij de recensie van Paweł Hulka - Laskowski (1881-1946, schrijver, publicist, vertaler en literaire recensent). Hij schreef dat *Patrioci* een goed boek is.

Juist deze tijden (1778-1787) beschreef de auteur met veel talent. (Hulka-Laskowski 1937: 622) Volgens Laskowski zijn de personages expressief en erg karakteristiek.

Van Ammers-Küller schreef ook biografische werken. Tot de bekendste behoren *Portrety kobiet wybitnych* (1936). In het voorwoord

stelde Jan Paweł Kaczkowski[10] (1874-1942) dit boek voor als levensbeschrijvingen van de hedendaagse vrouwen. Hun korte biografieën heeft Van Ammers-Küller na persoonlijke kennismaking opgesteld. Deze vrouwen komen uit verschillende landen en oefenen ook verschillende beroepen uit: Margaret Astor - Amerikaanse, deskundige in de schoonheidsverzorging, Margaret Bondfield - Engelse, voormalig minister van arbeid, Rosa Manus - Nederlandse, vice-voorzitter van bond voor vrouwenrechten, Charlotte Bühler - Oostenrijkse, professor in de kinderpsychologie, Maud Royden - Engelse, predikvrouw, Mary Wigman - Duitse, danseres. Volgens Kaczkowski verraden deze portretten een psychologisch karakter en ze zijn objectief. De bedoeling van Jo van Ammers-Küller was de beschrijving van de creatieve waarden van de vrouwen. Volgens hem kan men in dit werk de vrouwelijke scheppingssfeer, de wereld van gevoelens en gedachten, 'das ewig Weibliche' van Goethe zien. In het voorwoord wordt vermeld, dat de schrijfster ook Maria Skłodowska-Curie - de Poolse chemicus, een Nobelprijswinnares wilde interviewen. Kaczkowski was toen Poolse consul in Nederland en wilde Van Ammers-Küller helpen om de ontmoeting met Skłodowska-Curie mogelijk te maken. Maar de Poolse heeft in een brief aan de consul geschreven, dat zij het bijzonder druk had en helaas geen tijd had. Kaczkowski vindt het wel spijtig, dat wij tussen de beschrijvingen van deze belangrijke vrouwen geen portret van Maria Skłodowska-Curie kunnen vinden.

Van andere mening is Paweł Hulka-Laskowski, die in *Nowa Książka* uit 1936 schreef dat '*Portrety kobiet wybitnych* een redelijk willekeurig boek' is. 'Noch de keuze noch de levensbeschrijvingen toont een wetenschappelijke.' (Hulka-Laskowski 1936: 598) Hij is van mening, dat voor Van Ammers-Küller haar eigen impressie voldoende is. 'Haar' vrouwen lijken in hun houding op mannen en daarom ze zijn geen interessante vrouwen.

De romans van Jo van Ammers-Küller hebben een narratieve structuur, psychologische en morele eigenschappen. De romans van Van Ammers-Küller zijn in Polen na 1947 niet meer vertaald en uitgegeven. De laatste roman onder de titel *Wierność rodu Tavelinckόw, 1799-1813* verscheen in Polen in 1947.

De romans van de schrijfster werden door Róża Centnerszwerowa[11], Karolina Beylin[12] (1899-1977), Edyta Gałuszkowa-Sicińska (zie voetnoot 7), Marceli Tarnowski[13] en Henryk Leśniewski vertaald. Haar boeken

waren zeer populair vooral tussen 1933 en 1947. Deze werden door volgende uitgeverijen uitgegeven: Książnica - Atlas[14] en Powszechna Spółka Wydawnicza 'Płomień'[15]. Later werden deze nooit uitgegeven. Misschien was dit feit met het publicatieverbod verbonden, dat haar oeuvre werd opgelegd.

Het literaire werk van Jo van Ammers-Küller werd met een uitnodiging naar Polen bekroond. Op 5 februari 1937 bezocht de schrijfster Polen op uitnodiging van de PEN - Club.

Bibliografie van werken, die in het Pools werden vertaald

1. Cicha walka 1936 - De verzwegen strijd 1916.
2. Dzieje jednego małżeństwa 1935 - Tantalus 1928.
3. Jabłko i Ewa Cz. III trylogii Kobiety... 1934, 1936 - De appel en Eva Deel III van het drieluik De vrouwen... 1932.
4. Jenny próbuje małżeństwa 1937 - Jenny Heysten 1923.
5. Jenny zostaje aktorką 1937 - Het huis der vreugden 1922.
6. Karin i Lila 1938, 1943, 1946 - Tegen den stroom op 1917.
7. Kobiety z rodu Coornveltów Cz. I Zbuntowane 1933, 1937 - De vrouwen van Coornvelt: deel I De Opstandigen 1925.
8. Książę incognito 1936 - Prins incognito 1935.
9. Maskarada 1935 - Maskerade 1919.
10. Patrioci. Dzieje rodziny pewnego regenta amsterdamskiego 1778-1787 Cz. I Heeren, knechten en vrouwen. 1937, 1948 /antydat.: 1947/ - De Patriotten Deel I van het drieluik Heeren, knechten en vrouwen 1934.
11. Pochód krzyżowy kobiet Cz. II trylogii Kobiety... 1934, 1939 - Vrouwenkruistocht Deel II van het drieluik De vrouwen... 1930.
12. Portrety kobiet wybitnych 1936 - Twaalf interessante vrouwen 1933.
13. Taniec wokół gilotyny Cz. II trylogii Heeren.... 1938-1939, 1947 - De sans - culotten Deel II van het drieluik Heeren... 1936.

14. Wierność rodu Tavelincków 1799-1813, Powieść z czasów Napoleona Cz. III trylogii Heeren... 1947 - De getrouwen Deel III van het drieluik Heeren... 1938.

Bibliografie van de Poolse receptie

Ammers-Küller, Jo van: *Portrety kobiet wybitnych.* Lwów, 1936. p. 5-8.
Bassalikowa, A.: Literatura Holenderska. In: *Rocznik Literacki Warszawa*, 1937. p. 166-168.
Bassalikowa, A.: Literatura Holenderska. In: *Rocznik Literacki Warszawa*, 1933. p. 140-142.
Goa, /Gołubiew Antoni/: Romans o Rodzie Tavelinckow. In: *Tygodnik Powszechny*, nr 16, Kraków, 18.04.1948r., p. 7.
Gruszczyńska, I.: Literatura Holenderska. In: *Rocznik Literacki,* Warszawa, 1933. p. 179-181.
Hulka-Laskowski, P.: In: *Nowa Książka,* zeszyt X, Warszawa, 1936. p. 598.
Cezary, J.: Kobiety w rodzie Coornveltów. In: *Przegląd Literacki*, Miesięznik Informacyjny nr 3, Warszawa, marzec 1930.
Kiewnarska, J.: Przeszłość i teraźniejszość sprawy kobiecej w powieściach holenderskiej pisarki. In: *Bluszcz,* nr 6, Warszawa, 1937. p. 6.
Mikułowski, A.: In: *Prosto z Mostu*, nr 3, nr 34, Warszawa, 1936. p. 5 en 7.
Papée, S.: Powieść o wiernej Holandii. In: *Dziennik Literacki*, nr 28, 12 - 18.09.1947r., p. 1.

Secundaire bibliografie

Dąbrówka, A.: *Słownik pisarzy niderlandzkiego obszaru kulturowego*. Warszawa, 1999. p. 36.
Encyklopedia Popularna PWN. Warszawa, 1998. p. 419.
Encyklopedia Powszechna PWN. Warszawa, 1983. p. 95.
Encyklopedia PWN A-Z. Warszawa, 1999. p. 31.
Fik, I.: *Wybór pism krytycznych.* Warszawa, 1961. p. 525, 528.

Grote Winkler Prins, Encyclopedie in 25 Delen. redt. R.C. Caenegem, Deel 2, Amsterdam, 1981. p. 95.
Literatura Polska, Przewodnik Encyklopedyczny. Warszawa, 1985. p. 239.
Literatura Polska, Przewodnik Encyklopedyczny. Warszawa, 2000. p. 32.
Moderne Encyclopedie van De Wereldliteratuur. Deel I, Antwerpen, 1980. p. 107.
Nederlandse Literatuur, een geschiedenis. Groningen, 1993. p. 682.
Nowy Leksykon PWN. Warszawa, 1998. p. 1585.
Oosthoeks Encyclopedie. Deel I, Utrecht, 1968. p. 335.
Pisarze świata, Słownik Encyklopedyczny. Warszawa, 1995. p. 29.
Powszechna Spółka Wydawnicza 'Płomień'. katalog z 1935r.
Winkler, P.: *Lexicon van de Nederlandse Letterkunde.* Elsevier Amsterdam/Brussel, 1986. p. 16.

Eindnoten:

1 Pisarze świata, Słownik Encyklopedyczny, 1995: 29 [indien niet anders aangegeven vertaling uit het Pools van mij - A.W.]
2 Dąbrówka geeft geen titel van de Poolse vertaling van het essay (sic) Twintig interessante vrouwen aan, maar vertaalt met een fout Dwadzieścia ciekawych kobiet (sic)Twaalf interessante vrouwen. [A.W.]
3 Literatura Polska, B.I. 1985: 291 [halfmaandelijks tijdschrift,..., verscheen in Kraków 1926-27 onder redactie van J. Braun. De inhoud van de L.K.: publicitaire artikelen (vooral van Braun, Zechenter, Polewka), gedichten, novellen, toneelrecensies, literaire kritiek, een overzicht van de culturele gebeurtenissen.]
4 Ibid. B. I: 286 [Aleksander Józef Gałuszka 1893-1939, dichter, schreef patriottische- en landschapsgedichten.]
5 Ibid. B. II: 239 [Prosto z Mostu verscheen in Warszawa in 1935-39 onder red. S. Piasecki. Naast de publicistiek Prosto z Mostu liet essay, literaire- en artistieke kritiek, cursiefjes, reportages, proza, poëzie, fragmenten van drama, satire drukken.]
6 Literatura Polska,.... B. I., Op. cit.: 228. [Het tijdschrift verscheen in Kraków 1947-50, aanvankelijk onder redactie S.W. Balicki. Het Literaire Dagblad publiceerde literaire cursiefjes, kritische artikelen, toneel- en muziekrecensies, een overzicht van de culturele gebeurtenissen in Polen en in het buitenland.]
7 Nowy Leksykon PWN, 1998: 1585 [Edyta Gałuszkowa-Sicińska - vertaalster, zij vertaalde de Duitse literatuur A. Zweig, H. Hesse, J. Wasserman.]
8 Literatura Polska,... B. II., Op. cit.: 512. [verscheen in Kraków sinds maart 1945 onder redactie J. Turowicz. Naast de religieuze problematiek, die met het leerstelsel en het leven van de kerk verbonden is, tijdschrift was bezig met alle gebieden van de cultuur een van de artistieke schepping, met de oude en de hedendaagse geschiedenis.]
9 Literatura Polska,... B. II., Op. cit.: 41-42 [verscheen in Warszawa 1934-39. De informateur voor de bibliothecarissen, uitgevers en boekverkopers, hield de lopende bibliografie van de Poolse drukken,..., een overzicht van de vertalingen.]
10 Literatura Polska,... B. II., Op. cit.: 405-406. [...criticus, vertaler, diplomaat,..., 1920-35 was de generale consul in Nederland. Hij schreef artikelen en recensies over de Poolse literatuur (o.a. in 'Polnische Blätter') en vertaalde in het Duits (de vertalingen signeerde met de schuilnaam) o.a. werken van J. Słowacki, M. Konopnicka, J. Kasprowicz, S. Przybyszewski, K. Tetmajer.]

11 Słownik literatury polskiej XX wieku, 1992: 759 [Centnerszwerowa publiceerde in ‘De schakel’ (1902-1905) artikelen over de positie van de vrouw in het milieu en over haar emancipatie.]
12 Literatura Polska XX wieku, 2000: 32 [Romanschrijfster, vertaalster, journalisten, toneelrecensent.]
13 Slownik literatury..., Op. cit.: 1255 [Tarnowski vertaalde uit het Duits.]
14 Encyklopedia Popularna PWN, 1998: 419 [Uitgeversbedrijf in Lwów sinds 1924, gespecialiseerd in cartografie, leerboeken; 1946 hernieuwde zijn activiteit in Wrocław.]
15 Tot nu ik heb niets over deze uitgeverij gevonden. Maar ik hoop de een of andere informaties te krijgen. [A.W.]

Taalkunde

Erzsébet Mollay

Het historische aspect in een woordenboek van het hedendaags Nederlands - bij de behandeling van idiomatische uitdrukkingen

Toen ik een raakpunt zocht tussen het algemene thema van dit colloquium (het historische aspect) en mijn actueel werk (het Nederlands-Hongaars handwoordenboek), trof ik een vraagstuk aan, dat enerzijds aan fundamentele theoretische vragen van de linguïstiek verbonden is, anderzijds ook voor de lexicografische praktijk een voor discussie vatbaar probleem is.

Wat de lexicografische kant betreft, gaat het tevens om een onderdeel van de microstructuur waarin het Nederlands - Hongaars handwoordenboek in maak afwijkt van de Van Dale woordenboeken - tegenwoordig de modernste lexicografische producten van het hedendaags Nederlands.

Dit probleem betreft de behandeling van de idiomatische uitdrukkingen in de algemene verklarande en de vertaalwoordenboeken.

De definitie van idiomatische verbindingen wordt hier geciteerd van Van Sterkeburg: ‘verbindingen waarvan de betekenis niet uit (de som van) de betekenissen van de componenten kan worden verklaard’; uit het oogpunt van de woordenboekgebruiker zou gezegd kunnen worden:

waarvan de betekenis uit de betekenissen van de componenten niet kan worden begrepen.

Hier volgen een paar voorbeelden van idiomatische uitdrukkingen, waarin de 'vrije' lexicale betekenissen van de afzonderlijke woorden (b.v. neus, kat, kijken) in de fraseologische betekenis van de hele woordverbinding niet terug te vinden zijn (genomen uit het GWHN samen met betekenisomschrijving en cijfer-punt-cijfer-code):

6.1 iem. iets onder de neus wrijven 'verwijtend wijzen op'
3.1 de kat uit de boom kijken 'een afwachtende houding aannemen'
π.1 de bloemetjes buiten zetten 'uitbundig feest vieren'
6.π iem. van kant maken 'iem. vermoorden'

De fraseologische betekenissen zijn dus niet direct te koppelen aan de lexicale betekenissen van de afzonderlijke componenten, toch moeten ook de idiomatische verbindingen in het artikel van een component geplaatst worden. (Ik wil het nu hebben alleen maar over de traditionele algemene woordenboeken.)

In de microstructuur van de Van Dale woordenboeken wordt voor de behandeling van idiomen volgens de cijfer-punt-cijfercode de volgende markering bepaald (vgl. de gebruiksaanwijzing van de grote woordenbeoken): in de gevallen, 'waarin de juiste betekenis van een uitdrukking niet is terug te voeren op een van de eerder opgesomde betekenissen', staat op de plaats van het betekenisnummer (dus na het punt) het paragraaftekentje.

Wat zien we dan in de praktijk? In het GWHN worden de eerste drie van de boven geciteerde uitdrukkingen gerelateerd aan de 'vrije' lexicale betekenissen van resp. neus, kat en bloem, als zouden ze illustratieve voorbeelden zijn van deze betekenissen van de betreffende trefwoorden. De behandelingswijze in het N-D woordenboek verschilt in die zin van de vorige, dat met bijbehoud van dezelfde code ook de label 'fig.' voor de uitdrukkingen te vinden is, wat in ieder geval een waarschuwing geeft dat het toch niet om 'helemaal' dezelfde betekenis gaat.

Als we dan het vrij lange artikel van neus bekijken, dan vinden we alleen maar drie uitdrukkingen als idiomen gemarkeerd (een wassen neus; iem. iets door de neus boren; geen knip voor de neus waard zijn). Het overgrote deel van vaste woordverbindingen (zo'n 25), heeft een fraseologische betekenis, waarin de in het betekenisprofiel aangegeven betekenissen niet aanwezig zijn (b.v. iets aan iemands neus hangen; iem. iets onder

zijn neus wrijven; zijn neus krult) - toch zijn al deze uitdrukkingen gerelateerd aan de 1. betekenis van neus ‘vooruitstekend deel van het gezicht tussen mond en voorhoofd’. Waarom? Deze codering kan daardoor verklaard worden dat de woordenboekmakers bij deze uitdrukkingen een verband tussen de fraseologische en de letterlijke betekenis kunnen hebben gezien, met andere woorden dat zij een synchrone gemotiveerdheid zouden hebben ontdekt. Tegen deze codering hebben we echter twee bezwaren. Ten eerste wordt de synchrone gemotiveerdheid - zoals bekend - door de taalgebruikers uiterst subjectief beoordeeld. Hoewel volgens de cognitieve semantiek altijd een verband te leggen is tussen de fraseologische en de letterlijke betekenis (op basis van de buitentalige kennis, de levenservaringen enz. van de taalgebruikers), is ook deze buitentalige kennis geen absoluut gegeven.

B.v. de fraseologische betekenis van de uitdrukking de kat uit de boom kijken kan door Verstraeten worden afgeleid uit de ervaring dat ‘katten klimmen graag in bomen, maar durven of willen er dan niet meer uit’.

Ik zou niet kunnen beoordelen hoe een Nederlanstalige op basis van zijn/haar encyclopedische kennis in dit geval tussen letterlijke en figuurlijke betekenis een verband legt, voor een Hongaarstalige is echter naar mijn mening de fraseologische betekenis uit de letterlijke zeker niet zonder meer af te leiden, waarschijnlijk te danken aan feit dat in het Hongaars aan dezelfde letterlijke betekenis geen fraseologische betekenis verbonden is.

Mijn tweede tegenargument is het volgende: als een idiomatische uitdrukking op grond van een (veronderstelde) synchrone gemotiveerdheid aan de letterlijke betekenis gerelateerd wordt, wordt daarmee eigenlijk de herkomst van de uitdrukking verklaard, dus een historisch aspect bij de inventarisering van het hedendaags Nederlands bijbetrokken. De hedendaagse betekenis te omschrijven is echter iets heel anders dan de herkomst van de idioom te verklaren.

Zelfs prof. Van Sterkenburg, hoofdredacteur van het GWHN heeft in zijn bovenvermelde studie reeds in 1986 zijn ontvredenheid over de behandeling van idiomatische uitdrukkingen geuit, en hijzelf ziet de verklaring daarvoor in een min of meer instinctieve handhaving van een bepaald historisch aspect:

> ‘Veel begrijpbare metaforische verbindingen zijn niet als idioom gekarakteriseerd, maar voorzien van metatalige informatie, meestal <fig.> voor de verbinding. Waarschijnlijk uit ontzag voor een

> historisch gerichte lexicografische traditie, concludeer ik hier, hebben wij deze verbindingen, waarvan men (meestal met voldoende historische kennis) de betekenis uit een van de vrije betekenissen der componenten kan verklaren, nog niet - wat vanuit synchroon standpunt zeer wel te verdedigen zou zijn - op dezelfde wijze willen behandelen als idiomatische verbindingen, maar hebben wij ze uitgesteld en afzonderlijk (voor zover zoiets mogelijk is) gekarakteriseerd als een ontwikkelingsfase van vrije verbinding naar idioom. Het is evenwel niet gemakkelijk om in deze consequent te zijn, zolas de volgende voorbeelden laten zien.'

En daarna volgt een reeks uitdrukkingen met de component hart, waar in veel gevallen ter discussie zou kunnen worden gesteld of we met de vrije lexicale betekenis van hart, of met een metaforisch gebruik of met een volidiomatische betekenis te maken hebben.

Maar waarom en voor kan een dergelijke behandeling van idiomen storend zijn? Het is wel aan te nemen, dat een dergelijke presentering van idiomatische uitdrukkingen niet zozeer voor Nederlandstaligen, maar meer voor anderstaligen problematisch is. Voor een niet-moedertaalspreker kan het desori?nterend werken, als b.v. de volgende uitdrukkingen in het artikel van deur allemaal van dezelfde code voorzien zijn (uit het GWHN2):

3.1. dat doet de deur dicht dat geeft de doorslag; de deur openzetten voor iem. <fig.> geleenheid geven; dat vliegt de deur uit vindt veel aftrek; iem. de deur wijzen hem bevelen weg te gaan; de deur dichtdoen voor iemands neus terwijl hij er vlak voor staat;

(In de laatste uitdrukking komt het trefwoord in zijn vrije lexicale betekenis voor, de 1. uitdrukking is daarentegen volidiomatisch; de 4. is wel overdrachtelijk, maar in hoge mate doorzichtig, dus met een sterke synchrone gemotiveerdheid.)

Bij het redactiewerk van het Nederlands-Hongaars handwoordenboek hebben er vaak problemen mee gehad dat er in het bronmateriaal - dat een Van Dale-bestand is - binnen een artikel soms zowel vrije als vaste, zowel letterljke als idiomatische woordverbindingen van dezelfde cijfer-punt-cijfercode voorzien waren. Zoals bekend, kunnen heel wat fraseologische verbindingen ook letterlijk kunnen worden geïnterpreteerd. Anderstaligen hebben veelal behoefte aan een soort markering die wel

aangeeft of een letterlijk interpreteerbare uitdrukking eventueel ook een idiomatische of eventueel alleen maar een idiomatische betekenis heeft. Een voorbeeld: bij het trefwoord deur kunen onder meer de contextuele voorbeelden de deur op een kier zetten en de deur achter zich toetrekken vermeld worden. De eerste uitdrukking heeft volgens het GWHN de idiomatische betekenis ‘enigszins toegeeflijk worden’; bij de tweede heb ik in Nederlandse lexicografische werken geen figuurlijke betekenis gevonden, hoewel een metaforisch gebruik ervan niet verassend zou zijn.

Bij de redactie van het Nederlands-Hongaars handwoordenboek werd mbt. de opbouw van de artikels een andere ordeningsprincipe gehanteerd dan in de Van Dale woordenboeken en zo werd ook de cijfer-puntcijfercode niet overgenomen. Wij hebben voor een structuur gekozen, die in de Hongaaarse lexicografische traditie meer vertrouwd is: De afzonderlijke lexicale betekenissen van het trefwoord worden met enkele cijfers genummerd, en onder elk betekenisnummer staan direct na het vertaalequivalent die contextuele voorbeelden vermeld, waarin het trefwoord in die betreffende betekenis voorkomt. Aan het eind van het artikel volgen na een bijzonder typografisch tekentje de idiomatische uitdrukkingen waarin het trefwoord in een betekenis voorkomt die in het betekenisprofiel niet vermeld, d.w.z. niet vertaald is. De uitdrukking iem. iets onder de neus wrijven wordt in ons woordenboek niet onder de betekenis ‘vooruitstekend deel van het gezicht’ geplaatst, maar in het laatste gedeelte van het artikel bij de idiomen. Naar onze mening is deze uitdrukking synchroon gezien volkomen idiomatisch, daaraan verandert zelfs dat feit niet dat de Hongaarse semantische equivalent van de uitdrukking dezelfde letterlijke betekenis heeft (vkinek az orra al dörgöl vmit), dus in de vertaling van de uitdrukking zelfs het ‘vrije’ vertaal equivalent van het trefwoord voorkomt. Het idiomatische karakter wordt daardoor ook beklemtoond, dat de uitdrukking in een typografisch gescheiden gedeelte van het artikel geplaatst is. Als de letterlijke betekenis van het Hongaarse vertaalequivalent bovendien ook afwijkt van die van de brontalige (Nederlandse) idiomatische uitdrukking (de kat uit de boom kijkem, de bloemetjes buiten zetten), dan is de afgezonderde plaatsing des te meer gerechtvaardigd.

Hoewel ons ordeningsprincipe theoretisch klaar te formuleren is, kan het in de praktijk lang niet altijd eenduidig doorgevoerd worden. In heel wat concrete gevallen is de plaatsing van uitdrukkingen problematisch.

Laten we een voorbeeld zien, eveneens uit het artikel van neus. Heeft de component neus in de volgende drie uitdrukkingen de eerste vrije betekenis van het trefwoord ‘vooruitstekend deel van gezicht’ of is het woord overdrachtelijk gebruikt?

dat ligt vlak voor je neus
iem. iets voor de neus wegnemen
de deur voor iemnds neus dichtdoen

Aan de ene kant gaat het om een letterlijke ruimtelijke verhouding: er gebeurt iets letterlijk voor de neus van iemand; ‘neus’ betekent hier toch niet simpel de neus van een mens, maar de mens zelf. M.a.w. gaat het om een aparte, metonymische betekenis van het woord neus. Het zou best ook in de woordenboeken als een aparte vrije betekenis vermeld kunnen worden, omdat het woord in deze betekenis in meerdere contexten voorkomt. Het GWHN doet het niet, waarschijnlijk uitgaande van de mening dat dit metonymisch gebruik toch niet zo'n afzonderlijke vrije betekenis is als de drie andere genoemde:

0.1 vooruitstekend gedeelte van het gezicht tussen mond en voorhoofd
0.2 reukvermogen, reukzintuig
0.3 punt van een voorwerp

Ook wij hebben dit betekenisprofiel overgenomen, en zo hadden we mbt. van de plaatsing van de genoemde uitdrukkingen tussen twee oplossingen te kiezen De eerste mogelijkheid zou zijn de uitdrukkingen bij de idiomen te plaatsen; hier spreekt echter tegen dat de 1. vrije betekenis van neus in de uitdrukkingen nog sterk aanwezig is. Er blijft nog ,,n oplossing over: de uitdrukkingen komen bij de betekenis ‘vooruitstekend gedeelte van het gezicht’ te staan - maar met de label ‘figuurlijk’. In ons woordenboek hebben we voor deze laatste oplossing gekozen.

Theoretisch gezien kunnen er overgangsgevallen voorkomen of vragen waaroop twee mogelijke antwoorden te geven zijn, maar in de praktische uitvoering van het lexicografisch werk, moet er ook in overgangs- of twijfelsgevallen altijd voor de ene of de andere concrete oplossing gekozen worden.

Samengevat: in een algemeen vertaalwoordenboek van het hedendaags taalgebruik zou bij de behandeling van idiomen het synchroon standpunt met het historisch aspect beter niet gemengd worden. Dit is uiteraard weer de ,,nduidige formulering van een theoretisch standpunt, dat ten opzichte van de gevarieerdheid van de levende taal zeker veel te simpel is: het

probleem begint al daarmee dat de grens tussen idiomatische en niet-idiomatische uitdrukkingen vloeiend, en het overgangsgebied tussen de twee breed is. Maar dit zou dan weer een ander verhaal zijn.

Bibliografie

Sterkenburg, P.G.J. van: Vaste woordverbindingen. In: *Neerlandica Wratislaviensia III.* Wroclaw, 1987. p. 38.
Sterkenburg, P.G.J. van: *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie 19912.
Verstraeten, L.: *Vaste Verbindingen. Een lexicologische studie vanuit cognitief semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands.* Amsterdam, 1992. p. 98, 100.

Stanisław Prędota

Christophorus Warmers *Gazophylacium* van 1691

1 De betrekkelijke uniciteit van het *Gazophylacium*

Het *Gazophylacium* van Christophorus Warmer dat in 1691 in het toen tot Hongarije behorende Košice (Kassa, Caschau, Kaschau, Cassovia, Caschovia, Koszyce) werd uitgegeven is een in enkele opzichten vrij uniek multilinguaal gesprekboek[1]. Vooral is dit het enige conversatieboek dat gesprekken in tien talen omvat en, wat voor de neerlandistiek in Midden-Europa nog veel belangrijker is, in geen ander is naast een Nederlands deel ook nog een Hongaars, Pools of Tsjechisch aan te treffen.

Volledigheidshalve dient men echter toe te voegen dat het Pools en Tsjechisch reeds in meertalige gesprekboeken van de 17de eeuw zonder Nederlands gedeelte zijn vertegenwoordigd, het eerste bijv. in *Hexaglosson dictionarium cummultis colloquijs pro diversitate status hominum, quotidie occurantibus* (Warschau 1646) en het tweede in *Dictionariolum hexaglosson cum colloquijs aliquot sex linguarum, Latiné, Bohemicé, Germanicé, Gallicé, Hispanicé, Italicé* (Leipzig 1611)[2]. Het Hongaars is daarentegen - voor zover ik het kan overzien - voor de eerste keer in het *Gazophylacium* in aanmerking genomen.

Het feit dat Christophorus Warmer Tsjechische en Hongaarse gesprekken in zijn *Gazophylacium* opgenomen heeft kunnen we wel uit zijn levensloop verklaren. Doorslaggevend was daarbij hoogstwaarschijnlijk

de omstandigheid dat hij zijn compilatiewerk in Slowakije heeft uitgegeven waar toen het Hongaars en Tsjechisch landstalen waren.

Het *Gazophylacium* van Christophorus Warmer is in de Engelse, Hongaarse, Poolse, Slovaakse en Tsjechische bibliografieën van oude drukken opgenomen[3]. R.C. Alston en P. Grzegorczyk hebben het echter abusievelijk onder de meertalige woordenboeken geplaatst. R.C. Alston vermeldt daarbij echter oprecht het nooit zelf gezien te hebben en dit verklaart en verontschuldigt enigszins zijn foutieve classificatie.

Het *Gazophylacium* behoort tegenwoordig tot de echte zeldzaamheden in de wetenschappelijke bibliotheken in Europa. Na langdurige speurtochten is het me uiteindelijk toch gelukt een exemplaar ervan in de Nationale Széchényi Bibliotheek in Boedapest te vinden (Signatuur: RMK I 1404/II).

2 Christophorus Warmer, de bewerker van het *Gazophylacium*

Opvallend is wat de biografie van Christophorus Warmer betreft voornamelijk het feit dat de Duitse standaard-biografieën hem geheel buiten beschouwing hebben gelaten. Zeer beknopte biogrammen van hem zijn echter wel in de Hongaarse en Slowaakse biografieën opgenomen[4]. De uitvoerigste gegevens over zijn levensloop kan men in het compendium van J.S. Klein naslaan[5].

Christophorus Warmer werd geboren in 1644 in Bolkenhain (Pools: Bolków, Latijn: Bulconis Fanum) in de omgeving van Liegnitz (Legnica), een klein stadje in Neder-Silezië, dat destijds tot Oostenrijk behoorde. Toen woedde in deze gebieden nog de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) die rampzalige gevolgen voor deze provincie had. Zijn vader Balthasar Warmer was rector van de plaatselijke school in Bolkenhain die ook door de jonge Christophorus werd bezocht. Later zette hij zijn opleiding in Breslau (Wrocław) voort en daarna studeerde hij godgeleerdheid aan de universiteit van Leipzig.

Na het afstuderen in Leipzig keerde Christophorus Warmer vermoedelijk naar Neder-Silezië terug waar hij waarschijnlijk verschillende pogingen ondernam een passende betrekking te vinden. Met gelegenheidsgedichten tracht hij ook de aandacht en gunst te winnen van plaatselijke machthebbers en potentiële werkgevers, o.a. van hertog Leopold van Brieg (Brzeg) en hertog Christianus Ulricus van Oels (Oleśnica). Zijn po-

gingen bereikten echter niet het beoogde resultaat. Neder-Silezië was door de Dertigjarige Oorlog sterk getroffen en verwoest. Gedurende de oorlogshandelingen werd de bevolking gedecimeerd. De ontwrichte economie veroorzaakte het verval van vroeger bloeiende steden. De door verschillende maatregelen getroffen protestanten vluchtten massaal naar het buitenland. Ook Christophorus Warmer zag zich door de omstandigheden gedwongen zijn geluk in den vreemde te beproeven. Hij ging dus naar het door de Dertigjarige Oorlog gespaarde Slowakije dat toen tot Hongarije behoorde. Daar woonde reeds een welvarende Duitse minderheid en dit gaf zekere uitzichten op een voor hem geschikte betrekking. Zijn beslissing werd waarschijnlijk mede bepaald door het feit dat hij intussen getrouwd was. Daarvan getuigt de volgende autobiografische formulering in zijn gelegenheidsgedicht van 1681 waarop we nog verder zullen ingaan:

> Es sind nicht kleine Schmertzen,
> Wenn einem Ehgenoß die helffte von dem Herzen
> (Ob mir dasselbe zwar zur Zeit noch unbewust)
> Wird durch den Tod geraubt, den störer aller Lust.

In Košice, de hoofdstad van Opper-Hongarije, werd Warmer in 1683 tot priester gewijd en onmiddellijk daarop begon hij ook als een predikant te werken in de Slowaakse kerk in het nabij gelegen dorp Klátov (Tokesch). Zijn kerkelijke loopbaan beloofde zich goed te ontwikkelen. Reeds rond 1691 werd hij tot archidiaconus en predikant van de Duitse parochie in Košice benoemd. (Het Duitse bevolkingsdeel in deze welvarende stad was toen toonaangevend[6]). Het *Gazophylacium* dat in hetzelfde jaar in Košice is uitgegeven vermeldt op de titelpagina trots zijn brandnieuwe functie: Artium Lib. & Lingv. Cultore & p.t. apud Cassovienses Ecclesiaste germanico. Een jaar later bracht zijn vrouw Rebekka een dochter ter wereld. Tijdens zijn op z'n minst tienjarige verblijf in Slowakije had hij een uitstekende gelegenheid om ter plaatse twee landstalen in zekere mate onder de knie te krijgen: het Hongaars en het Tsjechisch, talen die hij ook in zijn conversatieboek heeft opgenomen.

Reeds twee jaar later, d.w.z. in 1693, verliet Christophorus Warmer echter Košice met een ons onbekende bestemming. Over de motieven van deze vrij onverwachte oververplaatsing naar een andere parochie kunnen we nu slechts gissen. Toen was hij pas 49 jaar oud. Wat zijn laatste levensjaren en zijn verdere activiteiten betreft, tasten we geheel in het

duister. Zodoende kunnen we ook niet achterhalen waar en wanneer hij overleden is.

Christophorus Warmer is vooral compilator van het *Gazophylacium* en de bovengenoemde Hongaarse en Slowaakse bibliografieën en compendia vermelden ook slechts dit compilatiewerk van hem. In de Afdeling Oude Drukken van de universiteitsbibliotheek in Wrocław worden echter nog andere publicaties van zijn hand bewaard. Daarbij gaat het om drie kleine Duitse gelegenheidsgedichten die in Brieg (Brzeg) en Breslau (Wrocław) in Neder-Silezië zijn verschenen en die als het ware om den brode zijn geschreven:

1) *Christliches Klag- und Trost-Gedichte über das früh-zeitige doch selige Ableben des weyland durchlauchtigen Fürsten und Herrn Georgens Wilhelms Herzogs in Schlesien zur Liegnitz, Brieg und Wohlau* (...), Brieg 1675, Johann Christoph Jacob,
2) *Glück-wünschendes Nahmens-Gedichte, Als Der Durchlauchtige Hoch-Geborne Fürst und Herr, Herr Christianus Ulricus, Hertzog zu Würtenberg und Teck, auch in Schlesien zu Oelß und Bernstadt, Graffe zu Montpelgart / Herr zu Heydenhaim, Sternberg und Medzibor, Seinen Fürstlichen Nahmens-Tag welcher war den 3. Aprilis am Sonntage Palmarum des 1678igsten Jahres Christ-feyerlich begieng* (...), Brieg 1678, Johann Christoph Jacob,
3) *Klag- und Trost- Getichte, welches nach Tödlichem Hintrit aus diesem zeitlichen Leben in die unzweiffelhafte Himmels-Glory Der Hoch- und Wohlgebohrnen Frauen; Frauen Anna Maria Berckin, gebohrner Luckin, Freyin von_der Daupe und Leipe; Erbfrauen auff Stein- und Weigelsdorff* (...), Breslau 1681, In der Baumannischen Erben Druckerey.

Het eerste en derde gedicht zijn vrij typische barokke epicedia (treurliederen) op twee Neder-Sileziërs: op de als kind overleden Georg Wilhelm (1660-1675), hertog van Liegnitz (Legnica), Brieg (Brzeg) en Wohlau (Wołów) en tevens de laatste vorst van de Piastendynastie in Neder-Silezië, en op Anna Maria von Berg (1619-1681), vrijvrouw van Daupe en Leipe. Het tweede gedicht dat een uitgesproken vleiend karakter heeft is geschreven naar aanleiding van de naamdag van Christianus Ulricus, hertog van Würtemberg, Teck en Oels (Oleśnica) in Neder-Silezië.

3 De opbouw en inhoud van het *Gazophylacium*

Het door Christophorus Warmer gecompileerde *Gazophylacium* is een vrij lijvig, maar nauwelijks verzorgd uitgegeven boek dat in totaal 315 bladzijden telt. Het heeft een opbouw die ook voor andere conversatieboeken van toen kenmerkend is. Vóór de parallelle dialogen in tien talen staat een korte inleidende proloog van 14 bldz. Daarop volgen op bldz. 17 t/m 50 beknopte en praktische richtlijnen die de uitspraak van het Pools, Frans, Hongaars, Spaans en Italiaans betreffen. Verder bevindt zich op bldz. 50-90 nog een zelfstandig grammaticaal gedeelte dat een reeks declinaties en conjugaties van alle opgenomen talen omvat. Het hoofdgedeelte van het *Gazophylacium* vormen echter acht hoofdstukken die bldz. 90-315 beslaan. In tegenstelling tot aan andere gesprekboeken is verder geen multilinguale woordenlijst toegevoegd.

De tientalige proloog aan de lezer gaat van het belang van de kennis van vreemde talen uit. In deze samenhang wordt het *Gazophylacium* voornamelijk als een taalleerboek voor het zelfonderricht aangeprezen. Het is met name voor die gebruikers bestemd die beroepshalve en om uiteenlopende en voor de hand liggende praktische redenen iets te maken hadden met het buitenland en buitenlanders. Op bldz. 8 worden daarbij vier groepen van belangstellenden expressis verbis genoemd: kooplieden, hovelingen, soldaten en reizigers. Het is echter opvallend dat daar met geen woord wordt gerept over bijvoorbeeld studenten, ambtenaren, geestelijken en diplomaten. Zij werden immers nog geacht het Latijn machtig te zijn, dat destijds nog steeds als de lingua franca van de toenmalige elites in Europa gold.

De beknopte uitspraakaanwijzingen die op de proloog volgen zijn in het Duits gesteld en ze zijn voor Duitstalige gebruikers bestemd. Daarbij wordt systematisch uiteengezet hoe men Poolse letters dient uit te spreken. Hetzelfde geldt ook voor het Frans, Hongaars, Spaans en Italiaans. Het valt te beklemtonen dat deze aanwijzingen voor het Pools, Hongaars, Spaans en Italiaans het aantal van twee of drie bladzijden niet overschrijden, terwijl ze voor het Frans 24 bladzijden omvatten. Meteen valt het echter op dat geen uitspraakregels voor het Engels, Nederlands en Tsjechisch worden verstrekt. Naar mogelijke oorzaken van deze omissie kan men slechts gissen.

In het grammaticaal gedeelte kan men een vergaande invloed van de Latijnse grammatica vaststellen. Dit gedeelte beperkt zich slechts tot een paradigmatische presentatie van de verbuigingen van vijf substantieven

(*musa*, *dominus*, *auris*, *sensus*, *dies*) en een adjectief (*bonus*) in het Duits, Pools, Tsjechisch, Nederlands, Engels, Latijn, Frans, Spaans, Italiaans en Hongaars. Verder vinden we daar - tevens in paradigmatische vorm - de vervoegingen van de werkwoorden *esse*, *amare*, *habere* en hun equivalenten in de negen talen.

De eerste zeven hoofdstukken omvatten samenspraken in tien bovengenoemde talen: in het Duits, Pools, Tsjechisch, Nederlands, Engels, Latijn, Frans, Spaans, Italiaans en Hongaars. Deze volgorde van talen is vast en wordt in alle kapittels ook altijd consequent aangehouden. De hoofdstukken 1 t/m 7 zijn aan de volgende onderwerpen gewijd: een maaltijd, het kopen en verkopen, de schuldvordering, het reizen, de herberg, het opstaan en het koopmanschap. Opgemerkt dient te worden dat deze gespreksthematiek eigenlijk vrij beperkt is. Met name gaat het daarbij om onderwerpen die vooral voor kooplieden van praktisch nut konden zijn. Algemenere uitspraken beperken zich altijd tot nietszeggende formules of voorzichtig geformuleerde platitudes. Doorslaggevend lijkt daarbij de overweging te zijn om wereldlijke en kerkelijke autoriteiten met rust te laten.

Het achtste hoofdstuk is voornamelijk aan de briefwisseling gewijd, maar bovendien vindt men er voorbeelden van enkele belangrijke handelsdocumenten. Hier zijn voorbeelden van particuliere en zakelijke brieven, huurcontracten, kwitanties, obligaties en ontvangstbewijzen opgenomen. Verder vinden we nog de toen in brieven toegepaste titulatuur, getallen, namen van jaargetijden en weekdagen. De praktische betekenis van dergelijke stukken voor kooplieden is duidelijk.

Het *Gazophylacium* is weliswaar geen handboek van goede manieren, maar in de samenspraken worden steeds goede manieren in acht genomen. Alle vormen van onbeleefdheid en onfatsoenlijkheid worden strikt vermeden. Dit betreft ook de wat gewaagde, maar uiteindelijk mislukte verleidingspoging die een wellustige oudere koopman bij een braaf kamermeisje onderneemt (bldz. 210).

Te beklemtonen valt hier echter de vergaande schatplichtigheid van de dialogen in het *Gazophylacium*. De Nederlandse samenspraken aldaar vertonen - op enkele, meestal onbeduidende kleinigheden na - een bijna letterlijke overeenkomst met die in de *Colloquia et dictionariolum septem linguarum* van 1616. De Poolse dialogen zijn echter niet aan het zestalige conversatieboek *Hexaglosson dictionarium cum multis colloquijs pro diversitate status hominum, quotidie occurrentibus* schatplichtig dat in 1646 in Warschau bij de uitgeverij van Petrus Elert is verschenen.

De teksten van de samenspraken en het ortografisch-grammaticale gedeelte in het *Gazophylacium* blijken uit verschillende bronnen afkomstig te zijn. Dit probleem dient echter nog nader onderzocht te worden.

Vermeldenswaardig is in deze samenhang een lichte 'couleur locale' van het *Gazophylacium* die Neder-Silezië, de geboortestreek van Christophorus Warmer, betreft. Zo wordt in hoofdstuk 5, eigenlijk slechts terloops, Breslau (Wrocław) genoemd in een gesprek van twee kooplieden. In kapittel 8 vernemen we wat meer over de welbekende renaissanceresidentie 'De gulden Kroone' op de Markt in deze stad. Bovendien wordt daar ook nog Brieg (Brzeg), de residentiestad van de Neder-Silezische hertogen van Legnica, Brzeg en Wołów, vermeld.

De typografische opbouw van het *Gazophylacium*, die van de vakmanschap van de boekdrukkers in Košice getuigt, is gebruikersvriendelijk te noemen. De Duitse, Poolse, Tsjechische, Nederlandse, Engelse, Latijnse, Franse, Spaanse, Italiaanse en Hongaarse samenspraken staan daarbij in parallelle verticale kolommen. Bij het drukken van Duitse, Poolse, Tsjechische en Nederlandse dialogen is altijd de fractuur toegepast. Samenspraken in de overige zes talen zijn in de antiqua gedrukt. Dit betreft ook de brieven en zakelijke teksten in kapittel 8.

In het *Gazophylacium* zijn de belangrijkste taalfamilies en talen van het Oude Continent vertegenwoordigd. Het mag wel symbolisch heten dat een dergelijk pan-Europees taalleerboek juist in Midden-Europa is uitgegeven.

4 Inleidende opmerkingen bij het taalgebruik in het Nederlandse gedeelte

In het eerste deel van het *Gazophylacium* ontbreken aanwijzingen voor de uitspraak van het Nederlands, maar in het grammaticale gedeelte (bldz. 50-90) is het Nederlands wel in aanmerking genomen. Daarin is een vergaande invloed van de Latijnse grammatica te constateren. Vijf zelfstandige naamwoorden wier verbuiging hier gepresenteerd wordt, d.w.z. *de konste*, *de heere*, *dat ore*, *de sin*, *de dach*, zijn equivalenten van vijf Latijnse substantieven die vijf Latijnse declinaties vertegenwoordigen: I. *musa*, II. *dominus*, III. *auris*, IV. *sensus* en V. *dies.* Deze equivalenten zijn echter toevallige verzamelingen ten opzichte van de grammatica van het Nederlands. Voor deze zelfstandige naamwoorden heeft Christopho-

rus Warmer grammatische vormen aangegeven die beantwoorden moesten aan zes Latijnse naamvallen in het enkelvoud en in het meervoud. Daardoor heeft hij echter de verbuigingsparadigma's van het Nederlands bovenmatig uitgebouwd.

Daarop volgt het verbuigingsparadigma van het adjectief *bonus* en zijn equivalenten in negen levende talen, daaronder ook in het Nederlands. Daarbij worden drie genera, twee numeri en zes casus aangegeven. Dit bovenmatig uitgebouwde verbuigingsparadigma is echter inadequaat voor de grammatica van het Nederlands van toen.

In aansluiting daaraan vindt men de werkwoorden *esse, amare* en *habere* en hun equivalenten in negen opgenomen talen, waaronder ook in het Nederlands. Het paradigma omvat bijna alle vormen van de Latijnse vervoeging (voor *esse* en *habere* slechts in het actief en voor *amare* ook in het passief). Voor deze vormen zijn min of meer geschikte equivalenten in deze talen aangegeven.

Het Nederlandse gedeelte in hoofdstukken 1 t/m 8 van het *Gazophylacium* is - zoals eerder vastgesteld - verregaand schatplichtig aan de bovengenoemde *Colloquia et dictionariolum septem linguarum* van 1616. De Nederlandse tekst van deze *Colloquia* is echter verre van uniformiteit. Uit de levensloop van Christophorus Warmer blijkt duidelijk dat hij nooit in de Lage Landen is geweest. Niet ongegegrond is dus de veronderstelling dat hij het Nederlands niet machtig was. Als compilator van het *Gazophylacium* was hij zodoende niet in staat de Nederlandse tekst te uniformeren. Daardoor kan men dus ook het feit verklaren dat bepaalde woorden op verscheidene plaatsen orthografische, fonische of morfologische doubletten vertonen.

In de 17de eeuw was er nog geen sprake van eenheid van spelling. Het is dus niet verwonderlijk dat verschillende spellingsdoubletten bijzonder talrijk zijn. Daartoe behoren o.a. *brenger: brengher Dauid: David, drije: drye, ghemein: ghemeyn, gheraken: geraken, gheuen: gheven, gheulochten: ghevlochten, God: Godt, herberge: herberghe, huis: huys, iae: jae, ic: ick, iaer: jaer, jemandt: yemand, merct: merckt, neue: neve, partije: partye, schuldich: schuldig, seuen: seven, sijn: syn, stuiver: stuyver, tijt: tijdt, uren: vreb, uut: wt, vrient: vriendt.* Inconsequent is ook het hoofdlettergebruik bij zelfstandige naamwoorden. Talrijke evidente drukfouten zijn daardoor te verklaren dat de uitgeverij van Johannes Klein in Košice vermoedelijk over geen corrector beschikte die het Nederlands machtig was.

Zeldzamer kan men fonische doubletten tegenkomen, bijv. *borse: beurs, emmers: immers, huer: uur, laetsten: lesten, paert: peert, schencken: schincken, sendet: seyndt.* In tegenstelling tot *paert: peert* vertonen *eerweerdich, gheerne, herdt, leeg, leersen, neersticheyt, quellijck, steert, weert* echter geen varianten met <ae>. Ook *bermhertichеyt, Bertelemeus, dempich, kemmen, lanterne, merct, swert, werm* hebben geen doubletten met <a>. Tevens is het opvallend dat men bij *diere* 'duur' en *vier* 'vuur' geen varianten met <ue> tegenkomt. Morfologische doubletten, bijv. *en: ende, heeft: hevet, moecht: meughet, op: oppe, ses: sesse, waerom: waeromme, wt: wte* zijn echter erg zeldzaam.

Bij sommige plaatsnamen in het Nederlandse gedeelte is een duidelijke interferentie van het Duits vast te stellen. In plaats van *Polen, Silesie, Sweden, Weenen* vindt men daarin *Pohlen, Schlesien, Schweden, Wien.* Hetzelfde betreft ook enkele van plaatsnamen afgeleide adjectieven. In plaats van *Boheemsch, Pools* komen daarin *Boemisch, Polnisch* voor[7].

Typisch voor het Nederlands in het *Gazophylacium* zijn bovendien nog twee kenmerken.

1) Lexicale archaïsmen. Men moet daarbij beseffen dat het *Gazophylacium* meer dan drie eeuwen geleden is verschenen. Bovendien gaat de Nederlandse tekst op het conversatieboek van het jaar 1616 terug. Het kan ons dus ook niet verwonderen dat we daarin een reeks woorden tegenkomen die in het moderne Standaardnederlands niet meer gangbaar zijn, bijv. *alleleens, belgen*, *bonette*, *caroten*, *coutinghe*, *dwale*, *ghevader*, *heymelijke*, *inlandisch, lestent, paeyement*, *peys*, *potagie*, *proncken*, *Sinxen, snutten*.
2) Fraseologische archaïsmen. Opmerkelijk zijn ook vaste woordverbindingen en fraseologismen die tegenwoordig niet gebruikelijk zijn, bijv. *t' uwe goeden belieften; t' uwen besten; ick breng u 't; ick sal u bescheet doen; goede chiere maken*; *men sal u goeden coop gheuen; te degen, t'is al in goeden doene*; *sonder faute*; *tot uwen ghebode*; *ick sal u gheselschap houden; te Gode bevele ick u*; *behoudens uw gracie*; *ick sal u gheven goeden coop*; *coopmanschap doen*; *hoeveel loefdy 't stuck*; *met oorlove; daer en is gheenen raet toe; meer dan twintich* reysen; *hoeveel schillet*; *ter slinker handt; hoe vaerdy al; ick en sal u niet verloven*; *vreemd van talen*; *vrouwe ghevader*; *wat ure is 't*.

Bibliografie

Alston, R.C.: *Bibliography of the English language from the invention of printing to the year 1800.* vol. II. Bradford, 1967.
Bradley, H.: *Dialogues in French and English by William Caxton*. London, 1900.
Bree C. van: *Historische grammatica van het Nederlands*. Groningen, 1987.

Bree C. van: *Historische taalkunde.* Leuven, Amersfoort 1990. Bruin-van der Helm J. de, Tutto el mondo non peza tanto - die ganze werelt en weget niet soe vele. Een Italiaans-Nederlands gesprekboek voor kooplieden. In: *Incontri (NS)*, 11 (1996), p. 111-130.
Bukowcowa, Z., Kucała, M.: *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, vol. 1-3. Wrocław [etc.] 1979-1981.
Callaey, F.: La vie belge au temps jadis d'aprés les Manuels de conversation. In: *Bulletin de l'Institut Historique Belge ŕ Rome*, V(1925), p. 1119-136.
Čaplovič, J.: *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700.* Diel 1, Martin, 1972.
Claes, F., Bakema, P.: *A Bibliography of Dutch Dictionaries.* Tübingen, 1995.
Czerner, O., Rozpędowski, J.: *Bolków i Świny.* Wrocław, 1960.
Długosz-Kurczabowa, K., Dubisz, S.: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 1999.
Estreicher, K.: *Bibliografia polska*, vol. 32. Kraków, 1938.
Fałowski, A. (Hrsg.): *'Een Rusch Boeck'. Ein russisch-deutsches anonymes Wörter- und Gesprächsbuch aus dem XVI. Jahrhundert.* Köln, Weimar, Wien, 1994.
Gessler, J. (red.): *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn navolgingen. Le Livre des Mestiers de Bruges et ses dérivés.* Brugge - Bruges, 1931.
Grzegorczyk, P.: *Index lexicorum Poloniae*. Warszawa, 1967.
Günther, E.: Ein niederländisch-russisches Gesprächsbuch aus dem 17. Jahrhundert. In: *Zeitschrif für Slawistik*, 8(1963), p. 485-496.
Hermkens, H.M.: *Inleiding tot het zeventiende-eeuws*. 's-Hertogenbosch, 1973.
Hermkens, H.M., Ketterij, C. van de: *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten. Vertaalboek.* Groningen [s.d.]. *Hexaglosson dictionarium cum multis colloquijs pro diversitate status hominum, quotdie occurrentibus*. Varsaviae, 1646.
Hoffmann von Fallersleben, A.H.: *Gesprächsbüchlein.* Hannover, 1854.
Horák, F.: *Knihopis Českých a Slovenských Tisků. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Část IX. Ročník XVIII. Sešít 251-263.* Praha, 1967.
Jakobson, R., Schooneveld, E. van: *Tönnies Fenne's Low German Manual of Spoken Russian*. Copenhagen, 1961.

Jöcher, Ch.G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* Leipzig, 1750-1751.
Klein, J.S.: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn.* Leipzig, Ofen 1789-1873.
Klemensiewicz, Z.: *Historia języka polskiego*, vol. 1-3. Warszawa, 1976.
Klemensiewicz, Z., Lehr-Spławinski, T., Urbańczyk, S.: *Gramatyka historyczna języka polskiego.* Warszawa, 1965.
Koelmans, L.: *Inleiding tot het lezen van zeventiende-eeuws Nederlands.* Utrecht, 1978.
Kooiman, K.: Populaire taalstudie in de zestiende eeuw. In: *De Nieuwe Taalgids* XII (1918), p. 65-75.
Korne, A. de, Rinkel, T.: *Cursus zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Groningen, 1978.
Kronenberg, M.E.: Een Nederlandsch-Latijnsche samenspraak uit 't begin van de 16e eeuw. In: *De Nieuwe Taagids* XVII (1923), p. 136-143.
Kronenberg, M.E.: Het vocabulaire van Noël de Barlaimont. In: *De Nieuwe Taalgids* XII (1918), p. 172-173.
Kuraszkiewicz, W.: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa, 1972.
Lehr-Spławiński, T.: *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój.* Warszawa, 1978.
Loey, A. van: Nog fragmenten van een gesprekboekje. In: *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 1935. p. 5-23.
Loey, A. van: *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen, 1970.
Łoś, J.: *Początki piśmiennictwa polskiego (przegląd zabytków językowych).* Lwów, 1922.
Mayenowa, M.R. (red.): *Słownik polszczyzny XVI wieku*, vol. 1-26 (A-Polżyć). Warszawa, 1966-1998.
Overdiep, G.S.: *Zeventiende-eeuwsche syntaxis*. Groningen, Batavia 1931-1935.
Pawłowska, R.: *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku.* Gdańsk, 1979.
Plath, J.: *Kaschauer Chronik. Ausführliche Geschichte der k. Freistadt Kaschau seit ihrem Ursprunge bis zum Programm der feierlichen Begrüßung des ersten Lokomotivs im Kaschauer Bahnhofe.* Kaschau, 1860.

Prędota, S.: *Der älteste mehrsprachige Sprachführer mit Niederländisch und Polnisch* (im Druck).
Reczek, S.: *Podręczny słownik dawnej polszczyzny.* Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968.
Riemens, K.-J.: Bijdrage tot de bibliografie van Noël van Barlaimont. In: *Het boek*, 1929. p. 11-22.
Riemens, K.-J.: De datum van de vocabulare van Noël de Barlaimont. In: *Het boek*, 1918. p. 372-373.
Riemens, K.-J.: *Etude sur le texte français du 'Livre des Mestiers', livre scolaire français-flamand du XVe siĕcle.* Paris, 1924.
Rizza, R. (ed.): *Colloquia et dictionariolum octo linguarum*. Viareggio-Lucca, 1996.
Rombowski, A.: *Nauka języka polskiego we Wrocławiu (koniec wieku XVI - połowa wieku XVIII).* Wrocław, 1960.
Rospond, S.: *Gramatyka historyczna języka polskiego.* Warszawa, 1973.
Sassen, A.: *Zeventiende-eeuwse teksten*. Groningen, 1973.
Slovenský Biografický Slovnik, vol. IV. Martin, 1994.
Słowiński, L.: *Nauka języka polskiego w szkołach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* Poznań, 1978.
Stallaert, K.: Onderrigtingen om de tafel te dienen. Fransch en Nederduytsch. Fragment uit de XVe eeuw. In: *De Dietsche Warande* 1 (1855), p. 253-257.
Steige, B.G.: *Bolkenhainische Denkwürdigkeiten.* Hirschberg, 1795.
Steige, B.G., Teichmann, A.: *Chronik der Stadt Bolkenhain*. Bolkenhain, 1911.
Stein, G.: English-German / German-English Lexicography. Its early beginnings. In: *Lexicograpica* I (1985), p. 134-164.
Sterkenburg, P.G.J. van: *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*. Groningen, 1981.
Strutyński, J.: *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego.* Kraków, 1999.
Szabó, K.: *Régi Magyar Könyvtár*, vol. II. Budapest, 1885.
Szinnyei, J.: *Magyar írók élete és munkái.* Budapest, 1891-1914.
Terstyánski, J.B.: *Cassovia vetus ac nova chronologice proposita.* Cassoviae, 1732.
Verdenius, A.A.: *Studies over zeventiende-eeuws. Verspreide opstellen en aantekeningen*. [Z.p.] 1946.

Verdeyen, R.: Colloquia et dictionariolum septem linguarum. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie*. Gent 1909, p. 438-592.
Verdeyen, R.: *Colloquia et dictionariolum septem linguarum. Gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616 en opnieuw uitgegeven door prof. dr. R. Verdeyen.* Antwerpen, 's-Gravenhage, 1926-1935.
Vooys, C.G.N. de: *Geschiedenis van de Nederlandse taal.* Antwerpen, Groningen, 1952.
Vreese, W. de: Een Fransch-Nederlandsche 'Leere van Hoveschede' uit het einde der XVe eeuw. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* LII (1933), p. 86-142.
Walczak, B.: *Zarys dziejów języka polskiego.* Wrocław, 1999.
Weijnen, A.A.: *Zeventiende-eeuwse taal.* Zutphen [s.d.].
Zedler, J.H.: *Grosses vollständiges Universal-Lexikon.* Graz, 1961.

Eindnoten:

1 In hoofdstuk 8, dat grotendeels aan de briefwisseling is gewijd, komt men twee keer de datum 1682 tegen. Men zou zich dus kunnen afvragen of Christophorus Warmer rond die tijd bezig was zijn *Gazophylacium* te bewerken.

2 Gegevens over de oudste gedrukte Poolse gesprekboeken kan men vinden in J. Łoś: *Początki piśmiennictwa polskiego (przegląd zabytków językowych)*. Lwów, 1922. bldz. 110-114. Over de Poolse conversatieboeken van de 17de eeuw berichten: L. Słowiński: *Nauka języka polskiego w szkołach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* Poznań, 1978. bldz. 40-58, A. Rombowski: *Nauka języka polskiego we Wrocławiu (koniec wieku XVI - połowa wieku XVIII).* Wrocław, 1960. bldz. 127-131, R. Pawłowska: *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku.* Gdańsk, 1979. bldz. 9-21.

3 R.C. Alston: *Bibliography of the English language from the invention of the printing to the year 1800*, vol. II. Bradford, 1967. bldz. 21, K. Szabó: *Régi Magyar Könyvtár.* vol. II. Budapest, 1885. bldz. 457, J. Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái.* Budapest, 1891-1914. vol. 14, bldz. 1433, K. Estreicher: *Bibliografia polska*, vol. 32. Kraków, 1932. bldz. 201, P. Grzegorczyk: *Index lexicorum Poloniae.* Warszawa, 1967. bldz. 32, J. Čaplovič: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700.* Diel 1, Martin 1972. bldz. 725, F. Horák: *Knihopis Českých a Slovenských Tisků. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Část IX, Ročník XVIII.* Sešít 251-263, Praha, 1967. bldz. 8.

4 Hiermee betuig ik mijn oprechte dank aan mw. dr. Weronika Karlak van de Afdeling Oude Drukken van de Universiteitsbibliotheek in Wrocław voor haar waardevolle aanwijzingen i.v.m. de biografische bronnen van Christophorus Warmer.

5 J.S. Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn.* Leipzig, Ofen, 1789-1873. p. 514 e.v.

6 J.H. Zedler: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon.* Vol. 5, Graz, 1961. bldz. 1220.

7 Hiermee betuig ik mijn oprechte dank aan mw. dr. M.A. Mooijaart (Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden) voor haar belangrijke opmerkingen i.v.m. de zeventiende-eeuwse vormen van de bovengenoemde plaatsnamen de ervan afgeleide bijvoeglijke naamwoorden.

Jos Wilmots

Opvattingen over taalonderwijs in de voorbije eeuw*

In de jaren vijftig van de voorbije eeuw vertelde mijn professor Engels aan het begin van een nieuw semester over zijn wedervaren in Londen. En uit een deel van zijn verhaal bleek dat de communicatie met de taxichauffeur die hem bij aankomst van Waterloo station naar een hotelletje had gebracht, nogal stroef verlopen was. Hij kon de man nauwelijks verstaan en zelf had die het even moeilijk met wat de geleerde anglist uit Leuven hem probeerde toe te vertrouwen. Een poos later verscheen de zelfs in de nieuwe wereld opgemerkte, toen erg modern opgevatte, grammatica van mijn leermeester. Hij *kende* als anderstalige dus ongetwijfeld uitzonderlijk goed Engels, maar hij *kon* het niet zo goed als hij zelf gedacht had.

Deze anekdote moeten we uiteraard in zijn tijd zien: er viel toen op het continent nog geen BBC-televisie te kijken, de opmars van de Engelstalige populaire muziek moest nog beginnen, en reizen naar het buitenland waren niet vanzelfsprekend. Andere talen werden door mensen die ze geleerd hadden, in hoofdzaak *gelezen* en in mindere mate ook wel *geschreven*. Vreemde-talenkennis bleef in de praktijk voor velen *visueel* receptief

* Voor het eerste deel van dit stuk heb ik dankbaar gebruik gemaakt van een monografie uit 1974: *Taaltheorie en vreemde-talenonderwijs* van J.P.G. Ickenroth, uitgegeven bij Wolters-Noordhof, die ook een omvangrijke bibliografie bevat.

en/of productief. De noodzaak en ook wel de gelegenheid tot luister- en spreekcontact met anderstaligen waren in ieder geval veel geringer dan tegenwoordig. En dit weerspiegelde zich in het onderwijs van vreemde talen, dat op inzicht in en kennis van grammatica gericht was. Dat schoolonderwijs van vreemde talen was overigens pas in de achttiende eeuw langzaam van de grond gekomen, in het spoor van de klassieke talen, Latijn en Grieks, en in hoofdzaak met de bedoeling kennis te kunnen nemen van de anderstalige bellettrie, het literaire taalgebruik waaruit men lering kon putten. Die bronnen van wijsheid en cultuur waren bovendien maar voor een kleine minderheid toegankelijk. Als we weten dat rond negentienhonderd niet eens vijf procent van Nederland ABN sprak, zal dan één procent deel gehad hebben aan het onderwijs in klassieke en vreemde talen? Wie het nu over het Engels als *lingua franca* heeft, mag ook niet met het Latijn als communicatiemiddel van de humanisten vergelijken: dat stelde binnen de globale bevolking van het toenmalige Europa in omvang ook lang niet zoveel voor.

Het mondelinge gebruik van vreemde talen bleef op school dus bijzonder lang op het achterplan, en de onderwijsmethodes waren vrijwel dezelfde als die voor het Latijn en het Grieks, zoals de term *grammatica-vertaalmethode* aantoont: er werden regels geleerd en woordjes, en er werd vertaald, uit en naar de vreemde taal. Rond het midden van de negentiende eeuw had in Duitsland ook de historisch-vergelijkende taalkunde met haar klankwetten, analogieregels en etymologische verklaringen een tijdje invloed op het vreemde-talenonderwijs. De taalpedagoog Mager b.v. ging ervan uit dat wie op school Frans leerde, het verband met het Latijn niet kon missen: *manger* zag hij naast *manducare*, *produit* naast *productum*, enz.

In 1882 echter schrijft Viëtor zijn beroemd geworden pamflet *Der Sprachunterricht muss umkehren!*, dat de leuze wordt van de zgn. *Reformbewegung.* Niet toevallig gaan fonetici als Viëtor, Jespersen en Sweet de klemtoon op de gesproken taal leggen. Bovendien wordt op grond van de eerste pogingen tot structurele taalbeschrijving de grammatica-vertaalmethode afgewezen, en daarmee het aparte, eenzijdige leren van (soms slecht geformuleerde) regels. Niet iedereen ging weliswaar zover als de aanhangers van de *directe methode*, die elk gebruik van de moedertaal vermeed (zodat de praktijk van het vertalen als vanzelf verdween), maar het uitbeelden en omschrijven van begrippen en het laten

zien van dingen, meestal op platen, werd vrij algemeen. En naast het bannen van onnatuurlijk, gekunsteld taalgebruik zoals vaak in de literatuur werd waargenomen, moesten te leren regels vooral duidelijk zijn en weinig uitzonderingen kennen. Men beriep zich ook op de *associatiepsychologie*, en theorieën over de moedertaalverwerving werden overgedragen op het leren van een vreemde taal. Daarbij speelde de *inductie / afleiding van regels* uit het natuurlijke taalaanbod een grote rol. - Het zou nog vrijwel een halve eeuw duren eer de grammatica-vertaalmethode het tegen de vernieuwende inzichten moest afleggen. Helemaal verdwenen is dat 'vertalende grammatica-onderwijs' overigens nog steeds niet. Als men vaststelt dat universitaire examens her en der nog uit vertaalproeven zonder woordenboek bestaan, in beide richtingen bovendien, herinnert dat sterk aan de vroegere praktijk met het Latijn en het Grieks.

Palmer gaat in de jaren twintig op het stramien van de Reformbewegung door, en voegt er het begrip *ergonics* aan toe. Dat zijn grotere taalgehelen, o.m. woordgroepen en uitdrukkingen, die in het geheugen van de mens opgeslagen liggen, en waarmee hij taaluitingen *construeert*.

Zo komt Palmer tot het principe van de later veel toegepaste *substitutietabellen*. Een of meer subjecten worden verbonden met b.v. een reeks hulpwerkwoorden /modale werkwoorden, objecten, bijwoordelijke bepalingen en passende infinitieven zoals in:

Je moet morgen wijn kopen.
Ze mag om twee uur dat boek halen.
Ik zal straks een fles uitkiezen
Hij wil graag een broodje hebben.
Ik zal zo een biertje pakken.

Doordat nogal wat zinsdelen van dezelfde soort onderling verwisselbaar zijn, kan met het aangeboden materiaal een veel groter aantal zinnen gemaakt worden. Op die manier slaat de leerder de *bouwstenen* van die taaluitingen in zijn geheugen op. Dit noemt Palmer *drills and habit forming exercises*. Een verdere stap is de zgn. *conversie*, waarbij zinnen uit een drill in een andere vorm omgezet worden, b.v.

Bel je haar op? - Ik heb haar al opgebeld.

Ga je douchen? - Ik ben al gaan douchen.

Een belangrijke doelstelling van deze aanpak is het voorkomen van fouten. Het materiaal moet zo worden samengesteld dat de leerder als vanzelf tot goed taalgebruik komt. Er mogen geen foute gewoonten ontstaan, en dus moet men zich beperken tot de woorden en structuren die men geleerd heeft: *drills and habits* staan hier lijnrecht tegenover *trial and error*. - Het latere talenpracticum zal van deze vormen van oefeningen een dankbaar gebruik maken.

In het spoor van de *Reformbewegung* had Bloomfield in Amerika pogingen gedaan om het vreemde-talenonderwijs te verbeteren, maar zonder veel succes... tot er tijdens de Tweede Wereldoorlog in legerkringen plotseling een grote nood aan kennis van allerlei exotische talen onstond. Bloomfield was een linguïst, die met een aantal medewerkers en zogenaamde *native informants* veldwerk had gedaan om nog ongeschreven Indianentalen op te tekenen. En de manier waarop dat materiaal verzameld was om er o.m. de grammatica van te beschrijven, werd de basis van wat de *army method* zou gaan heten. Voor talen als het Birmaans (Herinnert zich nog iemand *The bridge on the river Kwai*, een film uit 1957 met Alec Guinness en William Holden?) waren er geen handboeken, en Bloomfield zette de leerders samen met een opgeleid linguist en een native informant gewoon aan het werk, negen uur per dag, enkele maanden lang. Het in echte gebruikssituaties verzamelde, geanalyseerde en geordende materiaal leerden de deelnemers aan de cursus van buiten: door herhaling, *overlearning,* moesten er *habits* ontstaan. Dit is in feite de oorsprong van de *toegepaste taalkunde*. Bijzonder belangrijk in de opvattingen van Bloomfield is zijn stelling dat de leraar een goed opgeleid linguïst moet zijn.

Na de oorlog komt Fries met de begrippen *structural devices* en *basic patterns*, waaruit in navolging van Bloomfield de *pattern drill* wordt afgeleid. Het leren van een taal verloopt grotendeels onbewust en gebeurt via gewoontevorming. Fries is ook de uitvinder van de *contrastieve analyse*: opvallende verschillen tussen doeltaal en moedertaal moeten goed beschreven en in speciale oefeningen verwerkt worden, zodat men voorspelbare fouten door verkeerde analogieën kan vermijden. Ook het door Pike rond 1960 opgezette systeem van *nucleation* mikt op het foutloos leren in welomschreven stapjes. Hij zegt dat taalverwerving een

natuurlijk proces is en dat taalkennis groeit volgens vaste banen. Hij verwijst daarbij zelfs naar fenomenen die uit de natuurwetenschap bekend zijn. Toenemende taalkennis kan volgens hem vergeleken worden met de groei van kristallen. Hij is in wezen de uitvinder van de *concentrische cirkels* in de programmering van leerstof: het aan te bieden materiaal wordt zorgvuldig opgedeeld en progressief aangeboden. Alle bouwstenen komen in een welgekozen volgorde op elkaar te staan en in oefeningen allerhande komt niets voor dat nog niet aan de orde is geweest. Het principe sluit aan bij wat Palmer al over het voorkomen van fouten gesteld had.

Theorie en praktijk van de toegepaste taalkunde uit die tijd berustten onder invloed van Bloomfield en Fries op de overtuiging dat de mens eigenlijk een gewoontedier is, zoals het behaviorisme in de psychologie voorstond. Het taalgedrag van de mens kan / moet beïnvloed worden; de geïnternaliseerde, in het geheugen opgeslagen *respons* zal op het gepaste moment beschikbaar zijn als de werkelijkheid van een situatie de tot dan toe in *drills* gesimuleerde *stimuli* laat ontstaan. Maar net dat gaat Chomsky in de jaren zestig ontkennen. Hij gaat duidelijk in tegen het behaviorisme: de mens is geen gewoontedier, maar een creatief wezen; hij beschikt over een aangeboren *competence*, een natuurlijk vermogen waarmee hij taal *genereert*. Dat zijn *performance*, zijn concreet taalgebruik, niet altijd zo perfect verloopt als het in zijn hersenen aanwezige systeem in ideale omstandigheden principieel mogelijk moet maken, doet daar niets aan af; haperingen, stotteren, foute formuleringen zijn geen tegenbewijs. Chomsky is geen taalkundige, maar een beoefenaar van de moderne logica. Hij wil een grammatica schrijven met vrijwel wiskundige regels; uit een basispatroon worden *transformations* afgeleid. Zijn grammatica heet *generatief-transformationeel.* Pogingen om deze theorie en de eruit resulterende grammaticale beschrijvingen van taal in het onderwijs toe te passen, stellen al gauw teleur. In een ophefmakend radio-interview desgevraagd zegt Chomsky zelf dat hij geen deskundige is en eigenlijk geen verstand heeft van taalonderwijs. Maar zijn bij die gelegenheid gelanceerde idee over een *rich linguistic environment*, een omvangrijk aanbod van taal zoals een kind dat in zijn eerste levensjaren ervaart en waaruit het met zijn natuurlijk taalvermogen zelf allerlei regels afleidt en waarvan het leert zonder het zelf te weten, wordt meteen een nieuw devies. De transformationeel-generatieve grammatica is evenmin als andere voorbijgaande modieuze theorieën een wondermiddel voor het

onderwijs gebleken. Maar één positief resultaat heeft de logische taalbenadering van Chomsky in ieder geval gehad, ook voor de taalkunde in het algemeen: het beter formuleren van regels is er zeer door gestimuleerd, al was het maar omdat daar een duidelijker zin voor ontstaan was. Ook de opdeling van taal en in *dieptestructuur* en *oppervlaktestructuur* was er niet vreemd aan.

Vanaf de jaren zeventig is er in de taalkunde sprake van *pragmatics*, waarmee het verschijnsel taal vanuit fenomenologisch resp. sociologisch standpunt bekeken wordt. Taal wordt gezien in verband met de situaties waarin de mens ze gebruikt; haar functies als menselijk communicatiemiddel treden op de voorgrond. Een vertegenwoordiger van deze richting is Wunderlich. Het vreemde-talenonderwijs wil een *communicative competence* aankweken, en Wilkins lanceert zijn *notional and functional grammar*. De eerste, *notions* of *begrippen* omschrijven *wat* iemand wil zeggen - de *situatie* in feite, *de functions* inventariseren *hoe* en *waarmee* zulks kan gebeuren. De grammatica krijgt eigenlijk een semantische dimensie: zo hoef ik geen regels te leren om vormkenmerken uit elkaar te houden; ik moet alleen weten welke ik daarvan nodig heb om bepaalde dingen uit te drukken. Het begrip *toekomst* zit in het Nederlands b.v. niet langer vast aan het hulpwerkwoord *zullen*; ook allerlei bijwoorden en bijwoordelijke bepalingen - *morgen / na zes uur /...* - komen daaraan te pas. Hoeft het gezegd dat de van Chomsky geleende *communicative competence* een alles overrompelende modieuze slogan wordt, een zoveelste vermeend wondermiddel? Natuurlijk moest het vreemde-talenonderwijs weg van de grammatica-vertaalmethode, en allicht spraken methodes die op de consequente, voorzichtige concentrische uitbreiding van kennis stoelden, niet iedereen aan. Alles over de boeg van de communicatie gooien blijkt echter vaak een ander extreem, dat al te weinig oog en oor heeft voor de kwaliteit van taalgebruik.

Ook de invloed van de *sociolinguïstiek* is in dezen niet onaanzienlijk. Deze nieuwe tak van de taalkunde gaat zich bezighouden met *hoe de mens spreekt*, registreert b.v. zorgvuldig uitspraakverschillen tussen upper- en middle-class, tussen mannen en vrouwen binnen een sociologisch bepaalde groep. En al gauw krijgt de sociolinguïstiek een uitloper in de opvattingen over taalgebruik en taalonderwijs. Wie registreert, hoeft niet per se met een *norm* bezig te zijn, hij stelt natuurlijke ontwikkelingen vast - zonder prescriptieve achtergrond. In het moedertaalonderwijs, zo-

wel in Nederland als in Vlaanderen is op die manier een grote permissiviteit ontstaan, die niet alleen tot erkenning van variatie heeft geleid.

Tevoren nog had de *foutenanalyse*, met o.m. Corder geprobeerd de oorzaak van fouten op te sporen en te verklaren - waarbij het begrip *overgeneralisering* een niet onbelangrijke rol speelde en verschillende stadia van kennis gedefinieerd werden - en strategieën ter voorkoming ontwikkeld. Een voorbeeld van overgeneralisering is een foute contructie als **He did not went... / *Did she went...* De leerder heeft geleerd en weet dat de verleden tijd van het onregelmatige werkwoord *to go* met de vorm *went* gerealiseerd wordt; en hij gebruikt die ook in de ontkennende zin en in de vraag, waar de realisering van die verleden tijd aan een vorm van het hulpwerkwoord *to do* is toevertrouwd: *He did not go*.

De *psycholinguïstiek* liet zich evenmin onbetuigd. Zo stelde Selinker dat hooguit vijf procent van de leerders het niveau van de moedertaalspreker kan benaderen. De rest blijft steken in een stadium dat hij *interlanguage*, tussentaal noemde. Een bijzonder kenmerk van die tussentaal is de zogenaamde *fossilization* - daaronder vallen de fouten die bepaalde gebruikers van een vreemde taal nooit meer afleren.

Een heel recente discussie gaat over het aantal vreemde talen dat de leerder actief wil leren beheersen. Nu het Engels een nieuwe rol als lingua franca toebedeeld krijgt (Hierboven stelde ik al dat die rol niet met die van het Latijn vroeger te vergelijken valt omdat de graad van participatie nu veel hoger is dan destijds met het Latijn), gaan er stemmen op die het receptief leren beheersen van andere moderne talen propageren. Daarvoor worden in verscheidene Europese landen nieuwe methoden ontwikkeld: vaak is de verwantschap (Frans - Spaans - Italiaans / Duits - Nederlands) een belangrijke factor bij de opzet daarvan. Een eerste doelstelling is het bevorderen van een *meertalige* leesvaardigheid. Voorts kan een goede luistervaardigheid in een vreemde taal geambieerd worden. Anderstalige leesvaardigheid komt in allerlei studie- en werksituaties van pas; luistervaardigheid maakt het mogelijk dat gesprekspartners ieder hun eigen taal gebruiken, wat de volledigheid van de communicatie zeer ten goede komt. In zijn eigen taal kan men zich immers veelal genuanceerder uitdrukken dan in een vreemde taal, ook als men die relatief goed spreekt. Waarom zouden een Duitser en een Nederlander, een Deense en een Zweedse met elkaar Engels praten? En waarom zouden in België Vlamingen en Walen niet ieder hun eigen taal tegen elkaar spreken?

Op het gebied van de hulpmiddelen heeft intussen de ICT, de *informatie- en communicatietechnologie* haar intrede gedaan in het onderwijs, ook in dat van vreemde talen, eerst nog als CAI, *computer assisted instruction* / CAL, *computer assisted learning*, nu dus onder de nieuwe benaming. Dat het hier net als bij het talenpracticum, dat blijkbaar zijn beste tijd gehad heeft, en het gebruik van de video inderdaad om hulpmiddelen en niet om eigenlijke leermethodes gaat, zal mettertijd steeds duidelijker worden. Ook het *internet* valt hier trouwens onder.

En waar staan we nu met de discussie over leermethodes zelf? Nog altijd zijn er mensen die zich afvragen hoe de mens taal in zijn hoofd opslaat, hoe dat natuurlijke taalvermogen van de mens, waarvan intussen wel iedereen overtuigd is, eigenlijk functioneert. Ook de vraag hoe de mens ertoe komt met woorden, woordgroepen en zinnen op situaties te reageren, en hoe interactieve communicatie precies in zijn werk gaat, wacht nog op een antwoord, om maar te zwijgen van de vraag hoe de mens (het makkelijkst?) een vreemde taal leert. Daar zal waarschijnlijk nooit een sluitend antwoord op komen. Er zijn immers verschillende types van leerders en allerlei opvattingen over kwaliteit van taalgebruik. Voorts klinkt steeds vaker de eis tot aangenaam en plezierig onderwijs. Veel leraren hebben meer interesse voor leuke onderwijsrecepten dan voor de taalkundige en leerpsychologische achtergronden van hun vak. Toch blijf ik ervan uitgaan dat wie een taal echt wil leren, daar met de nodige bagage en motivering zonder twijfel ook in zal slagen. Zelfs een volgens anderen slecht handboek zal hem / haar dat niet verhinderen.

Zofia Klimaszewska

Diachroon of synchroon fraseologie-onderzoek?
Op zoek naar het efficiënt model voor de beschrijving van de Nederlandse vaste verbindingen

De fraseologie vindt langzaam ook in de Nederlandse taalkunde ingang als deelgebied van de lexicologie, het eerste van Dale Idioomwoordenboek is in 1999 verschenen en heeft daarmee de leemte op het gebied van de Nederlandse lexicografie aangevuld. Als wetenschappelijke discipline heeft zich fraseologie vooral in Rusland en in Duitsland ontwikkeld.

De fraseologie van een taal is een heteregone groep van vaste verbindingen die zich aan iedere systematische beschrijving onttrekt. Binnen deze groep zijn, wat de combineerbaarheid betreft, geen wetmatigheden waar te nemen. De moedertaalspreker kent de verbindingsmogelijkheden van zijn taal, maar ten behoeve van het vreemde-talenonderwijs zoekt men tevergeefs naar regels die aan de vaste woordcombinaties ten grondslag liggen. Het is niet mogelijk regels op te stellen die de vreemde-taalspreker kunnen helpen woorden correct met elkaar te combineren. Het fraseologisch onderzoek kan alleen de structuur en de betekenis van de vaste woordverbindingen aan het licht brengen. Als bestanddeel van het lexicon moeten de fraseologismen naast de woorden in het vreemde-talenonderwijs een belangrijke plaats krijgen, want de combineerbaarheid van de woorden is even belangrijk als de woorden zelf. Een redelijk taalbeheersingsniveau veronderstelt kennis van de gangbare woordcombinaties.

Voor de vaste woordverbindingen zijn verschillende termen in omloop: fraseologismen, lexicale functies, idiomatische uitdrukkingen, collocaties, stereotypen. Het gaat hier altijd om woorden die uitsluitend of bij voorkeur in combinatie met elkaar optreden. Ik zelf hanteer in mijn onderzoek de term ‘fraseologisme’, die in de Duitse linguistische traditie ingeburgerd is. In Nederland wordt eerder de term ‘idioom’ gebruikt, maar dit begrip dekt niet alle vormen van de vaste woordgroepen in een taal, waarop ik in mijn verdere betoog nog terugkom.

In de Grote Van Dale vinden we de volgende definitie van het begrip ‘idioom’: ‘bijzondere, karakteristieke woorden en uitdrukkingen van een taal, het taaleigen’. Het Van Dale Idioomwoordenboek heeft 10 000 uitdrukkingen opgenomen die karakteristiek en idiomatisch zijn. Ze zijn goed semantisch verklaard en voorzien van een degelijke, op goede taalkundige gronden berustende informatie over hun herkomst.

Vrij algemeen verstaat men onder fraseologismen meerledige lexicale constructies die een structureel-semantische eenheid vormen en daardoor als zogenaamde paralexemen fungeren. Het fraseologisme is dus een groep van minimaal twee lexemen, waarvan ten minste èèn een autosemanticum, een open-klasse-woord is. Voorbeelden:

> het opnemen, het doen, het redden, het treffen, het laten afweten, het druk hebben,
> het op een akkoordje gooien, het over een andere boeg gooien, op prijs stellen,
> een ziekte oplopen, een staatsgreep plegen, maatregelen nemen, verzet bieden,
> ervaring opdoen, een fout begaan, iets in bedwang houden, met iem. in zee gaan,
> het hazepad kiezen, de benen nemen, iets op de lange baan schuiven,
> uit zijn schelp kruipen/komen, koeien met gouden horens beloven, een schaap met vijf poten zoeken, met zijn ziel onder de arm lopen, het hart op de tong dragen

De afzonderlijke delen van de vaste woordgroep horen bij elkaar. Ze kunnen niet vervangen worden en evenmin kunnen ze van plaats veranderen. Hun onderlinge volgorde ligt vast. Het ontbreken van een deel of een verandering van de structuur van de groep verbreekt het fraseolo-

gische karakter van de eenheid en levert een woordgroep op die in de oren van een moedertaalspreker onacceptabel klinkt.

Voor de identificatie van fraseologische eenheden en voor de afperking van vrije en vaste woordverbindingen worden volgende criteria toegepast:

1. stabiliteit van de lexicale bezetting of gefixeerdheid van de woorden in de verbinding
2. semantische complexiteit, wat met het ontstaan van een nieuwe betekeniseenheid samenhangt
3. idiomatisering, wat een overdrachtelijk gebruik inhoudt
4. niet-compositionaliteit, d.w.z. restricties op de mogelijkheid om de betekenis van het geheel uit die van de afzonderlijke delen af te leiden
5. morfologisch-syntactische restricties, zoals defectiviteit van het paradigma, transformationele restricties enz.
6. reproduceerbaarheid en niet-generaliseerbaarheid - ze worden dus niet actief geproduceerd, ze zijn bestanddeel van de 'langue' en als zodanig worden ze uit het lexicon opgeroepen.

Alle genoemde kenmerken zijn nauw met elkaar verbonden, maar hoeven niet allemaal tegelijkertijd ten volle gerealiseerd te zijn; er is een gradatie in het proces van de fraseologisering en idiomatisering waar te nemen.

In het fraseologisch onderzoek wordt nagegaan hoe woorden tot meerledige constructies verbonden worden. De combineerbaarheid komt op morfologisch-syntactisch vlak tot uiting in de valentie en op semantisch vlak in de compatibiliteit, ook semantische congruentie genoemd.

De vrije woordgroepen zijn eigenlijk slechts relatief vrij. De vrijheid betekent geen willekeur. Er zijn altijd zekere selectierestricties in acht te nemen. Als de vrijheid van de keuze in zekere mate beperkt wordt, en uit een brede waaier van mogelijkheden slechts een bepaalde wordt gekozen, dan hebben we te maken met een proces van fraseologisering. De overgang van de vrije naar de vaste woordverbinding verloopt geleidelijk. Dit proces van het vast worden noem ik fraseologisering. Men kan hier van verschillende graden van fraseologisering spreken. In het eerste stadium van dit proces ontstaan combinaties die nog geen kwalitatief nieuwe lexicaal-semantische eenheid vormen, die dus in hun betekenis nog niet gespecialiseerd zijn. Zulke vaste verbindingen noem ik collocaties. In deze groep maak ik nog verder een onderscheid tussen grammaticale en lexicale collocaties:

1. grammaticale collocaties: hier is de tweede component van de woordverbinding syntactisch gedetermineerd, zoals bij de rectie van het werkwoord, b.v. *wachten op iemand, kijken naar iets, denken aan iemand/iets*
2. lexicale collocatis, b.v. *hard waaien*, waar bij het werkwoord 'waaien' het adjectief 'hard' wordt gekozen en niet b.v. 'sterk'; *slappe thee* (niet: zwakke thee), *sterke thee* (niet: krachtige thee, stevige thee).

In een verder stadium van het fraseologiseringsproces ontstaan vaste woordverbindingen die een kwalitatief nieuwe lexicaal-semantische eenheid representerenen die in het proces van het vast-worden een semantische modificatie ondergaan. Ze zijn dus in hun betekenis gespecialiseerd. De semantisch gespecialiseerde fraseologismen kunnen een semantisch proces van idiomatisering ondergaan, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Ik onderscheid hier twee groepen;

1. niet-geidiomatiseerde fraseologismen:
   een voorstel doen, afscheid doen, een gesprek voeren, een wens/de hoop/wantrouwen koesteren, ervaring opdoen
2. geidiomatiseerde fraseologismen:
   zwart rijden, van het toneel verdwijnen, de benen nemen, een blauwtje lopen, de kluts kwijtraken

De boven aangehaalde reeks voorbeelden lijkt wel heteregoon, want we zien hier verschillende graden van vastheid en van semantische modificatie, evenals verschillende graden van modificatie en verschillende graden van idiomatisering.

Met het oog op het verdere betoog dienen hier enkele begrippen scherper gesteld te worden. 'Fraseologisering' en 'fraseologisch' zijn in mijn opvatting veel algemener en bredere begrippen dan 'idiomatisering' en 'idiomatisch'. Idiomaticiteit is in principe een zuiver semantisch verschijnsel: het berust op het niet-compositionele karakter van de betekenis. Een fraseologisme hoeft niet idiomatisch te zijn. Om maar enkele voorbeelden te geven: *ervaring opdoen, een ziekte oplopen* zijn fraseologismen, maar niet geidiomatiseerd. Wel geidiomatiseerd zijn b.v. *de benen nemen* in de betekenis 'vluchten', *de geest geven* in de betekenis 'sterven'. Natuurlijk zijn er graden van idiomaticiteit. Idiomatisering is immers een dynamisch proces, en tussen niet-idiomatisch en idiomatisch

is er geen sprake van een scherpe grens, maar eerder van een geleidelijke overgang.

Mijn onderzoek van de werkwoordelijke fraseologismen van het Nederlands heeft uitgewezen dat fraseologismen, howel ze secundaire lexicale vormen zijn, volgens productieve structurele modellen van de Nederlandse syntaxis worden gevormd. Het werkwoord wordt begeleid door een niet-werkwoordelijk deel als voorstuk, in de vorm van b.v.

1. zelfstandig naamwoord als lijdend-voorwerpachtig element:
   een aanvraag indienen, onderzoek doen, het woord nemen, het land aan iets hebben, het hazepad kiezen, kletspraatjes verkopen
2. voorzetselgroep: tot uitdrukking komen, in twijfel trekken, onder woorden brengen, op het *hart drukken, met lange tanden eten*
3. zelfstandig naamwoord met voorzetselgroep:
   zich de kaas niet van het brood laten eten, zijn lier aan de wilgen hangen

In mijn onderzoek van verbale fraseologismen heb ik 27 verschillend gestructureerde modellen kunnen vaststellen. Op grond van het onderzoek van de vaste verbale woordverbindingen van het Nederlands moet geconstateerd worden dat ondanks het bestaan van enkele in de fraseologie productieve modellen uit de structuur over het algemeen geen betekenis af te leiden valt. De fraseologismen zijn een typisch voorbeeld van niet-isomorfie of asymmetrie van structuur en inhoud. Deze structureel-semantische niet-afleidbaarheid, die gepaard gaat met stabiliteit, d.w.z. beperking van de lexeemverbindbaarheid, leidt tot de lexicalisering van de fraseologismen.

Bij het onderzoek van de Nederlandse verbale fraseologismen kan het bestaan van twee subtypes vastgesteld worden. Het uitgangspunt is hier het werkwoord. Indien het werkwoord de hele uitdrukking syntactisch en semantisch kan representeren, dan kan men spreken van een endocentrisch fraseologisme.

Het endocentrische karakter van een fraseologisme berust op syntactisch vlak hierop, dat het werkwoord de hele lexicaal-semantische eenheid representeert, op semantisch vlak daarentegen hierop, dat de predikatie die door het werkwoord wordt uitgedrukt, zelfstandig is, terwijl het niet-werkwoordelijke, modificerende deel alleen een bijpredikatie inhoudt. Bij voorbeeld *zich een ongeluk* lachen betekent nog steeds ‘lachen’, hoewel op een bepaalde manier; de constituenten ‘zich’ en ‘een

ongeluk' drukken samen een versterkende modificatie van het predikaat 'lachen' uit. Andere voorbeelden:

met open mond luisteren - 'andachtig luisteren'
branden als een fakkel - 'intensief branden'
steen en been klagen - 'heel erg klagen'
in zijn vuistje lachen - 'heimelijk lachen'
zwart rijden - 'illegaal rijden'

Dit soort fraseologismen hebben duidelijk zowel een syntactische als een semantische kern, in dit geval het werkwoord, dat zijn betekenis behoudt. Daardoor zijn ze semantisch doorzichtig, of althans voor een deel doorzichtig, d.w.z. afleidbaar. Ze zijn door de oorspronkelijke betekenis van het werkwoord altijd gemotiveerd. Bij de werkwoordelijke endocentrische uitdrukkingen die ik heb onderzocht, is het werkwoord de kern of de basis van de vaste woordverbinding, maar het is niet verantwoordelijk voor het ontstaan van de vaste groep. De gefixeerdheid en de specifieke gemodificeerde betekenis van het fraseologisme als geheel komen tot stand door het niet-werkwoordelijke deel als modificator. Dit verschijnsel is natuurlijk niet beperkt tot de verbale fraseologie, maar kan ook bij de nominale groepen geconstateerd worden, b.v. *een verstokte vrijgezel, een blinde passagier*, waar het zelfstandig naamwoord de kern is en het bijvoeglijk naamwoord de modificator van de kern.

Exocentrische fraseologismen bevatten geen structureel-semantische kern. In de onderzochte werkwoordelijke uitdrukkingen is het werkwoord niet in staat als representant van de hele eenheid op te treden, aangezien het op grond van zijn valentie op syntactisch vlak een aanvulling nodig heeft. Het syntactisch exocentrisme wordt ook op semantisch vlak weerspiegeld, doordat het werkwoord alleen in combinatie met zijn nominale constituent een zelfstandige predikatie kan vormen. De beide delen van het fraseologisme, het werkwoordelijke en het niet-werkwoordelijke, determineren elkaar wederzijds. Voorbeelden:

een zwaar kruis dragen - 'een moeilijk leven hebben'
het hoofd boven water houden - 'niet ondergaan, niet door de omstandigheden bezwijken'
met het hoofd in de wolken lopen - 'zijn gedachten niet bij de praktische zaken hebben'
op zijn wenkbrouwen lopen - 'erg moe zijn'

de kat op het spek binden - ‘iemand opzettelijk in verleiding brengen’

In de parafrase is in deze gevallen geen enkel afzonderlijk deel van het fraseologisme terug te vinden. Exocentrische fraseologismen zijn uiteraard niet beperkt tot verbale groepen; we vinden ze ook in de nominale fraseologie terug, b.v. *een zware bevalling*, gebruikt in de betekenis van ‘iets wat met moeite tot een goed einde gebracht wordt’.

Exocentrische fraseologismen vormen telkens een nieuwe semantische eenheid waartoe alle bestanddelen bijdragen, maar door het gebrek aan semantische kern zijn ze veel moeilijker te ontleden dan de endocentrische. Binnen deze groep maken we weer een onderscheid tussen niet en wel geidiomatiseerde fraseologismen, naar gelang van de semantische afleidbaarheid. De mate van semantische afleidbaarheid is daarbij afhankelijk van de betekenisopvatting, daarvan wat we tot het betekenisprofiel van een woord rekenen en dus van de semantische theorie die men bij het onderzoek hanteert. Hoe armer het betekenisprofiel, des te ondoorzichtiger is het te analyseren fraseologisme. Om deze reden moet men in de fraseologie de voorkeur geven aan de cognitieve semantiek en de prototypentheorie boven de structurele semantiek. De compositionele analyse van de semantische structuur, die streeft naar het vastleggen van distinctieve kenmerken, kan ons bij de beschrijving van fraseologismen niet verder helpen. Het wezen van de fraseologische betekenis, die vaak idiomatisch van aard is, is niet uit de denotatieve betekenis van de bestanddelen af te lezen, maar berust veeleer op de connotatieve semen, die dan ook uit de periferie naar het centrum verschuiven en bij het tot stand komen van een kwalitatief nieuwe betekenis van het fraseologisme een doorslaggevende rol spelen.

De betekenis van b.v. fraseologismen als *het hoofd laten hangen* en *het hoofd hoog dragen* komt tot stand door volgende associaties: hoofd - symbool van het menselijk gedrag, hangen - beweging naar beneden als symbool van negatieve gevoelens, hoog - symbool van positieve gevoelens.

In de fraseologismen die het lexeem ‘hand’ in overdrachtelijk gebruik bevatten, worden volgende associaties gerealiseerd:

1. hand als symbool van macht:

   de hand in iets hebben

de hand op iets leggen

iets in de hand hebben

2. de hand als symbool van menselijke handelingen:

gouden handen hebben

iets onder handen hebben

iemand de handen binden

De constatering dat bij de semantische beschrijving van fraseologismen de associaties belangrijker zijn dan de denotatieve betekenis van de afzonderlijke delen, brengt ons tot de cognitieve semantiek.

Het probleem van het conceptuele uitgangspunt van de fraseologismen hangt samen met de universele associatieprocessen die in de taal tot uiting komen. Aan elk beeld dat in een taal gebruikt wordt liggen buitentalige associaties ten grondslag.

In het onderzoek op het gebied van de lexicale semantiek is een duidelijke voorkeur voor de observationele aanpak waar te nemen. De keuze tussen een referentiele en een psychologische benadering van de betekenis speelt hierbij een doorslaggevende rol. De structuurkenmerken die bij fraseologismen waar te nemen zijn, met name: maximale overlapping en gebrek aan overeenkomst tussen referentiele en psychologische betekenis, zijn gemakkelijk te verklaren vanuit de prototypentheorie. De lexicale semantiek heeft een cognitieve wending genomen. Op grond van de prototypische categorisatie-opvatting opteert Geeraerts voor een psychologisch georienteerde aanpak van de betekenisproblematiek. Hij vertegenwoordigt een decompositionele opvatting, want ‘er is nog niemand in geslaagd om op overtuigende wijze een sluitende verzameling semantische primitieven vast te leggen die nodig en voldoende is voor de beschrijving van de semantische structuur van een natuurlijke taal.’

Bij het fraseologisch onderzoek zien we gauw dat de compositionele analyse ons niet verder kan helpen. Er zijn veel redenen om de cognitieve, encyclopedische, psychologisch georienteerde visie te verkiezen boven de structurele, semantische, autonoom-linguistisch georienteerde opvatting. Dankzij deze reorientatie vervalt het onderscheid tussen encyclopedische en semantische kenmerken: ieder informatief gegeven kan de basis vormen voor een nieuwe nuance, wat het mogelijk maakt onder meer metaforische betekenisuitbreidingen te verduidelijken. Ieder encyclopedisch

kenmerk van een woord kan in principe de basis vormen voor een metaforische toepassing van dat woord. Een oorspronkelijk encyclopedisch kenmerk wordt dan structureel distinctief. Hierin komt de synchrone flexibiliteit van lexicale concepten tot uiting. De flexibiliteit van de cognitieve betekenisopvatting brengt met zich mee dat diachronische feiten in de synchronie niet buiten beschouwing gelaten kunnen worden, zodat synchronie en diachronie in elkaar overlopen.

Alleen op die manier kan rekening gehouden worden met de dynamiek van de semantische processen in de fraseologie. De traditionele associatieve mechanismen van de betekenisverandering, zoals metafoor en metonymie, krijgen in de cognitieve semantiek een functionele rol. Een verzameling van vervante nuances ligt ten grondslag aan prototypisch opgebouwde concepten. Deze prototypisch gestructureerde concepten zijn, zoals Geeraerts terecht beklemtoont, cognitief efficiënt, omdat ze de taalgebruiker in staat stellen nieuwe gegevens te interpreteren op grond van bestaande categoriën.

Op zoek naar een efficiènt model van het fraseologisch onderzoek en de beschrijving van fraseologismen kom ik tot de conclusie dat men hier de traditionele scheiding tussen de synchrone en diachrone benadering moet opgeven, dat men de beide methodes met elkaar moet proberen te verzoenen en te combineren. Daarom moet men voor het cognitief onderzoek kiezen waar de synchronie en diachronie vreedzaam in elkaar overgaan. Bij de beschrijving van de fraseologische eenheden op semantisch vlak put men uit de algemene, ook historische wereldkennis van de taalgebruikers, hun door de lange traditie gevormde associaties en hun vermogen nieuwe verschijnselen op grond van de al verworven kennis te ontleden en daardoor de motivering van de op het eerste gezicht volledig idiomatische uitdrukkingen te doorzien op basis van associaties, metaforische en metonymische beelden, algemeen gangbare voorstelligen en veronderstellingen. De cognitieve menselijke vermogens zijn hier van uiterst groot belang.

Het fraseologieonderzoek moet tegelijkertijd synchroon en diachroon zijn, de echte scheiding is hier niet mogelijk.

Bibliografie

Geeraerts, D.: *Woordbetekenis. Een overzicht van de lexicale semantiek.* Leuven, 1986.
Geeraerts, D.: *Wat er in een woord zit. Facetten van de lexicale semantiek.* Leuven, 1989.
Klimaszewska, Z.: *Verbale Phraseologie des Niederlandischen*. Warszawa, 1990.
Lakoff, G. & Johnson, M.: *Metaphors we live by.* Chicago, 1980.
Sterkenburg, P. van: Vaste woordverbindingen (fraseologismen) en GWHN. *Neerlandica Wratislaviensia* 3, 1987, p. 27-69.
Van Dale Groot Woordenboek van hedendaags Nederlands. Utecht; Antwerpen, 1984.
Van Dale Idioomwoordenboek. Utrecht; Antwerpen, 1999.

Martijn Schoonderwoerd

Die: van hervattend pronomen naar relatief voegwoord

1 Inleiding

Dit artikel zal gaan over dubbele relatiefconstructies met *die* + voegwoord. Ik bouw mijn artikel als volgt op. Allereerst wil ik vertellen wat deze constructies zijn en laten zien waar de constructies op dit moment nog voorkomen.

Daarna wil ik terugkeren naar de oudere fasen van het Nederlands en bespreken wat deze constructies in het Middelnederlands interessant maakt. Aan de hand van deze constructies en andere constructies in het Middelnederlands en Standaardnederlands wil ik laten zien welke veranderingen in de morfosyntactische eigenschappen van het pronomen relativum *die* er optreden. Deze verandering in morfosyntactische eigenschappen zal ik dan terugvoeren tot een verandering in woordsoort: de ontwikkeling van *die* van hervattend pronomen tot relatief voegwoord.

1.1 Wat zijn dubbele relatiefconstructies met *die* + voegwoord?

Allereerst, wat zijn dubbele relatiefconstructies? Een voorbeeld van een enkele relatiefconstructie is:

1. De stoelen **die** kapot zijn.

Een voorbeeld van een dubbele relatiefconstructie met *wie* + voegwoord in het Standaardnederlands is de volgende zin.

2. De man **met wie dat** ik naar het café ben geweest.

Als *wie* vraagwoord is, kan er in het Standaardnederlands zelfs sprake zijn van een drievoudige relatiefconstructie *wie of dat.*

3. Ik vraag me af **met wie of dat** hij is uitgeweest.

Let op: ik doe hier geen uitspraak over het al dan niet correct zijn van zin 3, gemeten naar onze taalnormen, maar enkel over de grammaticaliteit van zin 3 in de taalkundige realiteit. Een dubbele relatiefconstructie met *die* is in het Standaardnederlands ongrammaticaal.

*4. De stoelen **die dat** kapot zijn.

1.2 Waar komen dubbele relatiefconstructies met die + voegwoord voor?

In het Aarschots dialect (Aarschot ligt tussen Brussel en Antwerpen) wordt gebruikgemaakt van dubbele relatre/ constructies (Pauwels, 1958):

5. De stoele **die da** kapot sčn.
6. De ven**tie da** ge zi.

Ook in het Zeeuws (Kostanje; 1984) komen dubbele relatiefconstructies voor. Hier zinnen opvallend in het Zeeuws is dat ook *dat* daar het eerste element in een dubbele relatiefconstructie kan zijn. Daarnaast is in het Zeeuws interessant dat het voegwoord zich qua vorm aanpast aan het

onderwerp dat erop volgt. Het voegwoord vertoont meervoudflexie, zoals we dat ook kennen uit het bekende liedje, *'En datteme toffe jongens zijn'*. Op dit interessante aspect ga ik hier niet in.

7. Alles **datta** je vertealt gloof ik graag.
8. Dat misje **dattaan** me dizo zaggen staaën.

Ook in het Fries komt de dubbele relatiefconstructie voor (Hoekstra; [z.j.]).

9. De film **dy *dat/'t** ik juster sjoen ha.(Fries)

In zowel het Fries als in het Zeeuws kan het voegwoord niet *dat* kan zijn, maar alleen een clitic van dit voegwoord: in het Zeeuws *a* en *aan*, in het Fries *'t.*

1.3 Waarom zijn dubbele relatiefconstructies met *die* + voegwoord interessant?

Waarom zijn deze constructies zo interessant? Allereerst omdat deze constructies, in tegenstelling tot in het Middelnederlands, in het Standaardnederlands niet mogelijk zijn. En dat terwijl in het Standaardnederlands dubbele relatiefconstructie met *wie* wel voorkomen.

Verder zijn deze constructies interssant omdat ze het zogenaamde 'Doubly filled Comp Filter' van Chomsky/Lasnik (1977) overtreden. Dit filter zou ervoor zorgen dat er geen twee zinsdelen in een Complementizer Phrase kunnen staan. Nu lijkt er hier toch duidelijk sprake te zijn van een overtreding van dit filter. Dit kan een aantal dingen betekenen:

a) Dat filter is ongeldig. Het nadeel van deze aanname is dat je dan geen verklaring hebt voor al die gevallen dat het filter wel een verklaring geeft.
b) We gaan ervan uit dat er twee of drie CP's kunnen zijn die alletwee of -drie maar door één element gevuld kunnen worden. Deze verklaring vind ik zeer onaantrekkelijk want een taalsysteem zou in dat geval drie keer hetzelfde nodig hebben, wat mij in strijd lijkt met het principe van efficiëntie.

c) De derde mogelijkheid is dat het filter zo wordt aangepast dat het ook een verklaring geeft voor deze uitzonderingen. Voor deze mogelijkheid zal ik kiezen in dit artikel. Ik zal daarbij uitgaan van de ideeën binnen de generatieve grammatica, zoals verwoord in *Chomsky's Minimalist Programme* (1992).

2 Constructies met *die* in het Middelnederlands

In het Middelnederlands gebruikte men de vormen van het pronomen demonstrativum *die* en van het pronomen interrogativum *wie* als pronomen relativum. Het betrekkelijk voornaamwoord *dat* was de onzijdige nominatief- en accusatief-vorm van *die*.

2.1 Het hervattende *die*

Het betrekkelijk voornaamwoord *die* is volgens Duinhoven (1988) ontstaan uit het 'hervattende' zelfstandig demonstatieve pronomen *die*, waarop een hoofdzinsvolgorde volgde. Ook in het Middelnederlands komt dit hervattende pronomen nog voor.

10. Een eylant, **dat** heet Pontus (...). (Dui;46)
11. Die lijste, **die** was sabelijn (...). (id.)

Dat de pronomina *dat* en *die* geen betrekkelijk voornaamwoord zijn, is te zien aan de hoofdzinsvolgorde.

Ook in het Nederlands worden dergelijke tussenzinnen wel gebruikt:

12. ?Ik was op dat eiland, **dat** heet Texel, op vakantie.

Stoett (1923, 42) zegt echter dat deze woordvolgorde in tussenzinnen met het woord *heten*, 'dikwijls voorkomt'. Dit in tegenstelling tot het Nederlands, waarin mijns inziens dit soort tussenzinnen niet gebruikelijk is.

2.2 Dubbele relatief-constructies

In het Middelnederlands kon het bijzinskarakter van *die* onderstreept worden door het voegwoord *dat* toe te voegen. Hetzelfde gold bij andere betrekkelijke voornaamwoorden.

13. Die bisscop **die dat** een deel van Mechelen toebehoorde (St;34).
14. **Diens** dochter **dat** hij getrout had. (id.)
15. Haer sceppers **met wien dat** si keren ter gloriën. (id.)
16. Sine slechten niet te gader **wat dat** gheen wonder en was. (id.)
17. Die wile **in dewelcke dat** alle sullen horen de stemme. (id.)
18. Dits eerste bedwanc **daer dat** Vrieslant ye in quam. (id.)

Uit bovenstaande voorbeelden is op te maken dat het dubbelgevulde Comp-filter (Chomsky & Lasnik; 1977) niet opgaat voor het Middelnederlands.

Dat betrekkelijke voornaamwoorden worden gevolgd door het voegwoord *dat*, kan onderdeel zijn van een meer algemene regel in het Middelnederlands dat het bijzinskarakter versterkt kan worden met *dat*. Ook Wh-elementen kunnen in het Middelnederlands gevolgd worden door *dat*. In het Moderne Nederlands kan dit (in de spreektaal) echter ook (19 en 20).

19. Ik weet niet **waar dat** hij is.
20. Piet voeg zich af **waarom dat** Jan niet was gekomen.

Een interessante vraag is, waarom *die* in het Middelnederlands wèl en in het Moderne Nederlands niet gevolgd kan worden door *dat*.

Een verklaring (die ik zelf aanhang) is dat *die* in het Middelnederlands andere morfosyntactische eigenschappen heeft dan in het Nederlands. Het gedrag van het Middelnederlandse *die* lijkt in een aantal opzichten op dat van het Nederlandse *wie*.

In het Middelnederlands kan *die* in pied piping-constructies (constructies van betrekkelijk voornaamwoord en voorzetsel) voorkomen.

21. In een uutgehouwen graf **in dien dat** noch miemant geleit was. (id.)

In het Nederlands kan *wie* wel, en *die* niet in pied piping-constructies voorkomen (zin 22 en 23).

22. Hij is de persoon **met wie** ik naar het gala ga.
23. *Hij is de persoon **met die** ik naar het gala ga.

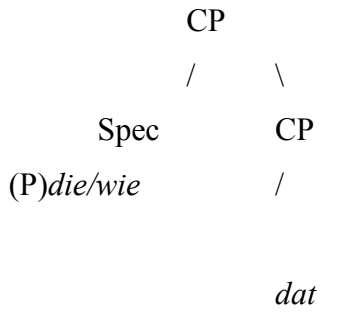
Voor Vikner (1991) was het feit dat het Deense *som* niet in 'pied piping'-constructies kon optreden een reden om *som* in tegenstelling tot vraagwoorden als *hvad* niet in SpecCP te situeren, maar als een aparte C^0 (relatief voegwoord) te zien. Aleen XP's (niet X^0's) kunnen als complement fungeren.

Als we Vikners argument toepassen op het Nederlandse *die,* dan is er in het Nederlands een reden om aan te nemen dat *die* niet in SpecCP staat. Voor het Middelnederlands gaat Vikners argument niet op, want daar zijn pied piping-constructies met *die* wèl mogelijk.

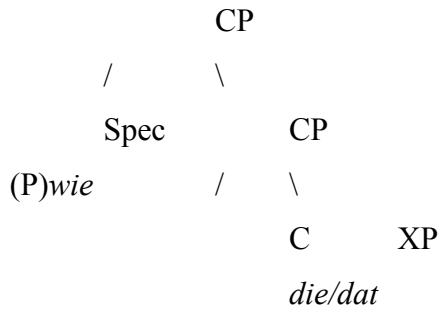
Het feit dat in het Middelnederlands zowel vraagwoord + *dat*-contructies als dubbele relatief-constructies voorkomen, kun je verklaren doordat in beide constructies respectievelijk het vraagwoord en *die* in SpecCP staan. Op deze manier kun je volhouden dat het in zowel het Nederlands als het Middelnederlands niet mogelijk is om zowel een relatief pronomen als C^0, als het voegwoord *dat*, als C^0. te hebben. In beide talen er een filter is dat verbiedt om zowel een relatief pronomen als hoofd van een CP, als een voegwoord als hoofd van een CP te hebben. Er is dus niet sprake van een Doubly filled Comp-filter maar van een dubbele C^0-filter.

Het verschil tussen het Middelnederlands en het Nederlands ligt hierin dat *die* in het Middelnederlands in een aantal gevallen (voorzetsel- en dubbele relatiefconstructies) wél in SpecCP komt te staan. In het Nederlands kan dit niet omdat *die* het karakter van een voegwoord heeft gekregen.

Middelnederlands

Nederlands

Samengevat zorgt de onmogelijkheid om *die* in het Nederlands in SpecCP te zetten er zowel voor dat pied piping-constructies onmogelijk zijn, als dat dubbele relatief-constructies onmogelijk zijn.

2.3 *Die* als doorgeefluik

Er zijn meer argumenten te geven voor een ontwikkeling van *die* tot relatief voegwoord. Een eigenschap die *die* heeft in het Nederlands, is dat het 'een doorgeefluik' kan zijn van kenmerken als 'persoon' en 'getal'. Als *die* een pronomen zou zijn, dan zou je verwachten dat *die* derde persoon doorgeeft. Zin 26 en 27 zijn echter ongrammaticaal.

24. **Jij die bent** gekomen op zijn bruiloft.
25. **Ik die ben** gekomen op zijn bruiloft.
*26. **Jij die is** gekomen op zijn bruiloft.
*27. **Ik die is** gekomen op zijn bruiloft.

De eigenschap van doorgeefluik is 'Case-sensitive', zoals Rooryck (1994) opmerkt. In zin 4 vertoont de persoonsvorm geen Agreement met het geëxtraheerde subject.

28. Ik denk aan **jou die** zo knap **is.**

In navolging van Rizzi (1990a) neemt ik voor zin 1 de volgende structuur aan. De lege operator die in SpecCP staat, is gecoïndiceerd met *Ik* en regeert zijn spoor in SpecIP proper.

29. **Ik** $_i$ **[O**$_i$ **die [t**$_i$ **ben** gekomen op zijn bruiloft]].

Niet in iedere taal neemt de persoonsvorm de eigenschappen van het geëxtraheerde subject over. Vertaal je bovenstaande zin in het Duits, dan komt daarom op de plaats van het spoor een pronomen staan.

*30. **Ich der** so glücklich **bin**
31. **Ich der ich** so glücklich **bin**.

Ook in het Middelnederlands kwamen zinnen als 31 voor. In de relatief-zin staat een pronomen, dat ervoor zorgt dat het werkwoord Agreement vertoont. Volgens Stoett had een dergelijke relatieve bijzin vaak een redengevend karakter.

32. Dat moest**ic** doghen, **die ik was** vrouwe van Arragoen. (St;40)
33. **Sie** voeren een deel beswaert, **die si duchten** te comen spade. (id.)
34. Wat darf **di** roeken, **die du best**, daer duse soeken souts. (id.)

In het Middelnederlands komen ook zinnen voor waarin *die* wel doorgeefluik kan zijn van 'persoon' en 'getal', maar ook zinnen waarin *die* derde persoon is, ook al verwijst het naar een element dat tweede of eerste persoon is.

35. **Ik die vruchte** mi.
36. **Jezus** (vocatief) **die rustes** (2e persoon)
37. **Ic** die ewelic **waect**.
38. **Ik** ben **die** hem nine **deert**.

In het Middelnederlands zijn dus drie mogelijkheden, waar het Standaard-nederlands slecht één mogelijkheid kent:

39. **Ik die is** gekomen op jouw bruiloft.
40. **Ik die ben** gekomen op jouw bruiloft.
41. **Ik die ik ben** gekomen op jouw bruiloft.

Het verschil tussen de mogelijkheden van het Middelnederlands en het Standaardnederlands is mijns inziens te verklaren doordat in het Middelnederlands *die* sterker het karakter van een pronomen had dan in het Standaardnederlands. In het Standaardnederlands is *die* ongemarkeerd voor 'persoon' geworden en daardoor roept het geen derde persoon-kenmerken op. *Die* heeft dus sterker het karakter van een voegwoord gekregen.

Het voegwoordkarakter van *die* blijkt ook uit de volgende zinnen in het Standaardnederlands:

42. **Varken dat** je bent!
43. **Varken die** je bent!

Naar het onzijdige woord varken kan met *die* worden verwezen. *Die* is in deze zin een voegwoord dat ook ongemarkeerd is voor geslacht.

Conclusie

Een vijftal ontwikkelingen wijzen erop dat *die* zich heeft ontwikkeld is van hervattend pronomen in de periode dat Nederlands nog niet geschreven werd tot het relatieve voegwoord (C^0) dat het nu is.

- *Die* lijkt meer voor de komen als hervattend pronomen in het Middelnederlands dan in het Moderne Nederlands.
- *Die* komt in het Standaardnederlands in tegensteling tot in het Middelnederlands voor in 'pied piping'-constructies.
- *Die* komt in het Standaardnederlands in tegenstelling tot in het Middelnederlands voor in dubbele relatiefconstructies.
- *Die* vervult in het Standaardnederlands de functie van doorgeefluik van 'persoon' als het terugverwijst naar een zinsdeel dat onderwerp is. In het Middelnederlands wordt *die* dan vaak gevolgd door een persoonsvorm met derde persoon. In sommige gevallen wordt dan net als in het Duits een extra pronomen achter *die* ingevoegd
- *Die* is in het Moderne Nederlands ongemarkeerd voor geslacht in constructies van het type 'varken die je bent!'

Bibliografie

Chomsky, Noam & Howard Lasnik: Filters and control. *Linguistic Inquiry* 8 (3), 1977, p. 425-504.

Chomsky, N.: The Minimalist Program and Optimality. In: *MIT Occasional Papers in Linguistics* 1, 1992.

Duinhoven, A.M.: *Middelnederlandse Syntaxis, synchroon en diachroon. Deel 1: De Naamwoordgroep,* Leiden, Martinus Nijhoff 1988.

Hoekstra, Jarich [z.j.]: The split CP Hypothesis and the Frisian Complementizer System.

Kostanje, M.J.: Op weg van Dialect naar Algemeen Nederlands. Een weg zonder einde. Deventer, 1984.

Pauwels, J.L.: *Het dialect van Aarschot en omstreken.* Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, 1958.

Rizi, Luigi: *Relativised minimality.* Cambridge, MA, MIT Press 1990.

Rooryck, Johan: On two types of underspecification: Toward a feature theory shared by syntax and phonology. Leiden, 1994.

Stoett, F.A.: *Middelnederlandse Spraakkunst: Syntaxis,* 3e herz. dr. Den Haag, 1923.

Vikner, Sten: Relative *der* and other C^0 Elements in Danish. *Lingua* 84.2/3, 1991, p. 109-136.

Robert Leclercq
Der deutsche Konjunktiv I und seine Äquivalente im Niederländischen

Konjunktive sind Distanzformen:

1	Der Sprecher distanziert sich von dem Wirklichkeitsgrad 100% des Inhalts seiner Äußerung. Er stellt den Inhalt entweder epistemisch als hypothetisch (als angenommen, nur gedacht), also als nicht real (potenzial, irreal) oder voluntativ als erbeten oder erwünscht dar. Im Deutschen (D) stehen für die epistemische Funktion morphologisch der Konjunktiv II (K2) in seiner Hauptfunktion und der Konjunktiv I (K1) in einer Nebenfunktion zur Verfügung, für die voluntative Funktion - außer dem Imperativ - der K1 und der K2, beide in Nebenfunktion.
2	Der Sprecher distanziert sich von seiner Verantwortung für den Inhalt der Äußerung. Er schiebt diese einem anderen Sprecher zu: 'Nicht ich, **er**/**sie** sagt/denkt es'. Er stellt die Aussage als vermittelt, indirekt dar. Hauptfunktion des K1 ist die Wiedergabe der indirekten Rede.

Wir behandeln hier die Funktionen des K1 und die Möglichkeiten des Niederländischen (N1), diese Funktionen sprachlich zu realisieren.

1 Die indirekte Rede

Die direkte und die indirekte Rede (IR) geben nicht die Aussagen, Fragen, Wünsche und Gedanken des Sprechers (Spr. 1) wieder, sondern die einer anderen Person (Spr. 2). Spr. 1 vermittelt lediglich die Rede des Spr. 2.

In der deutschen Standardsprache ist die wichtigste Funktion des K1 die Wiedergabe der indirekten Rede:

> *(1) Der Minister sagte, dass die Durchführung des Projektes gefährdet* ***sei*** (K1), *da das Geld* ***fehle*** (K1). (2) *Außerdem* ***müssten*** (K2 ersetzt K1) *die Pläne überarbeitet werden.* (3) *Die beteiligten Firmen* ***habe*** (K1) *er inzwischen informiert.* (4) *Sie* ***hätten*** (K2 ersetzt K1) *Verständnis gezeigt.*

Die Konjunktive in Satz 1 sind redundant, da die indirekte Rede hier von dem Hauptsatz *der Minister sagte* eingeleitet ist. In den Sätzen 2, 3 und 4 ist die IR nicht eingeleitet. Hier sind die Konjunktive also notwendig, um diese Sätze als Aussage des Ministers (Spr. 2), und nicht als Meinung des Sprechers (Spr. 1) kennzeichnen zu können. Wenn die Form des K1 mit der Form des Indikativs zusammenfällt, ersetzt der K2 den K1.

Bei der Wiedergabe der IR gibt es im D einen großen Unterschied zwischen Standardsprache und mündlicher Sprache. Obgleich die Standardsprache in der eingeleiteten IR zunehmend dazu neigt, auf den K1 zu verzichten, hält sie in der Mediensprache daran bzw. an den Ersatzformen (K2 oder *würde*-Umschreibung) fest.

Die mündliche Sprache zeigt bereits starke Abbauprozesse im Bereich des K1, wie der folgende Textabschnitt zeigt:

> *(1) Mike hat gesagt, dass er den Prüfungstermin nicht einhalten* ***kann****, weil ihm die Zeit* ***fehlt****. (2) Seine Diplom-arbeit* ***sei*** *noch nicht fertig. (3) Den Professor* ***hätte*** *er bereits informiert. (4) Dieser* ***würde*** *Verständnis zeigen.*

Die mündliche Sprache verzichtet auf die redundante Anwendung des K1 zugunsten des Indikativs (Satz 1). Sie kennt den K1 ohnehin nur noch für das Verb *sein* (Satz 2). Bei den anderen Verben weicht sie auf den K2 aus (Satz 3). Wenn auch der K2 sich formal nicht vom Ind. Prät. unterscheidet, wird die Umschreibung *würde+Inf* bevorzugt (Satz 4):

Das N1 geht noch weiter. Ihm fehlt nicht nur die standarddeutsche Neigung zur Redundanz, sondern auch überhaupt ein K1:

> *(1) De minister zei dat het project in gevaar* ***is****, omdat het geld* ***ontbreekt****. (2) Bovendien* ***moeten volgens hem*** *de plannen omgewerkt worden. (3) De betrokken firma's* ***heeft*** *hij intussen ingelicht. (4) Zij* ***zouden*** *begrip getoond hebben.*

In eingeleiteten IR-Sätzen verwendet das N1 wie die mündliche dt. Sprache den Indikativ. In nicht-eingeleiteten Sätzen setzt das N1 lexikalische Mittel ein (2) oder - dem dt. *würde(n)+Inf* entsprechend - die K-Umschreibung *zou*(*den*)*+Inf* (4). In den Fällen, in denen aufgrund des Kontextes die Funktion IR zumindest vermutet werden kann, verzichtet das N1 auch ganz auf eine Markierung (3). Es bleibt bei der Wiedergabe im Indikativ.

Das heißt nun auch, dass im N1 der Tempusunterschied zwischen Indikativ Präsens und Präteritum beachtet werden muss. Der dt. Konjunktiv ist zeitneutral. Zwischen

> [*er sagt*,] a *er sei krank / dass er krank* ***sei***
> und b *er wäre krank / dass er krank* ***wäre***

gibt es keinen Zeitunterschied; a und b beziehen sich auf die Zeit, in der das Subjekt *er* (Spr. 2) spricht. Genauso ist es, wenn der Einleitesatz präterital ist:

> [*er sagte*,] a *dass er krank* ***sei*** und b *dass er krank* ***wäre***.

Im N1 sind die Verhältnisse komplizierter. In

> [*hij zegt*] a *dat hij ziek* ***is*** b *dat hij ziek* ***was***

bezieht sich a auf die Zeit, in der das Subjekt *hij* spricht und b auf eine Zeit vor dieser Zeit. Bei präteritalem Einleitesatz

> [*hij zei*,] a *dat hij ziek* ***is*** b *dat hij ziek* ***was***

bezieht sich b auf die Zeit, in der oder bevor das Subjekt *hij* spricht, während a nur möglich ist, wenn Spr. 1 den Sprechzeitpunkt mit einschließt. Vgl. dazu auch ANS, S.133f.

Die nl. Präteritalformen sind homonym. Kontamination von Präteritum und K2-Funktionen sind nicht immer zu vermeiden. So kann der nl. Satz *hij zei dat het erg was* bedeuten: *er sagte, dass es schlimm war* (Vergangenheit), aber auch: *dass es schlimm wäre* (indirekte Rede oder nicht-real). Wenn der Kontext die Bedeutung nicht festlegt - z.B, in nicht eingeleiteter indirekter Rede - ist nur die Umschreibung eindeutig: *dat zou erg zijn.*

In dt. Lerngrammatiken ist manchmal noch die Rede von einem epistemischen Unterschied zwischen K1 und K2: K2 für Sachverhalte mit einem geringeren Wirklichkeitsgrad, an deren Wirklichkeit der Sprecher also zweifelt. Dieser Unterschied ist heute jedoch angesichts der Zunahme des Gebrauchs des K2 überhaupt an Stelle des K1 in der indirekten Rede verlorengegangen:

> *[er sagte,] er komme → käme später/würde später kommen*
> oder *er sagte, er habe keine Lust → er hätte keine Lust.*

Eine (negative oder auch positive) Einstellung des Sprechers zum Wirklichkeitsgrad der Aussage muss durch eine zusätzliche explizite Stellungnahme ausgedrückt werden (GdS 1753ff., bes. 1774f).

> Im D und N1 kann eine nicht-eingeleitete IR auch durch Modalverben wiedergegeben werden:
> 1. *soll(en) → zou(den)* (nur in d.3.Ps.):
> Spr. 1 verweist auf die Behauptung eines Dritten (Spr. 2):
> *Eva soll krank sein*, im Perfekt: *Peter soll abgereist sein*
> *Eva zou ziek zijn,* im Perfekt: Peter zou vertrokken zijn.
> 2. *wollen → willen* (im N1 kaum, im D nur in der 3. Ps. Präs. und Perf.):
>
> Spr. 1 verweist auf eine Behauptung des Subjekts (Spr. 2), an deren Wahrheit Spr. 1 zweifelt:
> *der Mann will ein Freund deines Bruders sein → *wil zijn*
> *er will dabei gewesen sein → ?hij wil erbij geweest zijn.*

2 Aufforderung und realer Wunsch

Die Distanz des K1-Sprechers besteht jetzt darin, dass er den Inhalt seiner Aussage nicht als real, sondern als erbeten oder erwünscht darstellt. Der Sprecher fordert den Hörer zu einer Handlung auf. Damit besitzt dieser

Konjunktiv eine voluntative Modalität. In dieser Funktion kommt der K1 in beiden Sprachen fast nur in der 3.Ps.Sg. in formeller Rede vor, oft in Verbindung mit dem unpersönlichen Pronomen *man* (nl. *men*):

man bedenke, man lese...
men bedenke, men leze...
für Auskünfte wende man sich an...
voor inlichtingen wende men zich tot...

Andere Vorkommen des dt. K1 übersetzt das N1 mit dem K1 des Modalverbs *mogen* (mögen) oder mit *laten* (lassen) in Erstposition:

das bleibe dahingestellt
dat moge in het midden blijven
keiner sage, es sei nicht wahr
laat niemand zeggen dat het niet waar is.

In Passivsätzen wird der K1 *sei(en)* im N1 durch das Modalverb *moeten* (sollen) oder *mogen* (dürfen) wiedergegeben:

in diesem Zusammenhang sei hingewiesen auf... → in dit verband moet/mag/moge gewezen worden op....

Adhortative Strukturen

In adhortativer Funktion findet der Aufforderungs-K1 im D, auch in der mündlichen Sprache, noch reichlich Anwendung:

*seien wir froh, dass... → (*zijn we blij, dat...), gehen wir! → (*gaan we!), sagen wir... → (*zeggen we...).*

Das N1 verwendet in dieser Funktion die 1.Ps.P1. von *laten* (dt. *lassen*), ebenfalls in Spitzenstellung:

laten we blij zijn, laten we gaan, laten we zeggen.
Das D kennt diesen Gebrauch des Verbs *lassen* auch, aber nur in der 2.Ps.P1., und zwar im formellen Sprachgebrauch:
lasst uns gehen! lasst uns froh sein!

Die nl. Entsprechung *laat ons gaan! laat ons blij zijn!* ist veraltet (ANS 1020).

Das N1 kennt dieses *laten* auch in der 1.Ps.Sg. und der 3.Ps.Sg. und P1., das D umschreibt mit Modalverben:

laat hij oppassen! (*er soll aufpassen*!)
laten die mensen weggaan! (*die Leute sollen gehen!*).
laat niemand zeggen dat het niet waar is (*keiner sage...).*
laat ik beginnen me te verontschuldigen (zunächst möchte ich mich entschuldigen)
laat ik het eens proberen! (*ich will es mal versuchen!*)
Dass der Adhortativ gelegentlich auch im D im Sg. noch vorkommt - und zwar nicht nur als 'rein literarische Nebenform' (GdS 1726), auch umgangssprachlich, zeigt das letzte Beispiel in der Form: *versuch = ich 's mal!.*

Übrigens zeigt sich die Aufforderungsfunktion solcher Sätze weniger in der Verwendung als in der obligatorischen Spitzenstellung des Verbums *laten* bzw. des K1 an. Hier wird auch die formale Nähe dieser Strukturen zum Imperativ sichtbar.

Beide Sprachen - das N1 mehr als das D - kennen noch den feierlichen, heute veralteten K1 der 3.Ps. des Modalverbs *mögen/* nl. *mogen*:

es möge dir gelingen → het moge je gelukken
möge er bald wiederkommen → moge hij spoedig terugkomen
das wolle/möge Gott verhüten → dat moge God verhoeden.

Nur im N1 kommt dieser K1 auch in der 1.Ps. vor:

ik moge erop wijzen dat... (ich *darf* darauf hinweisen, dass...)
ik moge u verzoeken op te staan (ich *darf* Sie bitten, aufzustehen).

In einigen formelhaften Wunschsätzen hat sich der K1 der 3.Ps.Sg. in beiden Sprachen erhalten, z.B.:

es lebe der König → leve de koning
es sei so → het zij zo

er ruhe in Frieden → hij ruste in vrede
sage und schreibe → zegge en schrijve.

Bibliografie

Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS 1997) onder redactie van W. Haeseryn e.a. Groningen
Grammatik der deutschen Sprache (GdS 1997). Hrsg. v. Institut für Deutsche Sprache (IDS) Gisela Zifonun u.a. Berlin.

Cor van Bree[1]

Een fries substraat in de drentse woordenschat?

1 Inleiding

In dit artikel wordt de vraag gesteld of we ook het Drents evenals het Gronings als Nedersaksisch (c.q. het Nederduits) met een fries substraat mogen beschouwen. Deze vraag kan op verschillende manieren worden benaderd, archeologisch, historisch, naamkundig en taalkundig in de engere zin van het woord: treffen we in de verschillende taaldomeinen (lexicon, fonologie, morfologie, syntaxis) elementen aan die in friese richting wijzen?[2] Ik beperk me in dit artikel tot de taalkundige benadering in engere zin en concentreer me daarbij op de woordenschat en daarbij weer op de inhoudswoorden.

Onder welke talige voorwaarden mogen we zo'n substraat als plausibel beschouwen? De contactlinguïstiek leert ons dat bij een substraatwerking de stabiele elementen, d.w.z. die elementen waarvan de spreker zich relatief weinig bewust is, van de eerste taal (T1, in casu het Fries) in de tweede (T2, in casu het Nedersaksisch) doordringen. Stabiele elementen behoren in ieder geval tot het domein van de syntaxis (constructies, woordvolgordes en functiewoorden) en tot dat van de uitspraak (het 'accent', waaronder ook prosodische verschijnselen vallen). Relatief instabiele elementen, elementen dus waarvan de spreker zich relatief bewust is en die niet gemakkelijk van T1 in T2 doordringen maar in T2 wél gemakkelijk worden aangeleerd,

behoren tot het domein van de inhoudswoorden (het lexicon) en tot dat van de lexicale fonologie, d.w.z. de fonologische structuur van de woorden.[3] Bij het lexicon moeten we primair aan woordverschillen denken, b.v. het verschil tussen noordoostelijk *siepel* en standaardnederlands *ui.* Van subtiele betekenisverschillen, b.v. tussen drents *bestoan* (dat ook 'aard, karakter' kan betekenen) en standaardnederlands *bestaan* (dat dat niet kan betekenen), is de taalgebruiker zich aanmerkelijk minder bewust. Dergelijke subtiele betekenismogelijkheden moeten eerder als stabiel worden beschouwd. De morfologie neemt een tussenpositie in: ze bestaat voor een deel uit regels en is daardoor verwant met de syntaxis maar ze bestaat voor een deel ook uit lexicale elementen (affixen, uitgangen) en is daardoor verwant met het lexicon. Bij vorig onderzoek is gebleken dat de morfologie van de zwakke en daardoor niet opvallende syllabe stabieler is dan de morfologie van de sterke en daardoor juist wél opvallende syllabe.[4] Een substraat zal dus eerder door fonetische en syntactische dan door lexicale eigenaardigheden gekenmerkt zijn (met dus een tussenpositie voor de morfologie).[5] Overigens moeten we ook met het sociale aspect rekening houden: niet altijd weet een vorm van T2 met substraatinvloed zich te handhaven. Of dat lukt hangt af van verschillende factoren: de mate van prestige van T2, de noodzaak om T2 goed aan te leren, de loyaliteit tegenover T1 en de T1-gemeenschap, de numerieke verhouding tussen de sprekers met en zonder substraat.

Bij het lexicon en de lexicale fonologie moeten we echter een uitzondering maken voor woorden met een bepaalde gebruikssfeer. In Van Bree 2000 heb ik voorgesteld tussen de centrale en de perifere woordenschat een tussencategorie te onderscheiden die ik als secundaire woordenschat heb aangeduid (de centrale zouden we ook als de primaire en de perifere als de tertiaire woordenschat kunnen aanduiden). Nu is het niet zo gemakkelijk deze delen van de woordenschat af te bakenen (er zijn nl. geen scherpe grenzen) maar aanduidenderwijs kunnen in ieder geval de volgende groepen woorden tot de secundaire woordenschat worden gerekend: woorden voor de 'micronatuur', benamingen b.v. voor kleine diertjes en plantjes, woorden die typerend zijn voor de huiselijke sfeer, b.v. voor kinderspelen, woorden met een speciale gevoelslading, woorden voor de plaatselijke toponymie en woorden uit de oude agrarische sfeer. Het zijn woorden die voorzover ze überhaupt frequent zijn, door een typisch locále frequentie worden gekenmerkt. Vergelijk in dit verband het Midslands (op Terschelling) dat als Hollands met een fries substraat moet worden begrepen (zie Heeroma 1934 en Knop 1934): het, frequente, woord voor 'kar' is in dat dialect hollands terwijl de, minder frequente, benamingen voor de onderdelen van de kar

fries zijn. Laatstgenoemde benamingen kunnen, al zijn ze moeilijk in een van de boven genoemde categorieën in te delen, tot de secundaire woordenschat gerekend worden.

Over het algemeen valt er bij de secundaire woordenschat een grote wisseling en variatie te constateren. Het betreft ook woorden die niet zo snel van andere groepen of uit andere streken worden overgenomen maar die wél gemakkelijk uit een substraat afkomstig kunnen zijn.[6] We zullen hieronder zien dat de secundaire woordenschat bij de vaststelling van een fries substraat in Drente een belangrijke rol kan spelen.[7]

Als het drentse dialect inderdaad een fries substraat heeft, dan zullen we eventuele friese elementen dus vooral in de stabiele en niet in de instabiele domeinen terugvinden en omgekeerd de nedersaksische elementen meer in de instabiele dan in de stabiele domeinen.

Met behulp van reeds bestaande bronnen en van een reeks interviews heb ik geprobeerd deze hypothesen te toetsen. Ik heb hierover reeds verslag uitgebracht in Van Bree 2000a en Van Bree 2002. Het beeld dat uit mijn onderzoek tot dusver tevoorschijn is gekomen, is niet altijd even duidelijk. De morfologie geeft zeer weinig aanwijzingen voor een fries substraat terwijl de syntaxis op zichzelf sterke aanwijzingen geeft. Kijken we echter over de grens, dan worden die heel wat zwakker. De drentse (en friese) syntaxis vinden we namelijk zeer verspreid ook in het nederduitse gebied terug, en het lijkt erg onwaarschijnlijk dat we voor zo'n uitgestrekt gebied een fries substraat mogen aannemen.[8] Over de 'uitspraak' valt op dit moment door gebrek aan gegevens weinig te zeggen. Wat het lexicon en de lexicale fonologie betreft: die zijn overwegend nedersaksisch maar er komen behalve subtiele betekenissen ook woorden voor die van friese oorsprong lijken te zijn. Voor een belangrijk deel behoren die tot de hierboven omschreven secundaire woordenschat. Op grond van deze woorden zouden we dan toch een zij het niet al te sterk fries substraat kunnen aannemen.

De bedoeling van deze bijdrage is de drentse woordenschat (lexicon en lexicale fonologie) aan een nadere analyse te onderwerpen om op die manier een eventueel fries substraat van een steviger basis te voorzien. Zoals boven gezegd is, zijn we daarbij op de inhoudswoorden gericht. En bij de inhoudswoorden zal het vooral de secundaire woordenschat zijn die onze aandacht zal vragen.[9]

2 Methode van onderzoek

Bij de toetsing van de hypothesen vormen die drentse elementen die duidelijk van de friese verschillen, uiteraard geen probleem: deze kunnen moeilijk aan een fries substraat worden toegeschreven. Een probleem vormen wél die drentse elementen die met de friese overeenkomen. Om te beginnen is het daarbij de vraag of deze elementen misschien ook in het (oudere) Engels voorkwamen of -komen en/of in de zuidhollandse, zeeuwse en vlaamse kustgebieden. Is dat het geval, dan kunnen we beter van ingweoonse elementen spreken (vergelijk Weijnen 1984, 99). Een voorbeeld daarvan is *big(ge)*, dat als ingweonisme zelfs in de standaardtaal is doorgedrongen. Met het oog op deze mogelijkheid heb ik ook steeds gekeken of ik het woord in kwestie in het Zeeuws kon terugvinden. Vervolgens is het de vraag of de elementen in kwestie misschien niet alleen in Drente maar ook in Overijssel (Salland en Twente), de Achterhoek en/of het aangrenzende deel van Duitsland (Land van Osnabrück, Westfalen) worden aangetroffen. De kans dat ze uit een fries substraat afkomstig zijn, wordt dan wel erg klein. Om die reden heb ik ook steeds naar het Sallands, Twents, Achterhoeks en Westfaals/Osnabrücks gekeken. Voor alle zekerheid heb ik dan ook nog een blik geworpen op het Noordbrabants en het Limburgs. Een voorbeeld van een woord met een te ruime verspreiding is gronings *vrensken* of *vrinsken* ‘hinneken’ (fries *wrinz(g)je*), dat we in heel Drente in allerlei varianten terugvinden: *frèènskern, frenzen, frönsken* enz. maar dat we ook in het Achterhoeks: *vrèènsken* ‘briesen van paarden’, en in het Twents: *vrèènschen* ‘hinneken’ aantreffen. We vinden het trouwens ook in het Middelnederlands: *wrenschen,* en in het Middelhoogduits en het Deens, resp. als *renschen* en *vrinske* (Weijnen 1996). Voor *pong* ‘zak met koren of meel’ (fries *pong)* heb ik geen overeenkomende woorden in het Twents of het Achterhoeks aangetroffen, wél echter in het Osnabrücks: *punge* ‘kleine zak met tarwe’ (zie voor dit woord verder Weijnen 1996). Overeenkomsten van het Drents met het Fries én het Gronings en/of het Noord-Hollands vormen geen probleem omdat we immers voor de beide laatstgenoemde taalvariëteiten zeker wel van een fries substraat mogen uitgaan. Misschien mogen we daarvan ook nog uitgaan voor de Stellingwerven en de aangrenzende kusten van de oude Zuiderzee (de kop van Overijssel en de Noordwest-Veluwe). Ook overeenkomsten met de dialecten van deze gebieden heb ik dus niet als een probleem beschouwd.[10]

De volgende bronnen heb ik regelmatig geraadpleegd: voor het Drents vooral Kocks 1996-1997 (zie ook Kocks 2000), voor het Twents Wanink

1948, Dijkhuis 1981 en Schönfeld Wichers 1979 en 1983, voor het Winterswijks Deunk 1982, voor het Deventers Draaijer 1936, voor het Sallands Werkgroep Dialekt Raalte 1995, voor het Gronings Ter Laan 1974, voor het Zeeuws Ghijsen 1974, voor het Osnabrücks/Westfaals Klöntrup 1982-1984[11], voor het Noordbrabants De Bont 1958-1960 en Hoppenbrouwers 1996, voor het Limburgs Kats 1985 en ten slotte het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) (om de regionale vermeldingen die erin voorkomen) en het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (Mnl. Hdw.). Het WNT bleek belangrijke informatie op te leveren: van bepaalde woorden die ik eerst als typisch noordelijk beschouwde (b.v. *pla(a)s* 'koekje'), bleek dat ze een veel ruimere verspreiding kenden.[12]

3 Het lexicon

Het lexicon maakt een overwegend nedersaksische indruk. Typisch friese woorden als *bern* 'kind', *famke* 'meisje', *heit* 'vader', *holle* 'hoofd', *kaai* 'sleutel' ontbreken in het Drents, omgekeerd ontbreken in het Fries *betuun* 'schaars', *knaster(d)* o.a. 'erg zure of bittere vrucht', *stevel* 'laars', *wicht* 'meisje'. Woorden voor 'kind', 'meisje', 'vader', 'hoofd' behoren duidelijk tot de centrale of primaire woordenschat. Voorzover deze in het Fries afwijkend is van het Nederlands, staat het Drents praktisch altijd aan de nederlandse kant. Wél vinden we in het Drents *knibbel* (naast *knie*) en *mem* (nu verouderd, naast *moe* enz.) en ook kan drents *rennen* evenals het friese *rinne* o.a. ook voor 'gewoon lopen' gebruikt worden. Hoewel de totaalindruk is dat de drentse woordenschat nedersaksisch is, ben ik ben toch op zoek gegaan naar woorden of woordbetekenissen die uit een fries substraat kunnen stammen. Ik ben hiervoor uitgegaan van de friese woorden die door Schönfeld (1947) voor het Gronings, door Weijnen (1984) voor het Noord-Hollands en door Wilkeshuis (1943) voor het Stadsfries worden genoemd. Verder ben ik uitgegaan van de woorden uit Picardt zoals die op blz. 161-164 bij Naarding (1948) vermeld staan.[13]

Ik geef hieronder een overzicht van de woorden of woordbetekenissen die ik op het spoor ben gekomen.[14] Ik geef telkens het drentse woord (in slechts één variant) met daarbij de drentse betekenis in kwestie en het corresponderende woord in het Gronings (gron.) en het Fries. Misschien ten overvloede merk ik op dat we in sommige gevallen het woord ook elders kunnen aantreffen: het heeft dan echter niet de typisch noordelijke betekenis. Omdat woorden (tot welk deel van de woordenschat ze ook

behoren) nogal beweeglijk en veranderlijk zijn, zie ik af van een nadere geografische differentiatie binnen Drente. Dat de verspreiding binnen Drente per woord heel verschillend kan zijn, wordt duidelijk uit de informatie die hierover gegeven wordt in Kocks 1996-1997.

Het overzicht ziet er als volgt uit: *bat* 'bruggetje' (gron. *badde*, fries *barte*),[15] *bestaan* 'karakter' (gron. *bestaan*, fries *bestaan*), *buus* 'zak in kledingstuk' (gron. *buus*, fries *bûse*), *fiekn* 'met een stomp mes of op een ruwe manier snijden' (gron. fries *fykje*), *gaaps* 'waar men gemakkelijk naar binnen kan kijken' (gron. *gaps*, fries *gapsk*), *giesln* 'in vliegende vaart gaan' (gron. *giezeln*, fries *giselje*),[16] *op glee* 'aan de gang' (gron. *aan glee,* fries *op gleed*),[17] *glop* 'opening' (gron. fries *glop)*, *(oald) hiender* 'paard' (met een verachtelijke bijklank) (gron. *(òld) hiender,* fries *hynder*), *inpannig* 'in het midden lager dan de randen' (niet bij Kocks, fries *ynpannich*), *jachtweide* 'gelagkamer' (gron. fries *jachtweide*), *klotse* 'baret' (fries *klots*), *knapperd* 'een oude krachteloze man' (gron. *knapperd*, fries *knapskrinkel* o.a. 'oudere, magere vrek'),[18] *knibbel* 'knie' (gron. *knibbels,* fries *knibbel*), *larrig* 'loom, lusteloos' (gron. *lareg*, fries *lardich*), *neiweek* 'volgende week' (gron. *nijweek,* fries *nijewike*), *nuver* o.a. 'zonderling, raar, niet goed wijs' (gron. fries *nuver*), *paandtie* 'schoteltje' (fries *pantsje*), *protte* 'grote hoeveelheid' (fries *protte*), *ree* 'oprijweg' b.v. naar boerderij (gron. *reed*, fries *reed)*, *reive* 'gereedschap, boerenvoortvaring' (gron. *raive*, fries *reau*), *roegeln* 'in grote hoeveelheden vallen' (gron. *roegeln*, fries *rûgelje* 'chaotisch vallen'), *schrippn* 'haastig en hard werken' (gron. *schrippn*, fries *skrippe*), *sloeg* 'lusteloos, suffig' (gron. *sloeg*, fries *slûch*), *smots* 'appelmoes' (gron. fries *smots*), *snoesterig* 'smerig' (gron. *snuusterch*, fries *snústerich*), *sprutter* 'spreeuw' (gron. *sprotter*, contaminatie van gron. *sproa* en fries *protter*), *streek* 'straat, buurt' (gron. fries *streek*), *stroffeln* 'strompelen, struikelen' (gron. *strovveln*, fries *stroffelje*), *strubbig* 'hard, kluiterig' (niet bij Kocks, fries *stribbig)*,[19] *tiepeln* 'benaming voor soort spel' (gron. *tiepeln*, fries *tipelje*), *tiepelzinnig* 'nerveus, onrustig' (gron. *tiepelzinnech,* fries *tipelsinnich*),[20] *til* 'bruggetje' (gron. *til*, fries *tille*),[21] *top* 'drijftol' (gron. fries *top*), *tukkern* 'kloppen van pijn in je vinger' (gron. *tokkere*, fries *tûkerje*), *tuut* 'kus' (gron. *tuut*, fries *tút*),[22] en *wies* 'blij' (gron. *wies*, fries *wiis*).[23]

Slechts sporadisch komen blijkens Kocks voor: *nonne* 'afgerond bovenvlak van een tol' (1x voor Meppel, fries *non*) en *smoek* 'knus' (1x bij één persoon in Zwiggelte, fries *smûk*). Verder komen nog bij Kocks voor, met als bronvermelding *Drentsche Volksalmanak*: *kraak* 'gaanderij in de kerk' (in de friese woordenboeken niet teruggevonden)[24] en *pieln* 'met inspanning

arbeiden' (fries *piele*).[25] Naarding (1948, 155) noemt nog het onder Hogeveen voorkomende *friebekoat* (zie bij Kocks onder *vriebekaot*), de 'uitroep van spelende kinderen bij de achtervolging, waarmee ze zich redden van 't getikt of gevangen worden'. Hij verklaart deze uitroep uit *vrie* 'vrij' en *bikoard* van het friese *bikoarje* 'zichzelf of een ander buiten spel zetten'. Verder noemt hij nog *kaaie* 'beschuit' b.v. voor Ruinerwold en Hogeveen (Kocks geeft het voor het zuidwesten: Ruinen en Wapserveen) en *tolter* 'schommel' in Smilde, Uffelte en Hogeveen (Kocks geeft het, ook in de variant *talter*, eveneens voor het zuidwesten en voor de veenkoloniën). Naarding schrijft deze woorden echter aan friese kolonisten toe; *touter,* met zijn jong-friese *ou* in Gasselternijveen en de groningse veenkoloniën, wijst volgens hem op jongere kolonisatie. Het woord komt trouwens in diverse varianten zeer verspreid, ook in het westelijke Nederlands, voor (zie Weijnen 1996).

In de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (TNZN) en de opvolger daarvan, de *Taalatlas van het Nederlands en het Fries* (TNF), zijn er maar weinig kaarten die van een bepaald woord een verspreiding laten zien die op een fries substraat kan wijzen. Genoemd kunnen in ieder geval worden *geelgouw, gele gouw* 'wielewaal' dat in Friesland, Groningen en Drente voorkomt en ook in de kop van Overijssel opduikt, en *robijntje* 'kneu' dat in allerlei varianten (fries *rebientsje*, gron. en drents *robijn(tje)*, drents *robientie(n)*) eveneens in de genoemde provincies voorkomt maar verder ook verspreid in Holland, Utrecht en Gelderland. Verder valt te wijzen op een zeer sporadisch voorkomen in Drente van *weerkauwen* 'herkauwen' (fries *weerkauwe*) en van (het nu verouderde) *vat* 'doodkist' (fries *doodvat*). Het laatste woord komt c.q. kwam echter ook in Twente voor (in Cox 1967, 62 wordt het genoemd voor het Middelnederlands en, zij het meestal verouderd, voor gebieden en plaatsen in Duitsland en Vlaanderen)[26] en *weerkauwen* (*wiederkäuen*) is ook van het Duits bekend.

Van de tot dusver genoemde woorden heb ik er echter een paar ook in Ghijsen 1974 teruggevonden: *glap/glop*, *non (nun, nunne)*, *top(pe)* en *touter. Glap/glop* en *non* hebben echter niet precies dezelfde betekenis als in het Drents: nl. resp. 'trekgat' (genoemd wordt Overflakkee) en 'priktol' (genoemd worden het Land van Hulst, Zuid-Beveland en het westen van Zeeuws-Vlaanderen). *Top* wordt in het WNT ook voor Oost- en West-Vlaanderen, het Land van Waas, Antwerpen, de zuid-hollandse eilanden en Oost-Friesland genoemd (zie voor dit woord ook Weijnen 1996 onder *sop*). *Touter* (met varianten) wordt zoals hierboven al vermeld is, in Weijnen 1996 (zie onder *talter*) als westnederlands gekarakteriseerd. Voor

glap/glop zou een ingweoonse status kunnen worden overwogen. Of ingweoonse kinderen al tolden en schommelden, is me echter onbekend.[27]

Afgezien van de dubieuze voorbeelden tekent zich hier in ieder geval af een deel van de typisch noordelijke woordenschat waarop reeds Naarding (1948, 155) de aandacht heeft gevestigd. Dat de genoemde woorden uit een eventueel fries substraat zouden stammen, is gezien hun aard niet onwaarschijnlijk. De meeste van de hierboven gegeven voorbeelden kunnen wel tot de secundaire woordenschat gerekend worden. Let op woorden voor de micronatuur als *geelgouw, robijn, sprutter*, op woorden uit de huiselijke sfeer als *buus, klotse, paandtie, smots* met daarbij ook een woord voor een kinderspel: *tiepeln*, op toponymische woorden als *ree, bat, streek, til* en op een woord uit de oude agrarische sfeer als *reive*. Let verder op de emotioneel geladen woorden. Hieronder zijn nogal wat adjectieven: *larrig, nuver, sloeg, snoesterig, strubbig, tiepelzinnig, wies*, en ook nogal wat werkwoorden die een heel specifieke handeling of heel specifiek gebeuren aanduiden: *fiekn, giesln, roegeln, schrippen, stroffeln, tukkern, pieln.* Vergelijk verder *hiender, knapperd, protte, smoek* en *tuut.* Minder goed te plaatsen zijn *gaaps, op glee, glop, inpannig, jachtweide* en *kraak. Knibbel* en *neiweek* moeten wel tot de primaire woordenschat gerekend worden.

Belangrijk zijn de drentse woorden met een fries-aandoende betékenis, b.v. *bestoan* (dat hierboven al besproken is) en *wies.* Een dergelijk woord is ook *mugge* in de betekenis ‘vlieg’ (gron. *mug(ge)* ‘id.’, fries *mich* ‘id.’). Van subtiele betekenisverschillen is zoals hierboven reeds opgemerkt is, de taalgebruiker zich weinig bewust; die zal hij dus gemakkelijk vanuit een substraat in de later aangeleerde taal meenemen.

4 De lexicale fonologie

De drentse lexicale fonologie is over het algemeen niet fries maar nedersaksisch. Dat bleek bij een vergelijkende analyse van een aantal opnamen uit de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) voor Drente en de omliggende gebieden. Wél vinden we fries-aandoende klanken in het westen en het zuidwesten van de provincie, nl. voor de representant van de gerekte aa: *glèèzen* ‘glazen’, *wèèter* ‘water’, *wèègen* ‘wagen’. Ook de Stellingwerven hebben deze klanken. In het Fries vinden we *glêzen* en *wetter* maar daarnaast *wein* met *ei*. Waarschijnlijk doen we er beter aan de *èè* als ingweoons te bestempelen. Aan het Fries doen ook denken het algemene *stiet* ‘(hij) staat’ (fries *stiet*) en mogelijk ook de vocaal van *drei*

'drie' (fries *trije*) voorzover deze in (het westelijke) Hogersmilde en (het ook nog tamelijk westelijke) Wijster voorkomt. (In *drei* van het noorden en zuidoosten vinden we de voor die streken gewone *ei* voor <ie> die ook voor het Gronings geldt maar niet voor het Fries.) De vorm *drei* is echter ook voor het Twents geregistreerd (Dijkhuis 1981).

Schönfeld (1947), Weijnen (1984) en Wilkeshuis (1943) geven een aantal groningse, noord-hollandse en stadsfriese woorden met een friese klankstructuur. Ik ben weer nagegaan of we deze woorden bij Kocks kunnen terugvinden. Voor het resultaat zie het overzicht hieronder. Ter vergelijking geef ik nu ook telkens het corresponderende woord (voorzover ik dat kon terugvinden) in het Twents en in het Achterhoeks. (Een sporadische attestatie van een fries-aandoende klankvorm voor het Twents beschouw ik niet als een bezwaar.)

Het overzicht ziet er als volgt uit: *aaidn* 'eggen' (gron. *aaidn*, fries *eidzje*; twents *eggn*, achterhoeks *eggn*),[28] *anhiezn* 'ophitsen' (fries *oanhise, oanhysje*; twents *anhisken, anhischen, anhissen*, achterhoeks *anhits(k)en*), *biet* 'beet, hap' (gron. *biet,* fries *byt;* twents 1x *biet* bij Dijkhuis voor Albergen), *daais* 'daags' (fries *deis)*, *main* 'meisje',[29] *pangeln* 'pingelen, sjacheren' (gron. *pangeln,* fries *pangelje*; twents *pingeln*, achterhoeks *pingeln*)[30], *pa(e)re* 'peer' (gron *peer*, fries *par*; twents *peare,* achterhoeks *pèère*), *slei* 'grote hamer, sleg(ge)' (fries *slaai*, gronings *slaai*),[31] *rieznbrij* 'rijstebrij' (gron. *rieznbrij*, fries *rizenbrij;* twents *riestnbrie*) en *stiekel* 'stekel' (gron. *stiekel,* fries *stikel;* twents *stekkel, stakkel*, achterhoeks *stekkel*).[32] Ten slotte kunnen nog genoemd worden van de reeds in par. 3 besproken woorden: *tille* met friese *t* uit owgm. en *tiepeln* evenals *anhiezen, biet* en *stiekel* met friese *ie* uit owgm. korte *i*.

In de TNZN en de TNF zijn er twee kaarten waarop zich een friese klankstructuur lijkt af te tekenen: nl. *vool* voor 'veulen' in Groningen, Noord- en Zuidoost-Drente en in Noord-Holland (fries *fôle*) en *kou* 'koe' in Groningen en Noord-Drente (fries *ko* en *kou*). De *oo*-klank in het eerste woord vinden we echter ook in het Nederduits terug (*das Fohlen*) en voor 'koe' hebben Twents en Achterhoeks weliswaar *ko* maar Dijkhuis geeft toch ook een keer *koustal* voor Geesteren. Bovendien vinden we *kou* voor het Osnabrücks vermeld. Verder valt te wijzen op het friese *huning* 'honing' dat een enkele keer ook in Drente opduikt.

Een aantal voorbeelden (voorzover aanvaardbaar) kunnen wel weer tot de secundaire woordenschat gerekend worden: vergelijk een agrarisch woord als *aaidn*, een woord voor de micronatuur als *stiekel,* een emotioneel geladen woord als *pangeln* (mogelijk ook *anhiezn*) en woorden uit de

huiselijke sfeer als *pa(e)re, rieznbrei, slei.* Woorden als *biet, daais en main* zijn eerder tot de primaire woordenschat te rekenen. (Voor *tille* en *tiepeln* zie par. 3.) De woorden met *ie* vinden we met nog andere voorbeelden bij Fokkema (1937) terug onder de stadsfriese woorden met fries vocalisme (in de regel heeft het Stadsfries net als het Nederlands en ook net als het Drents een *ee* bij rekking van korte *i*). Hij sluit zijn opsomming af met de opmerking: 'Deze woorden kwamen blijkbaar minder voor in de "hogere taal" en behielden daardoor hun fri. vocalisme.' We kunnen hier dus heel goed substraatwoorden hebben.

Opvallend is verder dat de fries-aandoende Anlauten *gn-* en *tj-* blijkens Kocks in het Drents goed vertegenwoordigd zijn. Deze Anlauten zijn ook bekend van het Gronings en het Noordhollands (zie b.v. Weijnen 1984, 98-99). Dergelijke klankcombinaties blijken vaak nogal stabiel te zijn en dus gemakkelijk vanuit een substraat door te dringen.

5 Slotbeschouwingen

De analyse van de drentse woordenschat heeft laten zien dat er een aantal woorden (inclusief betekenissen en klankvormen) is dat als *kandidaat*-woorden voor een substraatinterpretatie kunnen worden beschouwd. Zeer bewust spreek ik hier van kandidaat-woorden. Woorden en woordbetekenissen zijn nu eenmaal nogal beweeglijk en daardoor blijft ook voorzover het de secundaire woordenschat betreft, de mogelijkheid bestaan dat ze een keer ontleend zijn of dat ze met immigranten meegekomen zijn. Wat het laatste betreft: er zijn nogal wat groningse immigranten naar de Veenkoloniën getrokken (Kocks 1970, 19). Maar we vinden de besproken woorden ook op de zandgronden waarvan we mogen aannemen dat ze al van oudsher bewoond waren.[33] Toch is het goed met migratie rekening te blijven houden, ook voor het zuidwesten dat, misschien ook in demografisch opzicht, meer dan de rest van Drente aan zuidelijke en westelijke invloeden blootgesteld is geweest. Een belangrijke reden om met de migratiefactor rekening te houden, is dat het onvruchtbare Drente eerder een ontvangend dan een gevend taallandschap geweest zal zijn.

Door de lexicale analyse is de basis voor een fries substraat dus wel iets steviger geworden maar in onze conclusie moeten we toch voorzichtig blijven: als er sprake geweest is van een Fries-sprekende bevolking, dan kan die wat betreft macht, getal en zelfbewustzijn in vergelijking met de

nedersaksische laag die erover heen gekomen is, geen sterke positie hebben ingenomen.[34]

Bibliografie

de Bont, A.P.: *Dialekt van Kempenland meer in het bijzonder d'Oerse taol.* dln. 2 en 3 Vocabularium, Assen, Van Gorcum 1958-1960.
van Bree, Cor: The stability of language elements, in present-day eastern Standard- Dutch and eastern Dutch dialects. In: J.A. van Leuvensteijn & J.B. Berns (red.): *Dialect and Standard Language, Dialekt und Standardsprache, in the English, Dutch, German and Norwegian Language Areas.* Amsterdam enz., Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences 1992. p. 178-203.
van Bree, Cor: Het probleem van het ontstaan van het 'Stadsfries' in verband met nieuwe talen in contact-theorieën. In: Stanisaw Predota (red.): *Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum Wrocaw 1993.* Wrocaw, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocawskiego 1994. p. 43-65.
van Bree, Cor: Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie. In: *Taal en Tongval* 52, 2000. p. 22-46.
van Bree, Cor: Nordniederländische und niederdeutsche Syntax. Ein friesisches Substrat? In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 54: *Language contact. Substratum, superstratum, adstratum in Germanic Languages* (red. Dirk Boutkan en Arend Quak), 2000a. p. 41-74.
van Bree, Cor: 'Een fries substraat in Drente?', te verschijnen in *Neerlandica Wratislaviensia* (2002)

van Bree, Cor: ‘Drieërlei woordenschat en het Stadsfries’, te verschijnen in *Feestbundel Prof.Dr. Ph.H. Breuker* (2002a)
Cox, Heinrich Leonard: *Die Bezeichnungen des Sarges im Kontinental-Westgermanischen.* Assen, Van Gorcum enz. - Dissertatie Nijmegen, 1967.
Daan, Joo: Fryske spoaren in Noord-Holland. In: *Taal en Tongval* 51, 1999. p. 1-14.
Deunk, G.H.: *Nieuw Winterswijks Woordenboek*, Groningen, Sasland & Staring Instituut Doetinchem 1982.
Draaijer, W.: *Woordenboekje van het Deventersch dialect*. 2e druk bezorgd door J.C.L. van der Lande en P. Fijn van Draat, Deventer, AE. Kluiver 1936. - 1e druk van 1896.
Dijkhuis, G.J.H.: *Twents in woord en gebruik.* 2e druk. Coöp. Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank B.A. 1981.
Fokkema, K.: *Het Stadsfries; een bijdrage tot de geschiedenis en de grammatica van het dialect van Leeuwarden*. Assen, Van Gorcum en Comp. - Dissertatie Utrecht, 1937.
Gallée, J.H.: *Woordenboek van het Geldersch-Overijsselsch Dialect.* 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1985.
Ghijsen, Ha.C.M.: *Woordenboek der Zeeuwse dialectn.* 4e druk. Den Haag, Van Goor en Zonen 1974.
Heeroma, K.: De dialekten van Vlieland en Midsland (Terschelling). In: *De Nieuwe Taalgids* 28, 1934. p. 24-32.
Hoekstra, Eric: Over de implicaties van enkele morfo-syntactische eigenaardigheden in West-Friese dialecten. In: *Taal en Tongval* 45, 1993. p. 135-154.
Hoekstra, Eric: Oer de oerienkomst tusken de dialekten fan Grinslânsk en it Frysk. In: Ph. Breuker e.a. (red.), *Philologia Frisica anno 1996.* Ljouwert, Fryske Akademy 1998. p. 117-137.
Hoekstra, Eric: Door de standaardtaal gesteunde suffiksen rukken sneller op na onbeklemtoonde lettergrepen: mannelijke en vrouwelijke inwonersnamen bij inheemse plaatsnamen. In: S. Theissen en P. Hiligsmann (red.): *Morfologiedagen 1997. Handelingen van het colloquium aan de Université de Liège op 23 en 24 september 1997*, Vakgroep Nederlands, Université de Liège 1999. p. 5-11.
Hoppenbrouwers, Cor: *De taal van Kempenland van ààwbätte tot zwiemele.* Eindhoven Airport, Kempen Uitgevers 1996.

Johann Gilges Rosemann genannt Klöntrup: *Niederdeutsch-Westphälisches Wörterbuch.* 2 Bd. Hildesheim, Verlag August Lax (1982-1984).
Kats, J.C.P.: *Remunjs Waordebook.* Roermond, Van der Marck en Zonen 1985.
Knop, G.: Terschelling een Frankisch land met Friese kolonies? In: *Onze Taaltuin* 4, 1934. p. 97-110, 177-185.
Kocks, G.H.: *Die Dialekte von Südostdrente und anliegenden Gebiete. Eine strukturgeographische Untersuchung*. Groningen, Sasland 1970.
Kocks, G.H.: *Woordenboek van de Drentse dialecten.* 2 delen. Assen, Van Gorcum 1996-1997. - Zie ook Kocks 2000.
Kocks, G.H.: *Woordenboek van de Drentse dialecten. Register Nederlands-Drents*. Assen, Van Gorcum 2000.
ter Laan, K.: *Nieuw Groninger Woordenboek*. Groningen & Den Haag, J.B. Wolters 1924.
Naarding, J.: *De Drenten en hun taal.* Assen, Van Gorcum 1948.
Pannekeet, J.A.: *Westfries Woordenboek.* z.pl.. Stichting Uitgeverij Noord-Holland 1984.
Sassen, A.: *Het Drents van Ruinen*. Assen, Van Gorcum enz. - Dissertatie Groningen, 1953.
Schaars, A.H.G. en Agelink, G.J.: *Woordenverzameling van J.H. Gallée.* Doetinchem, Staring Instituut 1981.
Schönfeld, M.: Friese relicten in het Gronings, in het bijzonder in de toponiemen. In: M. Schönfeld, B.H. Slicher van Bath en P.C. Boeren: *Friezen, Saksen, Franken*. Amsterdam, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij 1947. p. 1-36.
Schönfeld Wichers, K.D.: *Woordenboek Nederlands Twents.* Hengelo enz., Broekhuis 1979.
Schönfeld Wichers, K.D.: *Woordenboek Twents Nederlands*. Rijssen, Stichting voor Oud-Twentse Volkstaal & Ver. Oudheidkamer Twente 1983.
Wanink G.H.: *Twents-Achterhoeks Woordenboek benevens grammatica*. Zutphen, W.J. Thieme & Cie 1948.
Werkgroep Dialekt Raalte: *Nieuw Sallands Woordenboek*. Raalte, Cultuur Historisch Genootschap Raalte 1995.
Weijnen, A.: Fries in Holland. In: N.R. Aorhammer e.a. (red.): *Miscellanea Frisica*. Assen, Van Gorcum 1984. p. 97-102.
Weijnen, A.: *Etymologisch dialectwoordenboek*. Assen, Van Gorcum 1996.

Weijnen, A.: Einige etymologische Betrachtungen zu *giespeln* ‘schnell laufen’. In: Peter Wagener (Hrsg.): *Sprachformen... Festschrift für Dieter Stellmacher zum 60. Geburtstag.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag 1999. p. 345-347.
Wilkeshuis, C.: De landfriese woorden in het Stadsfries. In: *Bijdr. en Meded. Dial.comm. KNAW (De invloed van het Stadfriesch op het Friesch*) 4, 1934. p. 11-19.

Eindnoten:

1 Ik dank diegenen die bereid waren om kritisch een voorlopige versie van dit artikel door te lezen: Dr. Eric Hoekstra (Fryske Akademy Ljouwert), Dr. Geert Kocks (Zuid-Laren), Drs. Robin Meeuwisse (Den Haag) en Prof.Dr. A. Weijnen (Malden).
2 Van alle genoemde benaderingen vinden we voorbeelden in Naarding 1948.
3 De lexicale fonologie moet goed van het ‘accent’ worden onderscheiden. Als een drent in het Standaardnederlands *beet* zegt in plaats van zijn dialectische *biet*, heeft hij de juiste fonemen gekozen (een kwestie van lexicale fonologie) maar hij spreekt die nog wel op een drentse manier uit. Zo zal hij de *ee* zuiver monoftongisch en niet zoals in het Standaardnederlands gedaan wordt, licht diftongisch uitspreken.
4 Zie hiervoor in verband met het Stadsfries Van Bree 1994.
5 Zie voor dergelijke stabiliteitsverschillen Van Bree 1992 en Van Bree 1994. Zie voor het effect van de klemtoon ook Hoekstra 1999.
6 Zie hierover verder, in vergelijking met de primaire en de tertiaire woordenschat, Van Bree 2002a.
7 Wilkeshuis (1943) laat zien dat het de secundaire woordenschat is die we in het friese substraat van het Stadsfries terugvinden.
8 Een uitzondering vormt de zogeheten nomenincorporatie (vgl. *hij staat te broodsmeren, hij is aan het broodsmeren*) die meer tot het noorden beperkt lijkt.
9 Zoals eveneens boven opgemerkt is, rekenen we de functiewoorden tot de syntaxis. Bij het onderzoek waarvan verslag is uigebracht in Van Bree 2001, bleek dat het *gebruik* van de drentse functiewoorden vaak aan het Fries (maar dus ook aan het Nederduits) doet denken: vgl. b.v. het gebruik van het partikel *te* in een zin als *ze heeft de hele dag zitten te breien.* Typisch friese functiewoorden (waarvan er in vergelijking met het Standaardnederlands overigens niet zo heel veel zijn) heb ik in het Drents niet of nauwelijks teruggevonden. Een spaarzaam voorbeeld is enclitisch *-er* voor ‘hij’, dat in Kocks 1996-1997 voor de zuidoostelijke venen genoemd wordt.
10 Het besef dat we verder moeten kijken dan het Drents en het Fries, vinden we al duidelijk onder woorden gebracht in Sassen (1953, 312): ‘Een grondige vergelijking van deze en dergelijke woorden met de gehele “Saksische” en algem. Nederlandse woordenschat zou hier nodig zijn, om een oordeel over de eventuele herkomst uit een bepaalde taal te kunnen geven.’ Op blz. 328 attendeert hij ook op de samenhang met het nederduitse taalgebied. - Zie voor een fries substraat in het Gronings Hoekstra 1998 en voor een fries substraat in het Noord-Hollands b.v. Hoekstra 1993 (en in reactie daarop Daan 1999). Voor het Stellingwerfs en de dialecten van de kop van Overijssel en de Noordwest-Veluwe zou nader onderzoek gewenst zijn.
11 Laatstgenoemd woordenboek dat al uit de 19e eeuw stamt maar pas in de vorige eeuw is uitgegeven, is vooral op het Zuid- en Oostosnabrücks gebaseerd. Van het grote *Westphälisches Wörterbuch* van Jan Goossens (dat vanaf 1973 bezig is te verschijnen), heb ik nog slechts de eerste delen kunnen raadplegen.
12 Gallée 1985 en het op Gallée gebaseerde Schaars en Agelink 1981 heb ik terzijde gelaten omdat Gallée zijn woorden in een zeer uitgestrekt gebied, vanaf het noorden van Overijssel, heeft verzameld.

13 Johan Picardt (1600-1670) was predikant te Coevorden en heeft ons een uitvoerig werk nagelaten: *Korte Beschrijvinge van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteiten...,* 1e druk Amsterdam 1860, waarin nogal wat taalkundige beschouwingen voorkomen. Dank zij de belangstelling van Picardt voor de taal van zijn omgeving heeft zijn werk een aantal woorden bewaard die tot het oudste schriftelijk overgeleverde Drents behoren (Naarding 1948, 162).
14 Natuurlijk is het mogelijk dat ik woorden over het hoofd heb gezien, woorden die ik aan de opsomming had kunnen toevoegen maar ook woorden die ik had moeten schrappen omdat ze toch ergens voor het Twents of het Achterhoeks vermeld worden. En natuurlijk kan ook de onvolledigheid van bepaalde woordenboeken me parten hebben gespeeld.
15 Verwant is roermonds *bat* 'beschoeide of gemetselde oeverstrook'. Zie ook het WNT en Weijnen 1996.
16 Zie voor dit woord Weijnen 1999.
17 Volgens het WNT kent (kende) het Veluws met gelijke betekenis *op glid*.
18 In Hoppenbrouwers 1996 trof ik aan: 'Voor "oude mensen" bestaat hier de aanduiding *knäppers*, gewoonlijk gebruikt in het meervoud: *zitte die ààw knäppers daor nòg altä bèjin?'.*
19 Voor verwante woorden (o.a. *strubbelen*) zie het WNT, het Mnl. Hdw. en het *Middelnederlandsch Woordenboek.* Ook *stroffeln* zit in de familie.
20 Gallée (1895) geeft als betekenis 'met allerlei kleinigheden spelend' en noemt als gebied Drente, Noord-Overijssel en Groningen.
21 *Til* komt tot diep in Holland voor. Het is ook bekend van toponiemen als *Tillebreg* bij Hillegom.
22 *Tuut* heb ik voor Twente niet gevonden. Wél geeft Dijkhuis het werkwoord *tuten.*
23 Wanink (1948) geeft voor het Twents *wies wèèn met* met de verwante betekenis 'houden van, liefhebben'.
24 *Kraak* 'gaanderij in een kerk' wordt wél genoemd als één van de friese woorden in het Stadsfries in Wilkeshuis 1943.
25 De friese betekenis van *piele* komt niet (helemaal) overeen: 'rommelig en ontspannen werken'.
26 Cox noemt behalve Friesland, Drente en Overijssel Helgoland, Kleverland-Gelre, het westelijke Munsterland, het noordelijke Ruhrgebied, het Aachener Land en in Vlaanderen Gent, Kortrijk, Ieper en Menen.
27 *Glop* en *non* 'knopje op een priktol' zijn ook westfries: zie Pannekeet 1984.
28 Deze vormen met *ei* en *aai* zouden ook als ingweoons kunnen worden beschouwd (hoewel het Zeeuws *eggen* heeft). Ze worden bij Sassen (1953) op blz. 279 behandeld.
29 Zie voor *dais* en *main* echter Sassen 1953, 278.
30 In het WNT wordt *pangelen* 'ruilen, verruilen, kwanselen' ook voor Gelderland genoemd. Ook een variant *panjeren* wordt genoemd voor Groningen en voor de zuidhollandse zeemansplaatsen, o.a. Vlaardingen. Het verband met *pingelen* wordt als onzeker beoordeeld.
31 Vgl. voor de *ei* noot 28.
32 Ook *staal* 'steel' (gron. *stoal*, fries *stâle*; twents *stèl(n),* achterhoeks *stèlle*) zou genoemd kunnen worden ware het niet dat we deze klankvorm o.a. ook in het Vlaams terugvinden. Zie hiervoor het WNT.
33 In Naarding 1948 (blz. 70) wordt er echter op gewezen dat Drente vooral in de 17e eeuw de dupe van oorlogshandelingen is geweest met als gevolg een radicale ontvolking. De herbevolking, ten dele misschien met niet-drentse elementen, kan een zodanige dialectvermenging veroorzaakt hebben dat de oorspronkelijke dialectverhoudingen niet meer terug te zien zijn. Kocks (1970, 4, noot 1) meent echter dat de dialectgeografische situatie bewijst dat er sinds de Middeleeuwen continuïteit in de bevolking moet hebben bestaan.
34 Naarding (1948) meent overigens dat de Fries-taligen, die z.i. overigens door immigratie in Drente terechtgekomen zijn, tot de aanzienlijken behoorden.

Réka Eszenyi

Taalpedagogische aspecten in het werk van Johannes Amos Comenius (1592-1670)

De naam van Comenius klinkt bekend voor onze oren. Hij werd in Tsjechie geboren, woonde en werkte jarenlang in Polen, dan in Hongarije (1650-54), waar hij bij de ontwikkeling van het leerprogramma van het collegium in Sárospatak hielp, en heeft meerdere keren Nederland bezocht. Aan het eind van zijn leven schreef hij dat hij na zoveel stormen in het leven naar de rust van Nederland verlangde. Door zijn 'wandelend' leven hoort Comenius dus bij de cultuur van ons allemaal. Neerlandici van Centraal-Europa hebben zijn naam voor hun vereniging gekozen.

Naast algemene didactische werken, zoals *Didactica Magna*, heeft Comenius meerdere werken over taal en taalpedagogie tot stand gebracht. Gezien het feit, dat op veel 17de-eeuwse scholen het leren van Latijn een centrale rol speelt, moet degene, die in deze periode over onderwijs wil schrijven, geinteresseerd zijn in het thema taalonderwijs. Latijn is het middel van de verkenning van de wereld, dus Comenius onderwijst ook Latijn in zijn boeken. Deze taalboeken overleven hun auteur door de eeuwen, en verschijnen in drie- en viertalige versies tot in de 18de en 19de eeuw.

Wat maakt deze taalboeken van nog blijvende waarde? Wat voor processen en methodes presenteert Comenius, die in onze dagen nog als nieuw en modern worden beschouwd? Op deze vragen zoekt mijn presentatie het antwoord.

De reden waarom ik een ogenschijnlijk niet streng tot de neerlandistiek behorend thema wil behandelen is dat ik met taalpedagogisch onderzoek bezig ben en terzelfdertijd Nederlands als vreemde taal geef. Als studente van twee moderne talen, Engels en Nederlands werd ik 'onder de invloed' van de communicatieve benadering van taalonderwijs opgeleid. Tijdens mijn studies op het gebied van taalpedagogie heb ik het werk van Comenius leren kennen. Als ik boeken over de methodes van talen leren aan het lezen ben, valt op hoe leerling-centrisch en communicatief Comenius het taalonderwijs benadert. Ik heb dus een beschrijving gelezen van Comenius over de te volgen methode bij het leren van Latijn met de ogen van een 'moderne' taaldocente om een beeld van zijn ideeën te kunnen krijgen. De titel van de tekst is: *Makkelijke, korte, en aangename weg naar het vloeiend lezen en correct interpreteren van Latijnse auteurs* (1651), en hij is als handleiding bedoeld bij de Latijnse taalboeken van Comenius. In deze tekst wordt het plan van een Latijnse school met zeven klassen opgeschetst. Comenius draagt de beschrijving op aan Zsigmond Rákóczi, de broer van de vorst van Transsylvanië, die hem naar Sárospatak heeft uitgenodigd. Comenius noemt hem de patroon van wetenschap en taalonderwijs en wijst erop dat het volk van 'Pannonia' op een dag hopelijk te weten komt, dat het hele project van het nieuwe schoolsysteem door Zsigmond en zijn familie werd geïnitieerd. Het plan wordt in drie hoofdstukken voorgelegd.

Het eerste hoofdstuk presenteert het doel van de Latijnse school. Comenius geeft een beeld van de situatie van het Latijn in de geleerde wereld. Hij legt uit waarom het onderwijs van Latijn van wezenlijk belang is: de lezer van dit hoofdstuk wordt met een lofzang over de Latijnse taal geconfronteerd. De adjectieven, die Comenius gebruikt om zijn subject te introduceren zijn: gevarieerd, verfijnd en zelfs heilig. Bij eerste lezing werken deze woorden schokkend, maar later in de tekst, wanneer Comenius zijn lezers van praktische raadgevingen voorziet, noemt hij het belang van het loven van het subject als eerste. De leraar moet zijn vak heilig achten, dit is de eerste voorwaarde voor een motiverende uitstraling, die de leerlingen dient te helpen op hun weg naar taalkennis. Naast het Hebreeuws en Grieks werd Latijn de derde taal van de kerk, die door de eeuwen heen verrijkt en veradeld is. Om de praktische kant te noemen, Latijn is ook de taal van internationale communicatie, volgens Comenius moet ieder volk het Latijn beheersen. Het Latijn was de taal van de cultuur en meestal de lingua franca tussen geleerden van verschillende landen. Latijnse scholen en boeken zijn dus noodzakelijk

voor de verspreiding van het Latijn. Hoe valt het leren van de Nederlandse taal in de 21e eeuw te vergelijken met het leren van Latijn in de 17e eeuw in Centraal-Europa?

Comenius noemt drie doelen van het onderwijs van Latijn: ten eerste, het moet een bron van bijzonder plezier zijn voor het intellect, en daardoor tot verder leren motiveren. Ten tweede, het moet een middel tot het leren kennen van de echte beschaving zijn, ten derde, Latijn moet de wijze raadgever in het leven van de leerling worden. Deze, wat sentimenteel geformuleerde doeleinden lijken een globaal doel te dienen: door de beheersing van het Latijn kan de leerling lid worden van de beschaafde, intellectuele kringen van zijn volk. Ik vind dat de genoemde doelen heel goed bij het leren van vreemde talen in het algemeen passen. De intellectuele kring die met het leren van Nederlands te bereiken is is de kring van neerlandici in Centraal-Europa.

Om het verwerven van deze kennis voor een bredere kring mogelijk te maken, tracht Comenius een systeem, een leergang uit te werken, waarmee het Atrium, het hoogste niveau van taalkennis, de bevoegdheid om klassieke teksten te lezen, te bereiken is. Het woord ‘atrium’ heeft als eerste betekenis de volgende: het centrale deel van een oudromeinse woning, vierkante ruimte in 't midden, bestemd voor het huiselijk leven. Het woord wordt door Comenius gebruikt om verder te laten zien dat een hoog niveu van taalkennis toegang kan bieden tot het centrum van beschaving. Volgens zijn plan zullen de leerlingen het hoogste niveau door het Vestibulum (toegangsruimte) en de Ianua (portaal) benaderen.

DRIE LEERGANGEN:
V-estibulum
I-anua VIA
A-trium

De eerste letters van de drie woorden geven het woord *via,* het Latijn voor weg. De leergangen zijn dus de weg tot kennis. De drie trappen van een taal leren kunnen volgens Comenius ook met de fasen van een huis bouwen vergeleken worden: men bouwt eerst het fundament, daarna de structuur, het gebouw, en eindelijk worden de versieringen aan het huis gezet. Hij benadrukt het belang van geleidelijkheid in leren.

In het tweede hoofdstuk worden de trappen en middelen van de nieuwe methode uitgelegd. (Naast de gang door Vestibulum, Ianum en Atrium, en het bouwen van een huis gebruikt Comenius beelden van het verbouwen van bomen, het proces van leren lopen, en hij vergelijkt het te verwerven

materiaal met een skelet, een lichaam en het leven, om duidelijk te maken voor zijn lezers, dat geleidelijk leren van essentieel belang is en ontwikkelen zijn natuurlijke gang heeft.) In het Vestibulum is het verwerven van de basiswoordenschat de taak. Op een elementair niveau wordt er over vervoeging en verbuiging gepraat. Dit deel is het materiaal van de kennis van de Latijnse taal. Het boek bevat een basiswoordenboek. In de fase van Ianua moeten alle woorden geleerd worden. Grammatica wordt ook grondig behandeld. Comenius noemt dit deel de vorm. In het Atrium leren de leerlingen al meerdere woorden voor een ding, samenhang in teksten, de schoonheid en de geest van de taal worden onder de loep genomen. De functie van dit deel is het leren leggen van verbanden, tussen woorden, uitdrukkingen en zinnen. De tekst wordt een eenheid in het derde deel. Comenius wijst erop dat het effectiever is om de moedertalige vertaling niet naast de teksten, maar apart te geven.

Het derde hoofdstuk gaat over het gebruik van de nieuwe boeken. Aan het begin stelt Comenius een paar vragen over de gang van het onderwijs in de klas. In het vervolg kan de lezer een reeks didactische raadgevingen lezen over de praktijk van taalonderwijs. Hij constateert eerst dat de leraar altijd bereid moet zijn om te leren. Daarop volgen ideeën over hoe de leraar de aandacht van de leerlingen kan trekken. De leraar moet zijn vak loven, in het bijzonder aan het begin van het leren. Een interessant begin kan de positieve ontwikkeling van de leerlingen bepalen, daardoor worden de leerlingen gemotiveerd. Het is van essentieel belang dat alle leerlingen een boek hebben, er mogen geen fouten staan in de boeken. De effectieve leraar is in staat om de aandacht van de leerlingen elk ogenblik op het subject te vestigen. Voortdurend oogcontact, het vermijden van monotoniteit en controlevragen zorgen ervoor dat de studenten attent blijven. Comenius raadt aan dat alles met illustratie gepresenteerd wordt. Zoals hij in het voorwoord van zijn latere taalboek, *Orbis Sensualium Pictus* (De zichtbare wereld in plaatjes) schrijft, dingen moeten eerst de zintuigen doorgaan, pas daarna bereiken ze het intellect. Tijdens de lessen worden het intellect, de tong en de handen gevormd. Het actief houden van de studenten is de sleutel tot leren. Comenius denkt dat abstracte regels in taalonderwijs te vermijden zijn. Er moet geoefend worden wat al begrepen is door de leerlingen. Fouten corrigeren krijgt een belangrijke rol: er worden geen fouten getolereerd in de klas. Comenius stelt voor dat degenen die fouten maken strafkaartjes moeten krijgen; op die manier kan men gefossiliseerde fouten voorkomen. In een schrift, een zogenaamde Latijnse bewaker, moeten alle fouten genoteerd worden. Hij vindt het een

teken van slordigheid als iemand steeds dezelfde fout maakt. Deze leerling moet de zweep van Priscinianus (auteur van een beroemde Latijnse grammatica van rond 500) krijgen. Comenius beschrijft de aard van deze straf niet precies, maar de naam doet ons vermoeden dat het een soort fysieke straf is.

Na al de aandacht voor het optimaliseren van leren werkt de intolerantie tegen fouten enigzins schokkend in het plan van Comenius. Kratochvíl, de Tsjechische biograaf van Comenius, beschrijft hem in zijn boek (1979) als een pedagoog die hevig tegen de autoritaire behandeling van de leerlingen in Sárospatak vocht. Desalniettemin kan de methode, die Comenius beschrijft in zijn plan als humanistisch en leerling-centrisch beschouwd worden. Het actief houden van de leerling, geleidelijkheid van leerstof, centrale aandacht voor het motiveren en het vormen van het intellect, tong en handen tegelijk zijn belangrijke onderdelen van modern taalonderwijs, in methodes die vandaag de dag van toepassing zijn. Om dit allemaal te bevorderen heeft Comenius een soort beeldwoordenboek samengesteld. De titel ervan is *Orbis Sensualium Pictus* (De zichtbare wereld in plaatjes). Het is als aanvulling bedoeld op de drie al genoemde leergangen, het Vestibulum, de Ianua en het Atrium. Comenius bedoelt dat de dingen eerst gepresenteerd moeten worden op een manier dat de leerlingen ze waar kunnen nemen, pas daarna kunnen deze dingen het intellect bereiken. Dit is het te volgen proces bij onderwijzen. Het ambitieuze plan van *Orbis* is de hele wereld en de hele taal samen te vatten in een boekje met plaatjes, benamingen, beschrijvingen. De volgorde van de elementen is dezelfde als de volgorde van de woorden in de woordenlijst van Ianua. De woorden worden door de beschrijvingen in een context geplaatst. Het eerste doel van dit boek is om het intellect plezier te doen, zodat de leerlingen leren ervan te genieten. ‘Als de angst voor de tuintjes van wijsheid verdwijnt, zal ons werk rijk beloond zijn!’ zegt Comenius in het voorwoord. Het tweede doel is om de aandacht van de leerling te trekken. Het derde doel is dat de zo aangetrokken leerlingen speels en met lol kennis over de wereld verwerven. Met behulp van de Orbis kunnen de leerlingen het Vestibulum en de Ianua makkelijker doorwerken. Het is vanzelfsprekend het doel van alle vreemde taalleergangen om makkelijk, snel en effectief te zijn. Wat voor gemeenschappelijke karakteristieken vindt de huidige lezer tussen de ideeën van Comenius en de beschrijving van de bekendste methodes?

De *grammatica-vertaalmethode* betekende tot het midden van de 20ste eeuw ‘de methode’ van taalonderwijs, hij wordt nog steeds vaak als

klassieke of traditionele methode aangeduid. Vooral woordenschat en grammatica worden onderwezen, de vorm van de taal krijgt een grote nadruk. Vanuit de vier vaardigheden wordt vooral aan lezen en schrijven aandacht besteed. Van veel aspecten kan de methode die Comenius aanbeveelt tot de grammatica-vertaalmethode gerekend worden. Het belang van correctheid, regels en grammatica zijn hier een bewijs van. De methode dat in het collegium in Sárospatak werd gebruikt om Latijn te onderwijzen hoort duidelijk tot deze methode: in de syllabus van de school in het jaar 1648 staat dat er alleen grammatica gegeven moet worden.

Terwijl de grammatica-vertaalmethode het belang van de vorm benadrukt, kunnen de zogenaamde direkte methodes functie- en communicatie-gericht genoemd worden. Een voorbeeld van directe methodes is de Berlitz methode die in de tweede helft van de 19e eeuw is ontstaan. Er zijn taalscholen overal in de wereld die met deze methode talen leren. Alle docenten zijn moedertalig, de leerlingen proberen de taal zo natuurlijk mogelijk door communicatie te verwerven. Comenius pleit voor het gebruik van Latijn voor de leerlingen onder elkaar. Van moedertalige docenten van Latijn kon natuurlijk geen sprake zijn.

Het belang van vorm en onmiddellijke correctie van fouten is ook een belangrijk kenmerk van de *audio-linguale methode* die na de tweede wereldoorlog in zwang raakte. Regels hoefden in dit geval niet geleerd te worden, het sleutelwoord was gewoontevorming op basis van imitatie en analogie. Motieven in het werk van Comenius, zoals de foutenlijst en de zweep van Priscinianus doen inderdaad aan gewoontevorming denken: in de experimenten van de psychologische school van het behaviourisme, waarop de audio-linguale methode werd gebaseerd, werden de subjecten (dieren) met behulp van beloning en straf verschillende handelingen aangeleerd. Het idee dat abstracte regels van grammatica vermeden moeten worden treft men ook bij Comenius aan.

Als reactie op de regelloze taallessen van de audio-linguale methode is de *functioneel-notionele-benadering* ontwikkeld, die op het gedachtegoed van de cognitieve psychologie leunde. Volgens deze benadering hebben regels wel een voordelige invloed op het taalleren. Functies hebben betrekking op situaties, waarin bepaalde structuren worden gebruikt, noties duiden thema's aan, waarin verschillende gebieden van de woordenschat worden gebruikt. De ordening van de leerstof staat dus centraal. Als men naar de *Orbis Sensualium Pictus* van Comenius kijkt, kan men ook deze ordening zien: volgens Comenius staan de namen van alle bestaande

(basis)dingen in de Orbis, vergezeld van een plaatje en een uitleg. Omdat de Orbis op de grens van een woordenboek en een tekstboek staat (Comenius zegt dat het ook als tekstboek voor de moedertaal gebruikt kan worden), concentreert de schrijver zich vooral op de woordenschat; structuren en grammatica worden niet direct geleerd.

De volgende benadering is *Krashens natuurlijke benadering.* Wegens de benaming is het moeilijk om zich voor te stellen hoe men deze bij een dode taal zoals Latijn toe kan passen. Er zijn toch een paar beginsels die van cruciaal belang zijn in Krashens theorie, en ook bij Comenius worden deze als grondbeginselen gemeld. Volgens Krashen gebeurt taalontwikkeling door verwerving, en taalontwikkelingsfouten horen natuurlijk bij dit proces. Zoals dat boven beschreven werd, moest volgens Comenius iedere fout gecorrigeerd, sommige ook bestraft worden.) Krashen raadt aan dat de onderwijzer voor veel, maar niet te moeilijk taalaanbod zorgt. Geleidelijkheid en het maximaliseren van de vreemde taal-context zijn ook elementen van het werk van Comenius. Verder hebben de twee gemeen dat motivatie en gunstige beïnvloeding van de attitude van de leerlingen een sleutelrol heeft in het succesvolle leerproces. Allebei benadrukken de wezenlijkheid van aantrekkelijk lesmateriaal en het gevoel van nuttig bezig zijn met de taal voor de studenten

In het geval van de zogenaamde humanistische methodes (Counselling Learning, Total Physical Response, Suggestopedie, The Silent Way) wordt de nadruk gelegd op het behandelen van de taalleerder als individu. Er wordt veel aandacht besteed aan het scheppen van een optimale sfeer in de klas. Deze methodes zijn voor kleinere groepen bedacht, vooral voor volwassen taalleerders. Hun beginselen hebben weinig gemeenschappelijks met die van Latijnse scholen in Centraal-Europa in de 17e eeuw. Misschien kan het feit dat Comenius de persoonlijke betrokkenheid, activiteit en enthousiasme van de leerlingen onontbeerlijk vond voor effectief leren als basis voor vergelijking dienen.

Als men een geschiedenis of inventaris van methodes leest die gebruikt worden of ooit werden gebruikt (zie Hulstijn et al., of Van der Voort en Mol), komt de *communicatieve benadering* altijd het laatst, omdat deze de recentste en meest voorkomende is. De belangrijkste concepten van communicatief taalonderwijs zijn de begrippen communicatieve competentie en de vier vaardigheden: spreken, schrijven, luisteren en lezen. Communicatieve competentie kan in competentie, performantie en interactief vermogen gesplitst worden: uit deze drie zou onze taalkennis bestaan (Bardos, 1997). Communicatief taalonderwijs is op de ontwikkeling van

de gericht en heeft de evenwichtige oefening van de vier vaardigheden als doel. Het gebruik van authentieke teksten en taken zijn verdere belangrijke kenmerken van de methode.

Medgyes (1996) in zijn boek over communicatief taalonderwijs zegt dat het leren van een taal (en dus zijn verschijnsels) in drie stappen gebeurt: het eerste is het begrijpen van het taalverschijnsel, het tweede is het integreren van het nieuwe verschijnsel in wat men al kent, en de derde stap is de toepassing van het nieuwe verschijnsel. Interessant genoeg vindt de lezer soortgelijke drievuldigheid bij Comenius. Er moeten drie dingen gevormd worden in de leerling: het intellect, de hand en de tong. Door het eerste moet de leerling het nieuwe begrip begrijpen, doordenken en memoriseren. Wat al begepen is moet met de hand uitgedrukt, dus geschreven worden. Een begrepen en geschreven begrip kan ook mondeling uitgedrukt worden. Comenius raadt aan dat de drie stappen altijd in deze volgordeorde gezet worden, en niet met elkaar worden verward. Begrijpen is makkelijker omdat de leerling ervoor ‘alleen’ zijn intellect nodig heeft. Met de hand nadoen is iets moeilijker: naast theoretische kennis krijgt de praktijk hier ook een rol, maar schrijven is makkelijker dan praten, omdat er tijd is voor nadenken. Om spontaan te kunnen praten heeft men veel oefening nodig, vindt Comenius. Medgyes maakt zijn lezers attent op het feit dat de meeste communicatieve oefeningen een speels element hebben en competitie onder de leerlingen van een klas voor grotere motivatie kan zorgen. Bijna hetzelfde treffen we bij Comenius aan in zijn handleiding voor zijn Latijnse boeken. Actief leren, de leerlingen involveren zijn belangrijke punten in beide beschrijvingen.

De meeste boeken over methodes en taalonderwijs vertellen ‘het verhaal’ van talen leren in een chronologische volgorde. Een van de weinig uitzonderingen is Kelly (1969), die de methodes thematisch opsomt. Hij komt tot de conclusie dat er in de laatste 2000 jaar weinig nieuws is uitgevonden, het is eerder de samenstelling van elementen die veranderd is. Maar het systeem van Comenius, dat onderwijs in drie periodes, van 6 tot 12 jaar, van 12 tot 18 en van 18 tot 24 verdeelde, en Latijn in de tweede periode wilde beginnen, nadat de leerlingen hun landstaal al goed beheersten (met behulp van hun intellect, hand en tong), heeft echt iets nieuws gegeven aan taalpedagogie. Latijn werd hiermee een echte tweede taal, en Comenius kan de grondlegger van tweedetaalpedagogie genoemd worden. Iemand die zich met taalpedagogie bezighoudt overbrugt de kloof tussen taal, taalkunde en actuele problemen van onderijs. Om dit te kunnen doen moet men taalkundige problemen goed doorzien en

terzelfdertijd ervaring hebben met onderwijs. Bovendien moet men bereid zijn om anderen te helpen met zijn deskundigheid. György Szépe (1998) schrijft dat deze kenmerken de persoon van Comenius uitstekend passen. Voor degenen, die met taalonderwijs bezig zijn, in het bijzonder in Centraal-Europa, is het voorbeeld van Comenius de mens, de docent en de wetenschapper van cruciaal belang.

Bibliografie

Bárdos, J.: *A nyelvtanítás története és a módszerfogalom tartalma.* Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó 1997.

Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. (szerk. Kovács Endre). Budapest, Tankönyvkiadó 1962.

Hulstijn, J., Stumpel, R., Bossers, B., Van Veen, C.: *Nederlands als tweede taal in de volwasseneducatie. Handboek voor docenten.* Meulenhoff Educatief, 1996.

Comenius and Hungary. (szerk. Éva Földes and István Mészáros) Budapest, Akadémiai Kiadó 1973.

Kelly, L.G.: *25 centuries of language teaching.* Rowley, Mass., Newbury House 1969.

Kratochvíl, M.V.: *Comenius élete.* Budapest, Európa 1975.

Medgyes, P.: *A kommunikatív nyelvoktatás.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó 1995.

Orbis Sensualium Pictus (De zichtbare wereld in plaatjes). Sárospatak, 1653.

Richards, J.C. and Rodgers, T.S.: *Approaches and Methods in Language teaching.* Cambridge, University Press 1986.

Szépe, Gy.: Comenius as an applied linguist. In: Hendrich, J. and Procházka, M.: *Comenius and the Significance of Languages and Literary Education.* Praha, Karolinum, nakladatelství Univerzity Karlovy 1998.

Voort, P.J. van der, Mol, H.: *Basisdidactiek voor het onderwijs in de moderne vreemde talen.* Wolters-Noordhoff Groningen, 1989.

Pagina van inleiding uit *Orbis Sensualium Pictus* in drie talen: Latijn, Duits en Hongaars